

Herbert Marcuse

Sovjetmarxismen – en kritisk analys

Originalalets titel: *Sovjet Marxism – A Critical Analysis* (1958)

Översättning: Nils Tengdahl

Svenska översättningen publicerad 1984. Den version som publiceras nedan är något reviderad.

Digitalisering: Jonas Holmgren (Marxist Internet Archive – MIA)

Innehåll

Inledning	1
Del 1: Politiska grunddrag	6
1. Den marxistiska föreställningen om övergången till socialism	6
Den ursprungliga uppfattningen.....	6
Senare modifikationer	10
2. Sovjetmarxismen: den grundläggande självtolkningen	14
Det leninistiska arvet.....	14
Analysen av den samtida kapitalismen	20
Den ”allmänna krisen” och det västerländska proletariatet	28
3. Den nya rationaliteten	31
4. Socialism i ett land?	37
5. Den sovjetiska statens dialektik	40
6. Bas och överbyggnad – verklighet och ideologi	48
7. Dialektiken och dess skiftningar	55
8. Övergången från socialism till kommunism	65
Del 2: Etiska grunddrag	78
9. Västerländsk och sovjetisk etik: deras historiska relation	78
10. Den sovjetiska etiken – externalisering av värderingar	84
11. Den kommunistiska moralens principer	92
12. Etik och produktivitet	99
13. Tendenser i den kommunistiska moralen.....	104

Inledning

Denna studie är ett försök att utvärdera några av sovjetmarxismens viktigaste utvecklingslinjer i termer av en "immanentkritik". Det innebär att den börjar med att undersöka sovjetmarxismens teoretiska förutsättningar, därefter utvecklar den deras ideologiska och sociologiska konsekvenser och undersöker – återigen – förutsättningarna, men nu i ljuset av dessa konsekvenser. Kritiken använder sålunda sitt objekts, d.v.s. marxismens, begreppsmässiga instrument för att klargöra marxismens faktiska funktion i det sovjetiska samhället och dess historiska riktning. Detta sätt att gripa sig an problemet bygger på ett tvåfaldigt antagande:

(1) Att sovjetmarxismen (d.v.s. leninismen, stalinismen och post-stalinistiska trender) inte blott är en ideologi som utfärdats av Kreml för att förklara och rättfärdiga sin politik, utan att den också i olika former uttrycker realiteter i den sovjetiska utvecklingen. Om så är fallet, då skulle inte den sovjetiska teorins extrema bristfällighet, och t.o.m. falskhet, minska den sovjetiska teorins fundamentala betydelse. Den skulle istället själv ge antydning om de faktorer som skapat de påtagliga teoretiska bristerna.

(2) Att det i historien finns identifierbara objektiva trender och tendenser som bildar den historiska processens inneboende rationalitet. Eftersom detta antagande ofta oriktigt framställs som godtagande av den hegelska metafysiken, må några få ord sägas till försvar och förklaring.

Tilltron till objektiva historiska "lagar" hör till den hegelska filosofins kärnpunkt. För Hegel är dessa lagar Förnuftets manifestation – en subjektiv och objektiv kraft som verkar i människans historiska handlingar och i den materiella och intellektuella kulturen. Historien är sålunda samtidigt både en logisk och en teleologisk process, nämligen framsteg (trots en del återfall och bakslag) vad det gäller medvetenhet om och förverkligande av Friheten. Förloppet av civilisationens viktigaste stadier är på så sätt en stigande rörelse till allt högre former av mänsklighet – en både kvantitativ och kvalitativ tillväxt. Marx höll fast vid denna grundläggande föreställning, men modifierade den i en avgörande mening: historien går framåt genom produktivkrafternas utveckling, vilket inte betyder framsteg vad gäller Frihetens förverkligande, men vad det gäller att skapa *förutsättningar* för Friheten. I klass-samhällets intresse förblir de endast förutsättningar. För Marx är alltså förvisso historien inte Förnuftets manifestation, utan precis tvärtom. Förnuftet hör bara till det klasslösa samhällets framtid, till en social organisationsform som skall möjliggöra för människan att fritt utveckla sina behov och möjligheter. Det som är historia för Hegel, är fortfarande förhistoria för Marx.

Antagandet av historiska lagar behöver inte innebära ett teleologiskt synsätt. Det innebär att utvecklingen av ett specifikt socialt system – och de förändringar som medför att ett socialt system övergår i ett annat – bestäms av den struktur som vuxit fram ur respektive samhälle. Denna utveckling bestäms således av den grundläggande fördelningen och organiseringen av det samhälleliga arbetet och av att de politiska och kulturella institutionerna har sitt upphov i och svarar mot denna grundläggande fördelning och organisation. Samhällslivets mångfaldiga dimensioner och aspekter är inte endast en summa av fakta och krafter, utan utgör en klart identifierbar enhet. Varje långsiktig utveckling måste därför ses i relation till "basen". På grund av en sådan strukturell enhet är det möjligt att skilja mellan samhällssystem som följer på varandra. De kommer då att kunna ses som väsensskilda samhällsformer med en utvecklingslinje som klart och tydligt är "förutbestämd" av ett tidigare mönster. Att det är omöjligt att fastställa ett exakt datum (t.o.m. inom ett århundrade eller mer) när ett socialt system upphör och ett annat inleds (t.ex. feodalism och kapitalism) är ett tecken på den underliggande utvecklingen som omvandlar ett system till ett annat. Det nya samhället uppstår inom det

gamla samhällets ramar, genom definierbara förändringar i dess struktur – förändringar som är kumulativa tills den verkligen annorlunda strukturen är ett faktum. Egentligen finns det inga ”yttre” orsaker i denna kedja, ty alla skenbart utifrån kommande faktorer och händelser (upptäckter, uppfinningar och inverkan från fjärran krafter) kommer att påverka den sociala strukturen endast om grunden är förberedd för dem. Det kan t.ex. ske genom att de ”möter” motsvarande utveckling inom respektive samhälle eller genom att de svarar till sociala önsknings och behov (som det barbariska inflytandet i det *försvagade* Romerska Imperiet eller som den internationella handelns och kommersens och upptäckternas inflytande på de feodala samhällenas *inre förändringar* (från 1200-talet till 1500-talet).

Den samhällseliga reproduktionens grundläggande form bestämmer, när den en gång institutionaliserats, utvecklingens riktning, inte bara inom respektive samhälle, utan också bortom det. I denna mening är den historiska processen rationell och irreversibel. Ett exempel på utvecklingen inom samhället: det västerländska industrisamhällets nuvarande stadium, med dess ökande grad av både privat och statlig reglering av ekonomin (med andra ord, med dess allt mer *politiska* ekonomi och kultur) verkar vara den ”logiska”, d.v.s. inneboende, följden av den fria företagsamheten och den fria konkurrensen i det föregående stadiet. Det behövs inga marxistiska kategorier för att reda ut förbindelsen mellan koncentrationen av ekonomisk makt och de motsvarande politiska och kulturella förändringarna å ena sidan, och det kapitalistiska utnyttjandet av den ökande arbetsproduktiviteten och de teknologiska framstegen å den andra. Som exempel på utvecklingen bortom samhället: det feodala systemet växte fram ur den agrikulturella ekonomins grundläggande institutioner under det sena Romerska Imperiet, under inverkan av den barbariska stam-militära organisationsformen. Detta är kanske det tydligaste exemplet på den inneboende rationaliteten och irreversibiliteten i den historiska processen. Det är därför rimligt att antaga, att oavsett vilket industricivilisationens nästa stadium än blir, kommer de fundamentala institutionerna i dagens storskaligt mekaniserade industrisamhälle och den häftiga ökningen av arbetets produktivitet som krävs av dem, att frambringa politiska och kulturella institutioner som är oåterkalleligt skilda från den liberala periodens institutioner – en historisk tendens som sannolikt kommer att visa sig vara starkare än en rad av de mest framträdande skillnaderna mellan det västerländska och det sovjetiska systemet.

Denna korta framställning av föreställningen om de objektiva historiska lagarna, kan tjäna till att påvisa hypotesens ateleologiska karaktär. Den har inget syfte, inget ”mål”, mot vilket historien rör sig. Den innebär heller inte att det finns ett metafysiskt eller ett andligt förnuft som skulle ligga bakom processen – bara att den är institutionellt determinerad. Det rör sig dessutom om en historisk bestämning, vilket innebär att den inte på något sätt är ”automatisk”. Inom de institutionella ramar, som människorna gett sig själva i interaktion med de rådande naturliga och historiska villkoren, framskrider utvecklingen genom människornas handlingar – det är människorna som är de historiska subjekten, och till dem hör alternativen och besluten.

När vi tillämpar denna hypotes på tolkningen av sovjetmarxismen, infinner sig en inskränkning redan från början. Det förefaller som den avgörande trenden inte kan definieras utifrån sovjetsamhällets struktur, utan den måste dessutom definieras utifrån interaktionen mellan det sovjetiska och det västerländska samhället. Även den ytligaste undersökning av sovjetmarxismen konfronteras med det faktum att nästan varje svängning i sovjeteteorins (och även i den sovjetiska politikens) utveckling, är en reaktion på en motsvarande svängning i den västerländska utvecklingen och vice versa. Detta kan verka självklart och knappt ens värt att nämna, om det inte vore för det faktum att det vanligtvis tillmäts ringa betydelse, det nämns endast när det rör sig om diplomati och propaganda eller när det uppfattas som nödåtgärder, tillfällig anpassning o.s.v. Interaktionen tycks emellertid gå mycket längre, den uttrycker en

essentiell koppling mellan de två stridande systemen och påverkar därigenom sovjetsamhällets själva struktur. Det tydligaste uttrycket för denna förbindelse är den teknologisk-ekonomiska bas de båda systemen vilar på, d.v.s. mekaniserad industri (med en ökande automatiseringsgrad) som den sociala organisationens drivkraft i alla livets sfärer. Gentemot den gemensamma teknologisk-ekonomiska basen står den helt annorlunda institutionella strukturen – privat företagsamhet här, nationaliserad företagsamhet där. Kommer den gemensamma teknologisk-ekonomiska basen slutligen att hävda sig själv gentemot de skilda sociala institutionerna eller kommer dessa även fortsättningsvis att vidga skillnaden i utnyttjandet av produktivkrafterna i de två systemen? (Enligt den marxiska teorin är den teknologisk-ekonomiska basen i sig ”neutral” och kan utnyttjas både kapitalistiskt och socialistiskt. Vilket det blir beror på utgången av klasskampen – en föreställning som på ett bra sätt illustrerar den marxiska ”determinismens” begränsning.) För en bedömning av den internationella dynamiken och av den globala ”statskapitalismens” eller socialismens framtid, har denna fråga en avgörande betydelse. Denna diskussion ligger emellertid utanför ramen för denna studie, men kan ändå ge lite bakgrundsmaterial.

Interaktionen mellan den västerländska och den sovjetiska utvecklingen är inte en yttre faktor. Den hör till den avgörande historiska utvecklingen – både till de historiska ”lagar” som styr sovjetmarxismen och till den verklighet som återspeglas i sovjetmarxismen. Från början formas sovjetmarxismen av den specifika internationella dynamiken, som frigjorts i och med att den ”klassiska” kapitalismen övergått i organiserad kapitalism (monopolkapitalism, med marxistiska termer). Detta kommer till uttryck i Lenins doktrin om *avantgardet*, i föreställningen om ”socialismen i ett land”, i stalinismens seger över trotskismen och de gamla bolsjevikerna, i att den tunga industrin även fortsättningsvis ges prioritet och i att den repressiva totalitära centralismen fortsätter. Dessa fenomen är i strikt mening svar på det västerländska industrisamhällets (”anomala”, med marxistiska termer) tillväxt och anpassning, och på att den västerländska världens revolutionära potential reducerats, vilket är ett resultat av denna anpassning. Den funktion begreppet ”samexistens” fått, kan belysa i vilken grad denna utveckling har format sovjetmarxismen. Samexistens-begreppet har tolkats på flera, mycket olika sätt i sovjetmarxismen – från ett kortsiktigt taktiskt behov, till ett långsiktigt politiskt mål. Just distinktionen mellan ”kortsiktig” och ”långsiktig” är emellertid meningslös utan klara mätnormer, vilka i sin tur förutsätter att det finns en klar teoretisk bedömning av den sovjetiska utvecklingens riktning. I sovjetmarxistiskt språkbruk är allt kortsiktigt i jämförelse med världskommunismens slutliga seger. Utanför detta språkområde är det meningslöst att kalla politik ”kortsiktig” som kan vara i decennier och som växt fram ur den internationella situationens struktur och inte ur någon kortsiktig politisk svängning. Sett i detta sammanhang är samexistensen kanske den samtida erans mest utmärkande drag, nämligen en konfrontation mellan två motstridiga former av industriell civilisation, som utmanar varandra på samma internationella arena, utan att någon av dem är tillräckligt stark för att ersätta den andre. Denna relativa svaghet i bägge systemen är karaktäristisk för deras respektive struktur och därför en faktor av beständig karaktär; upphör det ena systemets effektivitet att verka, upphör också systemet. I det västerländska industrisamhället har svagheten sin upprinnelse i den konstanta faran för överproduktion i en krympande världsmarknad och i allvarliga sociala och ekonomiska störningar. Denna fara gör det ständigt nödvändigt att vidtaga politiska motåtgärder, som i sin tur begränsar systemets ekonomiska och kulturella tillväxt. Å sin sida lider det sovjetiska systemet fortfarande av underproduktion, vilket fått en varaktig karaktär p.g.a. dess militära och politiska engagemang mot den avancerade västvärlden. Verkningsarna av denna dynamik kommer att beskrivas i de följande kapitlen.

De viktigaste stadierna och dragen i utvecklingen från leninism till stalinism och den fortsatta utvecklingen, kommer att diskuteras som ett resultat av den ”anomala” konstellationen i

vilken ett socialistiskt samhälle måste byggas i samexistens, snarare än som arvtagare till ett kapitalistiskt samhälle, som en konkurrent till kapitalismen, snarare än som arvtagare till den. Detta betyder inte att den politik (t.ex. den statliga industrialiseringen) som styrde det sovjetiska samhällets grundläggande utveckling, var obönhörligt nödvändig. Det fanns alternativ, men de var i utpräglad grad historiska alternativ – ”valmöjligheter” för de klasser som utkämpat mellankrigstidens stora sociala strider, snarare än alternativ för den sovjetiska ledningen. Utfallet avgjordes i dessa strider, i Europa kom avgörandet ungefär 1923. Och det var inte det sovjetiska ledarskapet som tog detta beslut, även om de bidrog (men troligtvis i mindre grad den gången, än vad som vanligtvis antas).

Om dessa påståenden kan styrkas, är frågan om det sovjetiska ledarskapet vägleds av marxistiska principer eller inte, utan relevans. När marxismen en gång inlemmats i det nya samhällets grundläggande institutioner och syften, blir den föremål för en historisk dynamik som är långt starkare än ledarskapets intentioner och för vilken manipulatorerna själva kommer till korta. En immanent sovjetmarxistisk diskussion kan bidra till att klargöra denna historiska dynamik, som även ledarskapet är underkastad – oavsett hur självständigt och totalitärt det är. När vi undersöker sovjetmarxismen och den (teoretiska) situation i vilken den har sitt ursprung, intresserar vi oss inte i första hand för den abstrakt-dogmatiska giltigheten, utan för konkreta politiska och ekonomiska trender, vilka också kan ge oss en nyckel till en sannolik framtida utveckling.

Några få ord måste sägas för att rättfärdiga ett sådant sätt att gripa sig an problemet. Marxistisk teori ger sig ut för att vara en essentiellt ny filosofi, väsensskild från den västerländska filosofins huvudtradition. Marxismen hävdar att den fullföljer denna tradition genom att gå från ideologi till verklighet, från filosofisk tolkning till politisk handling. För detta syfte redefinierar marxismen inte bara de viktigaste tankekategorierna och tankemetoderna, utan ger även deras verifikationer en ny dimension; dessas giltighet skall avgöras av den historiska situationen och av proletariats handling. Det är en teoretisk kontinuitet från den tidiga marxistiska föreställningen om Proletariatet som det kapitalistiska samhällets objektifierade sanning, till det sovjetmarxistiska begreppet *partinost* (partivälde). Under dessa omständigheter når inte en kritik som blott tillämpar de traditionella kriterierna för filosofisk sanning på sovjetmarxismen sitt mål. En sådan kritik, oavsett hur stark och välgrundad den är, kan med lätthet bemötas med argumentet att dess begreppsliga grundval underminerats av den marxistiska övergången till ett nytt plan av historisk och teoretisk sanning. Själva den marxistiska dimensionen verkar kunna hållas intakt p.g.a. att den ligger *utanför* resonemanget. Men om kritiken tränger in i just den dimensionen genom att använda de marxistiska kategoriernas utveckling och användning på dess egna premisser, då skulle den kunna penetrera ideologins verkliga innehåll.

En kritik av Sovjetmarxismen ”utifrån” måste antingen avvisa dess teoretiska ansatser som ”propaganda”, eller ta dem för vad de är, nämligen filosofi eller sociologi i traditionell mening. Det första alternativet tycks ställa frågan vad det är i sovjetmarxismen som har en seriös innebörd och på vilka grunder distinktionen görs. Det andra alternativet inlåter sig i filosofiska och sociologiska kontroverser utanför det sammanhang i vilket de sovjetmarxistiska teorierna presenteras och som är avgörande för förståelsen av dem. Tolkade på detta sätt, som led i filosofihistorien eller i det sociologiska tänkandet, är t.ex. artiklarna i *Concise Philosophical Dictionary*, eller den logiska diskussionen 1950-51 totalt irrelevanta – deras filosofiska brister är uppenbara för varje forskare. Deras funktion är inte att vara en formulering av allmänt giltiga kategorier eller tankemetoder, utan en definition av deras relation till den politiska verkligheten. I motsats skulle en immanentkritik, utan att stanna vid dessa teories ytliga värde, kunna avslöja den politiska intention som är dess verkliga innehåll. Det här föreslagna angreppssättet lägger inte så mycket vikt vid de spektakulära offentliga

kontroverserna, såsom t.ex. Aleksandrovdebatten eller de logiska och lingvistiska striderna, utan fokuserar istället uppmärksamheten på sovjetmarxismens grundläggande utveckling. I den utsträckning man kommer in på de stora offentliga stridsfrågorna, är det bara för att illustrera dessa tendenser.

Immanentkritiken tar utgångspunkt i antagandet att den marxistiska teorin spelar en avgörande roll i utformandet och verkställandet av den sovjetiska politiken, och att man utifrån det sovjetiska sättet att använda den marxistiska teorin kan dra slutsatser om den sovjetiska statens nationella och internationella utveckling. Faktum är att bolsjevik-partiet och bolsjevik-revolutionen, i mycket hög grad, utvecklades i enlighet med marxistiska principer, och att den stalinistiska rekonstruktionen av det sovjetiska samhället baseras på leninismen, som var en specifik tolkning av marxistisk teori och praktik. Ideologin blir på så sätt en central del av verkligheten, även om den bara används som ett medel för dominans och propaganda. Av den anledningen kommer en återkommande jämförelse mellan sovjetmarxismen och den pre-sovjetiska marxistiska teorin att bli nödvändig. Problemet med de sovjetiska "revisionerna" av den marxistiska teorin kommer inte att behandlas som ett dogmatiskt marxistiskt problem. Relationen mellan marxismens olika former och stadier kommer snarare att användas som en illustration av det sätt på vilket det sovjetiska ledarskapet tolkar och värderar den skiftande historiska situationen och lägger detta till grund för sina politiska beslut.

Sovjetmarxismen har antagit karaktären av en "beteendevetenskap". De flesta av dess teoretiska uttalanden har en pragmatisk och instrumentell intention. De tjänar till att förklara, rättfärdiga, befrämja och styra vissa handlingar och attityder som är faktiska "data" för dessa uttalanden. Dessa handlingar och attityder (t.ex. jordbrukets accelererade kollektivisering, stachanovismen, en fullständigt anti-västerländsk ideologi, ständig betoning av de ekonomiska lagarnas objektiva determinism under socialismen) är rationaliserade och rättfärdigade av det "marxist-leninistiska" arv det sovjetiska ledarskapet tillämpar på den skiftande historiska situationen. Men det är just sovjetmarxismens pragmatiska, behavioristiska karaktär som gör den till ett outhärligt redskap till förståelsen av den sovjetiska utvecklingen. Sovjetmarxismens teoretiska uttalanden, i dess pragmatiska funktion, definierar den sovjetiska utvecklingens trender.

Därför måste det göras en distinktion mellan de sovjetmarxistiska uttalandenas offentliga utformning och dess faktiska betydelse. Skillnaden bibringas inte av den praktiska termen "esopiskt språk", som snarare döljer än pekar ut den verkliga skillnaden. I det sovjetiska språkbruket har ord som "demokrati", "fred", "frihet" etc. en mycket annorlunda betydelse än de har i den västerländska världen – och det är likadant med ord som "revolution" och "proletariatets diktatur". Sovjetiskt språkbruk ger också specifikt marxistiska begrepp en ny innebörd. Dessa begrepp omvandlas i den grad sovjetmarxismen gör sig gällande att vara marxism i och för en ny situation; de är marxistiska svar på fundamentala ekonomiska och politiska förändringarna under århundradets första hälft.

Från denna synpunkt framstår sovjetmarxismen som ett försök att förena den nedärvda kärnan av marxistisk teori med en historisk situation som verkar förvränga själva den centrala uppfattningen av denna teori, nämligen den marxiska föreställningen om övergången från kapitalism till socialism. Innan vi tränger in i diskussionen om sovjetmarxismen måste vi som förberedelse definiera både den historiska och teoretiska situation ur vilken sovjetmarxismen härrör. Vi måste försöka fastställa den punkt vid vilken den historiska utvecklingen verkat spränga den marxiska analysen. Detta är den avgörande punkten för förståelsen av sovjetmarxismen.

Del 1 av denna studie syftar till att analysera de grundläggande begreppen som ger sovjet-

marxismen dess intryck av att vara en enhetlig teori om den samtida historien och det samtida samhället. Vi tar dessa begrepp i deras dogmatiska formulering bara för att utveckla dem i samband med de sociala och politiska processer som de tolkar och som gör dem meningsfulla. Genomgående betonas de tendenser som sovjetmarxismen tycks återspegla och föregripa. Medan Del 1 på så sätt är fokuserad på de objektiva faktorerna som ligger bakom sovjetmarxismen, behandlar Del 2 den subjektiva faktorn, d.v.s. det ”mänskliga materialet” som förväntas gå i bräschen och nå de mål som satts upp av sovjetmarxismen. Materialet till denna del är hämtat från sovjetisk etisk filosofi.

Del 1: Politiska grunddrag

1. Den marxistiska föreställningen om övergången till socialism

Den ursprungliga uppfattningen

Den marxistiska teorins dialektisk-historiska struktur innebär att dess begrepp ändras när de grundläggande klassförhållandena, på vilka de syftar, förändras. Detta sker, emellertid, på ett sådant sätt att det nya innehållet erhålles genom att de ursprungliga begreppens inneboende element utvecklas. På det sättet bevaras såväl det teoretiska sammanhanget som begreppens identitet. Detta gäller också den föreställningen i vilken den marxistiska teorin om övergången till socialism kulminerar – föreställningen om att civilisationens framsteg och industriproletariatets revolutionära handlande sammanfaller objektivt och historiskt. I marxistisk teori är proletariatet den enda sociala kraft som kan fullborda övergången till ett högre civilisationsstadium. Marx härleder detta sammanfallande från den kapitalistiska utvecklingens inre lagar och ger det på det sättet en bestämd plats i den historiska processen, d.v.s. själva sammanfallandet är ”övergående”. Enligt Marx kan det bara vara övergående på ett sätt: den proletära revolutionen avskaffar i och med klassernas avveckling proletariatet som klass och bildar en ny agent i framstegsprocessen – en sammanslutning av fria människor som organiserar sitt samhälle på ett sådant sätt att alla dess medlemmar ges möjlighet till mänsklig existens. Men kapitalismens faktiska utveckling tyder på att det historiska sammanfallandet också hade kunnat ske på ett annat sätt, nämligen genom en fundamental förändring i förhållandet mellan de två stridande klasserna varigenom proletariatet misslyckas med att agera som den revolutionära klassen. Uppkomsten av detta alternativ är kanske den mest avgörande faktorn i sovjetmarxismens utveckling.

Att proletariatet skulle kunna misslyckas med att agera som den revolutionära klassen och att den proletära revolutionen skulle kunna omintetgöras har förutsatts i den marxistiska teorin; dessa faktorer utgör inte *per se* händelser som vederlägger teorin. De förklaras vanligtvis i marxistisk teori som objektiv och subjektiv ”omogenhet” och betraktas som en temporär återgång, varefter den revolutionära utvecklingen kommer att återupptas och följas av det organiserade proletariatets ökade klassmedvetenhet. Men situationen är helt annorlunda om – med eller utan en omintetgjord revolution – den avancerade kapitalismens utveckling, på lång sikt, visar en trend mot klassamarbete i stället för klasskamp, mot nationell och internationell söndring snarare än solidaritet mellan de avancerade industriländernas proletariat. I marxistisk teori bestämmer kapital och (löne-)arbete varandra, eller närmare bestämt, det revolutionära proletariatets tillväxt *bestämmer* i det långa loppet den kapitalistiska utvecklingens irreversibla riktning. Om proletariatets utveckling går i den motsatta riktningen når, följaktligen, den kapitalistiska utvecklingen ett nytt stadium till vilket inte längre marxismens traditionella kategorier är tillämpliga. En ny historisk period börjar som karaktäriseras av en förändring i de grundläggande klassförhållandena. Marxismen ställs då inför uppgiften att omdefiniera uppfattningen om övergången till socialism och att bestämma en ny strategi för

denna period.

Hur uppfattade den marxistiska dialektiken relationen mellan två, kvalitativt sett, olika stadier i den historiska processen – i detta fall mellan kapitalism och socialism? Enligt Marx är den historiska processens nya stadium det föregående stadiets ”bestämda negation”, d.v.s. det nya stadiet är bestämt av den sociala struktur som var rådande i det tidigare stadiet. T.ex. förutbestäms övergången från kapitalism till socialism av följande drag av det kapitalistiska samhället:

- (1) Avancerat teknologisk och högindustriell produktivitet vars kapacitet inte utnyttjas till att skapa ett mänskligt liv för alla eftersom en sådan användning skulle komma i konflikt med privata vinstintressen.
- (2) En produktivitetstillväxt bortom gränsen för privat kontroll, som tar sig uttryck i vissa förändringar i kapitalismens sociala institutioner (koncentration av ekonomisk makt förenad med politisk makt, minskning av den fria konkurrensen och den enskilde företagarens ledande funktion) och en därav följande utveckling mot offentlig kontroll och tillägnelse.
- (3) Framväxten av arbetarklassens politiska organisation vars verksamhet som en klassmedveten styrka strävar efter arbetarklassens ”verkliga intresse”, inte inom, utan *mot* det kapitalistiska systemet.

Dessa kvantitativa förändringar ökar i omfattning tills de i den proletära revolutionen spränger den rådande strukturen och ersätter den med en kvalitativt annorlunda. Det nya historiska stadiet uppnås alltså inte i endast ett steg; övergången består snarare av flera olika faser och det kan bara fullborda sig självt i och med dessa faser. Steget fullföljs i det uppnådda stadiets högsta fas, men fortfarande har det nya stadiet kvar märken av sitt ursprung i det föregående stadiet. *I Kritik av Gotha-programmet* (1875), skiljer Marx mellan två ”faser” av socialism. Detta är ingen tillfällighet, det följer ur själva den dialektiska metodens princip. I den historiska kontinuiteten är kapitalism och socialism förenade med betydligt starkare band än de som under en ”anpassnings”-period är nödvändiga. Under socialismens första fas förblir den socialistiska principen om fri utveckling och tillfredsställelse av individuella behov underordnad produktivkrafternas nya utveckling, i synnerhet under arbetsproduktiviteten. Det samhälliga välbefindandet (både det materiella och det intellektuella) måste bli tillräckligt allmänt för att möjliggöra en fördelning av det samhälliga produktionsresultatet i överensstämmelse med individuella behov, utan avseende på vars och ens bidrag till det samhälligt nödvändiga arbetet. Med ekonomisk-teknologisk terminologi betyder detta ”rationalisering”. För arbetaren betyder det fortsatt slit och släp och att det även fortsättningsvis dröjer med att individuella behov fritt kan tillfredsställas. Ännu under socialismens första fas är arbetaren bunden till sin specialiserade funktion, och fortfarande bibehålles ”individens förslavade och underordnade ställning under arbetsdelningen”¹ och därmed motsättningen mellan rationalitet och frihet; det rationella sättet att utveckla *samhället* kommer i motsättning till *individens* självförverkligande. Helhetens intresse kräver fortfarande att friheten offras och rättvisa för alla medför fortsatt orättvisa. Denna motsättning upplöses i och med upprättandet av en verklig *res publica* endast till den grad som den församhälleligade produktionen bildar de materiella och intellektuella förutsättningarna för fri och allmän behovstillfredsställelse.

Det faktum att det gjorts framsteg inom klasssamhällets ramar innan den socialistiska revolutionen och att materiell och intellektuell produktivitet hämmats av det privata näringslivets intresse, förorsakar i alla fall en tidsförskjutning mellan frihetens medel och mål. Ju högre materiell och intellektuell produktionsnivå som uppnåtts under det försocialistiska

¹ [De tre första nottexterna har dessvärre fallit bort i vår upplaga. Frasen är från Marx' ”Kritik av Gotha-programmet”, I:a avsnittet. – MIA.]

stadiet, desto kortare tidsförskjutning och första fas. Marx och Engels spekulerade aldrig i hur länge denna fas skulle vara. Det var aldrig aktuellt för dem eftersom deras uppfattning om socialism innebär att den kvalitativa förändringen, ”negationens negation”, sker i början av den *första* fasen och att det sker som en förändring från herravälde till självbestämmande. Oavsett hur länge den första fasen varar och oavsett hur mycket förtryck den för med sig kommer de ”omedelbara producenterna” själva att ha ålagt sig detta förtryck – av proletariatet organiserat som stat. Hur arbetstiden samhälleligt skall fördelas på de olika produktsgrenarna – och därmed även tillfredsställelsen av individuella behov och möjligheter – skall kollektivt bestämmas av de som producerar det samhälleliga välståndet. Allt tvång som måste brukas, kommer också att brukas av de som själva blir utsatta för tvånget. Det kommer inte att finnas några statliga tvångsorgan skilda från eller ovan huvudena på de förenade arbetarna eftersom det är de som *är* den socialistiska staten. Överallt där Marx och Engels ställer den socialistiska staten i motsats till sina föregående former gör de det utifrån de faktiska *subjekten* som *konstituerar* staten, inte utifrån speciella institutioner. Den socialistiska staten är inget annat än ”proletariatets revolutionära diktatur”²; det socialistiska samhället är en ”sammanslutning av fria människor”³; produktivkrafterna ”disponeras av producenterna som arbetar i association”⁴; produktionen är organiserad med ”en fri och jämställd sammanslutning av producenter”⁵ som grund.

Den kvalitativa förändringen, som i den marxistiska uppfattningen karakteriserar hela den första fasen, förutsätter det klassmedvetna proletariatets aktivitet. Proletariatet som skall konstituera sig själv som den socialistiska staten har ända fram till revolutionen varit objekt för kapitalistiskt herravälde och som sådant del av det kapitalistiska systemet. Om detta system gått in i den ”slutliga krisens” period, om förödelse och fattigdom råder, då kommer proletariatet, enligt marxistiska beräkningar, att organisera sig som den revolutionära klassen och inom det kapitalistiska samhället endast fullfölja sin objektiva historiska uppgift att ”gräva kapitalismens grav”. Men om kapitalismen fortsätter att fungera som ett väl inarbetat system, och t.o.m. ökar arbetarklassens levnadsstandard, kan den bli del av det kapitalistiska systemet i en helt annan, positiv mening. Redan 1858 noterade Engels det engelska proletariatets *Verbürgerlichung*⁶, och 1884 formulerade han följande slutsats: så länge proletariatet inte ännu är moget att stå för sin egen frigörelse, kommer majoriteten av proletariatet att se den etablerade ordningen som den enda möjliga, och politiskt kommer det att vara ”kapitalistklassens svans, dess extrema vänsterfalang”.⁷ Endast en verkligt konstant kris kan hålla klasskampen vid liv och hålla proletariatet klassmedvetet gentemot det kapitalistiska systemet, som dess ”absoluta negation”. Under sådana förhållanden kommer proletariatet att fullfölja sin ”historiska uppgift”, d.v.s. att avskaffa det kapitalistiska systemet. Men under stabila och blomstrande perioder, kommer det nödvändigtvis att bli påverkat av ”kapitalistiska idéer” och dess omedelbara (ekonomiska) intresse kommer att undantränga dess verkliga (historiska) intresse. Detta förhållande kan bara ändras i klasskampen som

² [Marx, ”Kritik av Gotha-programmet”, IV:e avsnittet. – *MIA*.]

³ [Marx, ”Kapitalet”, bd 1, kap 1.4. – *MIA*.]

⁴ Engels, ”Anti-Dühring” i *A Handbook of Marxism*, red. E. Burns (New York, International Publishers, 1935), sid. 294.

⁵ Engels, *Origin of the Family, Private Property, and the State* (New York, International Publishers, 1942), sid. 158. Problemet med statens ”bortvittring” skall diskuteras senare. [sv. översättning: ”Familiens, privategendomens och statens ursprung” – *Red*]

⁶ Brev till Marx, 7 okt. 1858 i Marx och Engels *Correspondence, 1846-1895; A Selection with Commentary and Notes* (New York, International Publishers, 1935) sid. 115-116; se också hans brev till Kautsky, 12 sept. 1882 i *ibid.*, sid. 399-400.

⁷ Engels, *Origin of the Family*, sid. 158. För en senare omtolkning av denna idé i den leninistiska doktrinen om den växande ”arbetararistokratin”, se nedan sid. 41 ff. Se E. H. Carr *The Bolshevik Revolution, 1917-1923* (3 Band; London, Macmillan, 1953), III, sid. 182. [sv. översättning: ”Ryska revolutionen 1917-1923” – *Red*]

sådan, om alltså proletariatet återigen blir en *politisk* kraft och som sådan verkar som katalysator i den kapitalistiska ekonomin.

Den marxistiska distinktionen mellan verkligt och omedelbart intresse är av största vikt för förståelsen av förhållandet mellan teori och praktik, mellan strategi och taktik i marxismen. Distinktionen innebär att det är en historisk konflikt mellan teori och praktik som har både sitt ursprung och sin lösning i kapitalismens utveckling. Konflikten framträder därmed som en *objektiv* faktor. Om de samhälleliga förhållandena bestämmer medvetandet, bestämmer de även proletariatets medvetande. Och om de samhälleliga förhållandena är klassförhållanden, införes i och med dem diskrepansen mellan verklighetens form, såsom den *framträder* för människorna, och verklighetens ”väsen”. Diskrepansen mellan väsen och sken är en hörnsten i den marxistiska metoden. Men de metafysiska kategorierna har blivit sociologiska kategorier. I analysen av kapitalismen beskriver Marx denna diskrepans med uttrycket ”varuproduktionens slöja” (reifikation). Han härleder den från åtskillnaden mellan manuellt och intellektuellt arbete och från ”verktygens förslavande inverkan på människan”. Trots att proletariatet ”i verkligheten” är negationen av det kapitalistiska systemet, kommer denna objektiva verklighet inte att omedelbart framträda för dess medvetande – ”klassen-i-sig” är inte nödvändigtvis ”klassen-för-sig”. Eftersom Marx ser proletariatets ”väsen” som en historisk kraft, vilken den teoretiska analysen bara definierar och demonstrerar, är proletariatets intresse, som det definieras i denna analys, inte en abstrakt och godtycklig konstruktion, utan ett teoretiskt uttryck för vad proletariatet självt *är* – trots att det kanske inte, eller ännu inte, är medvetet om vad det verkligen är.

När Marx skrev denna analys var faktiskt inte hans idéer helt överensstämmande med proletariatets idéer, och skillnaderna var antagligen större då än vad de skulle varit idag. Marxistisk teori och dess politiska syften var främmande för det samtida proletariatets existens och intresse, åtminstone för dess majoritet. Marx och Engels var fullt medvetna om klyftan mellan väsen och fenomen och den motsvarande klyftan mellan teori och praktik. De såg detta som ett uttryck för proletariatets historiska ”omogenhet” och trodde att den skulle övervinnas i och med arbetarklassens slutliga radikaliserings – även detta en följd av kapitalismens tilltagande motsättningar. Det tycktes verkligen finnas en påvisbar koppling mellan proletariatets verkliga och dess omedelbara intresse trots den uppenbara diskrepansen, nämligen dehumaniseringen och utsugningen av arbetaren. Detta framträdde som en barriär mot ”inflytandet av kapitalistiska idéer” – mot den revolutionära klassens upplösning.

För Marx och Engels framträdde de specifika politiska *formerna* för övergången från kapitalism till socialism som variabler, vilka varken kunde fastställas eller uppställas teoretiskt, just p.g.a. att övergången helt och hållet var proletariatets historiska funktion som revolutionär klass. När en gång proletariatet hade konstituerat sig självt som revolutionär klass, medveten om sin uppgift och redo att verkställa den, skulle metoderna och medlen bestämmas på grundval av den rådande ekonomiska och politiska situationen. Våld var åtminstone inte ett måste för proletariatets handlande. Klassmedvetandet var inte nödvändigtvis beroende av eller tvunget att ta sig uttryck i öppet inbördeskrig; våld hörde vare sig till revolutionens objektiva eller subjektiva villkor (fast Marx och Engels var övertygade om att de härskande klasserna vare sig kunde eller ville låta bli att ta till våld). Det var alltså mer än ”politik” när Marx och Engels drog uppmärksamheten till möjligheten av en laglig och demokratisk övergång till socialism⁸ – särskilt i en tid då arbetarklassen fortsatte att växa,

⁸ Vi refererar till följande uttalanden: Marx' i Amsterdam 1872, citerat i Iu. M. Steklov, *History of the First International* (New York, International Publishers, 1928), sid. 240; Marx' ”Konspekt der Debatte über das Sozialistengesetz” (1878), i Marx och Engels *Briefe an A. Bebel, W. Liebknecht, K. Kautsky, und Andere* (Moscow, Verlagsgenossenschaft Ausländischer Arbeiten in der USSR, 1933), sid. 516; Engels, ”Introduction to Marx' *Class Struggles in France*”, i Marx och Engels *Selected Works*, I, sid. 109-127; Engels, *Critique of the*

såväl i antal som i politisk betydelse och då arbetarpartierna med kraft gav uttryck åt sina revolutionära syften.

Men medan övergångens konkreta former var skiftande, var dess klassbas densamma. Revolutionen måste ske som en direkt organiserad aktion av *proletariatet som klass* om den överhuvud skulle komma till stånd. Marx och Engels erkände inte någon annan kraft som skulle verkställa revolutionen. De ansåg inte heller att det fanns ett ”substitut” för proletariatet eftersom en sådan ersättning skulle vara ett uttryck för att klassen som sådan var omogen.⁹ ”Den starkaste drivkraften är den revolutionära klassen själv”.¹⁰ ”Erövringen av den politiska makten” kan bli ett resultat av arbetarklassens politiska rörelse endast om den *som klass* går mot de härskande klasserna.¹¹ Klassen organiserar sig själv i ett ”parti”, men detta parti utvecklas *naturwüchsig* ur ”själva det moderna samhällets jordmån;”¹² det är proletariatets *självorganisering*.

För marxismen är sålunda den historiska revolutionära kraften densamma både före och efter revolutionen, och klasskampens politiska instrument, särskilt det proletära partiet, förblir uttryck för denna oföränderliga identitet. Den marxistiska uppfattningen erkänner möjligheten till förändringar inom proletariatet i graden av klassmedvetenhet, i ”arbetararistokratis” storlek och betydelse etc. Men dessa förändringar tillintetgör inte klassens identitet som revolutionens enda bärare. Om denna klass inte existerar, d.v.s. om den inte handlar som klass, då existerar inte heller den socialistiska revolutionen.

Senare modifikationer

Marx härledde de tidigare nämnda slutsatserna från en ”teoretisk modell” av kapitalism, en modell som utelämnar alla de drag som inte tillhör den grundläggande ekonomiska process som konstituerar det kapitalistiska samhället (det kan t.ex. vara fråga om utrikeshandel, regeringsingripanden eller ”tredje man”). Allteftersom analysen framskrider i *Kapitalets* andra och tredje band återinföres dessa utelämnade drag, och teorin banar sig väg från kapitalismens väsen till dess konkreta historiska verklighet; den teoretiska modellen är omvänd i sin relation till den historiska verkligheten. Enligt Marx utvecklar kapitalismen i sin historiska verklighet ”motdrag” till sina inneboende motsättningar. Exempel på sådana ”motdrag” är export (både ekonomiskt och politiskt), monopol och regeringsingripanden. Dessutom visade sig en sektor av det kapitalistiska samhället, som tidigare fått ringa uppmärksamhet i Marx' teoretiska analys, i verkligheten vara av avgörande betydelse, nämligen den stora bondeklassen. Motdragen och ”den försummade sektorn” blev de faktorer på vilka den post-marxistiska teoretiska utvecklingen fokuserades.

Diskussionen om ”motdragen” intar en plats i den marxistiska teorins centrum i och med doktrinerna om ”finanskapital” och ”imperialism”. Dessa doktriner, som innefattar en rad

Social Democratic Draft Program, 1891, Sect. II.

⁹ Den marxistiska föreställningen om socialism inbegriper någon slags ”representation”, ty proletariatet kan inte *handla som klass* utan organisation och funktionsdelning. Men Marx och Engels tog endast en representation i beaktande som klassen själv skapat, d.v.s. som är direkt delegerad av och ansvarig för de ”omedelbara producenterna”. Om ”klassmedvetenheten” var ”omogen” eller korrumpad, skulle det ledarskap som representerade klassen kunna hjälpa den till mognad, men det skulle inte hjälpa den att handla. Under dylika omständigheter skulle ledarskapet, i strikt mening, vara *teoretiskt*.

¹⁰ Marx, *The Poverty of Philosophy* (New York, International Publishers), sid. 146. [sv. översättning: ”Filosofins elände” – Red]

¹¹ Marx, Brev till F. Bolte, 23 nov, 1871, i Marx och Engels *Selected Works*, II, sid. 423; och i *Briefe und Aüszüge aus Briefen von Joh. Phil. Becker, Jos. Dietzgen, Friedrich Engels, Karl Marx u. A. an F. A. Sorge und Andere*, red. F. A. Sorge (Stuttgart, Dietz, 1906), sid. 42.

¹² Marx, Brev till Freiligrath, i F. Mehring, *Freiligrath und Marx in ihrem Briefwechsel* (Ergänzungshefte zur Neuen Zeit, No. 12; Stuttgart, Dietz, 1912), sid. 43.

tolkningar från den ”revisionistiska” till den ”ortodoxa” leninistiska versionen, försökte att anpassa den marxistiska teorin till det etablerade samhällets obrutna livskraft och särskilt till arbetarklassens stigande levnadsstandard i de avancerade industriländerna – förhållanden som på ett påfallande sätt tycktes motsäga den marxistiska föreställningen om kapitalismens nära förestående slutliga kris och föreställningen om proletariatets utarmande. De olika imperialismdoktrinerna var, trots stora skillnader i tolkning, ense om att kapitalismen vid sekelskiftet gått in i ett nytt stadium. Som det nya stadiets viktigaste drag nämnde man den fria konkurrensens förvandling till en reglerad konkurrens som dominerades av nationella och internationella karteller, truster och monopol, sammanslutningen av bank- och industrikapital, regeringar och näringsliv och det expansionistiskt ekonomiska förhållningssättet gentemot såväl ”icke-kapitalistiska” som svagare kapitalistiska områden (t.ex. intensifierad exploatering av kolonier och underordnade länder). Men de olika imperialismteorierna var oförenligt åtskilda i två läger i sin syn på denna utveckling: det ”reformistiska” och det ”ortodoxa”. Den reformistiska teorin, som växte fram i Eduard Bernsteins skrifter från 1900-1901¹³ och kulminerade i doktrinen om ekonomisk demokrati (*Wirtschaftsdemokratie*), vidhöll att proletariatet, inom ramen för ”organiserad kapitalism”,¹⁴ kunde fortsätta att förbättra sin ekonomiska och politiska ställning och att det slutligen skulle kunna upprätta socialism med lagliga och demokratiska medel genom en ökning av den organiserade arbetarrörelsens ekonomiska och politiska inflytande. I skarp kontrast till detta såg den ortodoxa tolkningen, vars ytterlighet representerades av Lenin, en svag, och temporär stabilisering i kapitalismens tillväxt som, förr eller senare, måste utbryta i en väpnad konflikt mellan imperialistländerna och i skärpta ekonomiska kriser. Lenin förklarade de reformistiska tendenserna bland proletariatet med att det uppkommit en liten ”arbetararistokrati” som ”korrumperats” med höga löner från monopolkapitalistiska överskottsprofiter och som har ett personligt intresse i det etablerade systemet. Här är vi bara intresserade av den leninistiska tolkningen. Två huvudfaktorer är orsaken till leninismens framväxt som en ny form av marxism: (1) försöket att inbegripa bönderna i den marxistiska teorin och dess strategi, och (2) försöket att omdefiniera kapitalismens och den revolutionära utvecklingens framtidsutsikter i den imperialistiska eran. Det leninistiska tänkandets två huvudströmningar är intimt förbundna med varandra; den avancerade kapitalismens ihållande livskraft (oväntad från traditionell marxistisk synpunkt) och, följaktligen, reformismens bestående starka ställning bland proletariatet i de avancerade kapitalistiska länderna, gjorde en förskjutning nästan oundviklig av marxismens tyngdpunkt till de utvecklade länderna. Dessa var i första hand agrara och den kapitalistiska sektorns svaghet gjorde att en revolution tycktes ha bättre möjligheter att lyckas där. Det är sant att förställningen om att den kapitalistiska kedjan måste brytas vid sin svagaste länk – en tanke som efter revolutionen betonas av Stalin – ursprungligen var Trotskijns snarare än Lenins, men hela det leninistiska tänkandets tendens gick från början i denna riktning. När senare ”arbetarnas och böndernas revolution”, snarare än arbetarnas revolution, blev kärnpunkten i sovjetmarxismen är det inte bara därför att revolutionen i Ryssland råkade lyckas, utan p.g.a. att den revolutionära potentialen i industriländernas arbetarklass tycktes gå tillbaka i hela den kapitalistiska delen av världen. Det var detta faktum som i det långa loppet blev avgörande för sovjetmarxismens utveckling. Därför tar vi som utgångspunkt Lenins analys av proletariatet i det imperialistiska stadiet.

Betecknande för denna tolkning är undervärderingen av kapitalismens ekonomiska och politiska möjligheter och av proletariatets förändrade ställning. Väger att dra de teoretiska konsekvenserna av den nya situationen präglar hela leninismens utveckling och är en av de

¹³ Se Eduard Bernstein, *Evolutionary Socialism: A Criticism and Affirmation* (New York, Huebsch, 1909).

¹⁴ Formulerad av Rudolf Hilferding vid det tyska Socialdemokratiska partiets konferens i Kiel 1927 och i Fritz Naphtali, *Wirtschaftsdemokratie*, publicerad av den tyska fackföreningsfederationen, Berlin 1928.

viktigaste orsakerna till klyftan mellan teori och praktik i sovjetmarxismen. Ty medan Lenin redan från början av sin verksamhet omorganiserade sitt partis revolutionära strategi och anpassade det till den nya situationen, gjorde han inte motsvarande justeringar i sin teoretiska uppfattning. Lenins fasthållande av den klassiska idén om det revolutionära proletariatet, som vidmakthölls med hjälp av teorin om arbetararistokratin och avantgardet, avslöjade sin bristfällighet redan från början. Redan innan första världskriget blev det uppenbart att den ”kollaborationistiska” delen av proletariatet både kvalitativt och kvantitativt var något helt annat än ett litet övre skikt som hade blivit korrumpert av monopolkapitalet. Det stod klart att det socialdemokratiska partiet och fackföreningsbyråkratin var mer än ”förrädare” – deras förhållningssätt reflekterade snarare ganska väl de ekonomiska och politiska villkoren för majoriteten av den organiserade arbetarklassen i de avancerade industriländerna och Lenins strategi med det revolutionära avantgardet tyder förvisso på en uppfattning om proletariatet som gick långt utöver en ren omformulering av den klassiska marxismens begrepp. Hans kamp mot ”ekonomism” och doktrinen om den spontana massaktionen och hans uttalande att klassmedvetandet måste tillföras proletariatet ”utifrån”, föregick den senare faktiska förvandlingen av proletariatet som subjekt till objekt för den revolutionära processen. Det är sant att Lenins *Vad bör göras?*¹⁵ där dessa idéer fann sin klassiska utformning, skrevs för de ryska marxisternas kamp för att leda ett efterblivet proletariat, men idéernas innebörd går långt utöver detta sammanhang. Vem dessa idéer ytterst riktar sig mot är angivet i början av Lenins pamflett: det växande ”internationella socialdemokratiska” reformistlägret. För Lenin representerades detta läger av Bernstein och Millerand. De krävde en ”resolut förändring från revolutionär socialdemokrati, till borgerlig reformism”. Frasen ”klassmedvetande utifrån” härstammade dessutom inte från den ryska situationen, utan myntades av Karl Kautsky i hans polemik mot utkastet till ett nytt program för Österrikes Socialdemokratiska Parti.¹⁶ Lenin syftade på något mer än de specifikt ryska situationens svårigheter, på en allmän internationell marxistisk utveckling, som i sin tur visade tecken på en tendens mot ”klassarbete” bland stora delar av den organiserade arbetarrörelsen. I takt med att denna trend utvecklades hotade den allt mer att omintetgöra föreställningen om proletariatet som det revolutionära subjekt på vilket hela den marxistiska strategin vilade. Lenins formuleringar försökte att rädda marxistisk ortodoxi från den reformistiska anstormningen, men de blev snart del av en uppfattning som inte längre godtog det historiska sammanfallandet mellan proletariatet och framåtskridande, vilket fortfarande inbegreps i föreställningen om ”arbetararistokratin”. Därmed var grunden lagd för utvecklandet av ett leninistiskt parti i vilket en grupp som inte representerade proletariatets majoritet förvaldade proletariatets verkliga intresse och medvetande. Denna centralistiska organisation, som till en början rättfärdigades av och anpassades till ”omogenheten” i de efterblivna förhållandena, skulle komma att bli den internationella strategins princip.

Klyftan mellan den nya strategin och den gamla teoretiska uppfattningen kunde inte överbryggas av att man gjorde det leninistiska partiet (eller snarare partiledarskapet) till proletariatets verkliga representant. Lenins avantgarde-strategi erkände i verkligheten vad den förnekade i teorin, nämligen att det hade skett en fundamental förändring i revolutionens objektiva och subjektiva villkor.

Rudolf Hilferding tolkar i *Finanskapitalet*¹⁷, som utkom 1910, denna förändring i termer av

¹⁵ Lenin, *Tjto Delat? (Vad bör göras?)* kom först 1902.

¹⁶ Se Lenin, *What Is to Be Done?* (New York, International Publishers, 1929), sid. 40.

¹⁷ *Das Finanzkapital; Eine Studie über die jüngste Entwicklung des Kapitalismus* (Marx-Studien III; Vienna, Wiener Volksbuchhandlung, 1910). Hilferdings term betecknar inte bara en specifik form av kapital, utan också en specifik form av kapitalistisk organisation. Han ser som dess två viktigaste element (a) att den fria konkurrensen upphävs genom att karteller och truster skapas, och (b) att ”bankkapital” och ”finanskapital” ständigt smälter allt mer samman.

marxistisk teori. Han framhöll att den nationella ekonomin, under finanskapitalets ledning, skulle mobiliseras för expansion och att denna expansion skulle leda till internationell integration i stor skala, ekonomiskt såväl som politiskt, genom hemliga överenskommelser mellan enorma monopolitiska och halv-monopolitiska företag. På denna nya interkontinentala marknad skulle med en kartell, produktion och distribution, i mycket hög grad kontrolleras och regleras av de mäktigaste kapitalintressen. I en sådan ”generalkartells” ofantliga maktvälde skulle det kapitalistiska systemets motsättningar till stor del kunna kontrolleras, profiten för de styrande grupperna kunna säkras och en hög lönenivå för arbetarna inom detta maktvälde skulle kunna vidmakthållas – på bekostnad av marknader och människor utanför maktväldet. Hilferding föreställde sig att en sådan kapitalistisk planering skulle kräva att den demokratiska liberalismen avskaffades såväl i ekonomin som i den politiska och ideologiska sfären; individualism och humanism skulle bli ersatta av en aggressiv-militärisk nationalism och av ett auktoritärt styrelseskick. Liknande tankar utvecklades senare (1941) av Karl Kautsky med begreppet ”ultra-imperialism”.¹⁸

Dessa utvecklingslinjer presenterades bara som tendenser. Både Hilferding och Kautsky tvivlade på att de skulle komma att förverkligas inom en överskådlig tid. De båda författarna drog heller inte fullständiga slutsatser av proletariats förändrade klassituation. Men man hade fått en framställning av huvuddragen i de ekonomiska och politiska villkor under vilka den kapitalistiska världen kunde bli stabiliserad och hierarkiskt integrerad – villkor som i den marxistiska teorin framträder som utopiska om inte de verkliga krafterna som skulle undantränga motsättningarna och konflikterna mellan imperialistmakterna utvecklades. När de en gång väl förverkligats kunde det uppstå en ekonomisk bas för integration. Den uppstod gradvis och med flera bakslag och avbrott under inverkan av de två världskrigen, atomproduktionen och kommunismens ökande makt. Dessa händelser ändrade kapitalismens struktur så som den hade blivit definierad av Marx och bildade basen för en ny ekonomisk och politisk organisation av västvärlden.¹⁹ Denna bas utnyttjades först efter det andra världskriget. Från och med då blev de motstridande konkurrenspräglade intressena bland västvärldens nationer gradvis integrerade och undanträngda av den fundamentala öst-västkonflikten och en ny interkontinental ekonomisk politik tog form – i omfång mycket mindre än den tidigare världsmarknaden, men möjlig att planera med en reglering av den blinda ”anarki”, vilken marxismen betraktade som roten till kapitalismens motsättningar. Samtidigt var arbetarklasserna splittrade i (för att använda Toynbees termer) ett *internalt* och ett *externalt* proletariat. Det senare utgjordes av proletära och halvproletära klasser i staden och på landet, både utom och inom den verkliga rekonstruktionens område, men som inte kunde dra nytta av den med högre löner, bättre levnadsstandard eller större politiskt inflytande.

Det externala proletariatet (vilket inbegrep bönderna som sin största grupp), som efter det andra världskriget kom att utgöra det sovjetiska ledarskapets massbas för kampen mot kapitalism, uppkom skenbart (från marxistisk synpunkt) som ett historisk ”subjekt” p.g.a. en yttre händelse, nämligen p.g.a. det faktum att revolutionen lyckades i det gammalmodiga Ryssland, men misslyckades i de avancerade industriländerna och senare spreds från Ryssland till ännu ej industrialiserade länder, medan de avancerade industriländerna fortsatte att vara immuna. Men dessa händelser var inte riktigt så exogena som det kan verka. Den gradvisa

¹⁸ Kautsky, ”Der Imperialismus”, *Die Neue Zeit*, XXXII, 2, No. 21 (11 sept. 1914), sid. 921.

¹⁹ Sovjetmarxismen hävdar – och måste faktiskt hävda om den marxistiska uppfattningen skall kunna upprätthållas – att dessa händelser är intimt förknippade med varandra: ”den permanenta krigsekonomin” som det enda utloppet för de imperialistiska motsättningarna, leder till atomproduktion, och denna förstärker både den ekonomiska och politiska integrationen av västmakterna. Enligt denna uppfattning är inte de händelser som åstadkommer att västvärlden omvandlas att hänföra till krafter utanför den kapitalistiska dynamiken, utan tvärtom, de hör just till denna dynamik. Och samma krafter som orsakar krig, åstadkommer både produktionsframsteg och en ”temporär stabilisering”.

”immuniseringen” av helt avgörande områden av det västerländska samhället hade redan före första världskriget börjat visa sin effektivitet; de socialdemokratiska partiernas nationalistiska hållning 1914 – och socialdemokraterna var den tidens obestridda arbetarorganisation – var bara dess mest iögonfallande yttring. Immuniseringen visade sedan sin styrka i de central-europeiska revolutionerna från 1918 till 1923 där de organiserade arbetarnas majoritet, och i allians med borgerskapet och armén slog ner de kommunistiska angreppen. I England rubbades aldrig det reformistiska Labour Party's dominerande ställning allvarligt. I Frankrike och Italien blev kommunisterna aldrig, på långt när, så starka som socialdemokraterna. Och i Tyskland, det enda land där det blev ett kraftigt uppsving efter nederlaget, dukade såväl socialdemokrater som kommunister under för fascistregimen. Den revolutionära potentialens ihållande svaghet i de avancerade industriländerna begränsade revolutionen till de områden där proletariatet inte påverkats i så hög grad, som hade eftersatt ekonomi och en regim som visat tecken på politisk upplösning.

Marxistisk teori förklarade den stigande levnadsstandarden, som var den ekonomiska bakgrunden till immuniseringsprocessen, med arbetets produktivitetsökning, med industriarbetarnas effektiva organisation som motverkade trycket på lönenivån och med de monopolistiska överskottsprofiterna i de mest utvecklade kapitalistiska områdena. Enligt marxismen kunde ingen av dessa faktorer, för någon längre tid, neutralisera det kapitalistiska produktionssättets inneboende motsättningar. Man räknade med att krig och kriser – periodvis – skulle ödelägga det arbetarklassen uppnått, eftersom det inte fanns någon bas för en bestående internationell kapitalistisk konsolidering. Denna tolkning bortsåg från möjligheten av att en sådan internationell bas skulle kunna förverkligas (något som snart blev ett faktum). På den möjligheten byggde det västerländska industrisamhället sina nya ekonomiska och politiska institutioner. Det katastrofala våldet, den makalösa fysiska och kulturella förstörelse och även den oerhörda tekniska produktivitetsökningen som karakteriserade perioden efter 1918 svarade mot uppgiftens omfattning. Det var själva strukturen i den etablerade civilisationen som var utmanad och som ånyo måste hävdas gentemot en konkurrerande civilisation. Den teknologiska och politiska potential som utvecklades i denna kamp klargjorde snart att det inte skulle räcka med små justeringar för att möta utmaningen. Behovet av en total mobilisering av alla materiella och andliga krafter gjorde det nödvändigt att avskaffa låt-gå-politiken i det ekonomiska och kulturella livet, och att införa en metodisk kontroll av den politiska processen. Det nödvändiggjorde också en nationell omgruppering under den rådande makthierarkin – på bekostnad av den omhuldade traditionella oavhängigheten. Det västerländska samhällets allt överskuggande gemensamma intresse modifierade national- och klassintressena: de nationella partierna allierade sig med de internationella och politiska krafterna. Arbetarrörelsen var inget undantag, och till slut blev socialdemokratin en del av den västliga sfären och kommunismen en del av den östliga. Enligt marxismen hade den kapitalistiska världen aldrig varit så nära den fruktade ”generalkartellen” som skulle ersätta den kapitalistiska produktions- och distributionsanarkin med ultra-imperialistisk planering. Och det var just sovjetsystemets framsteg som hade befrämjat förverkligandet av denna fruktade möjlighet.

2. Sovjetmarxismen: den grundläggande självtolkningen

Det leninistiska arvet

En jämförelse mellan sovjetmarxismens historiska förutsättningar – som analyserats ovan – och officiella sovjetiska uttalanden,²⁰ visar att sovjetmarxismen reservationslöst accepterar

²⁰ Se Mikojans tal, 16 feb. 1956, på det Sovjetiska kommunistpartiets tjugonde kongress i XX S”ezd *Kommunistitjeskoj Partii Sovetskogo Soiuza: Stenografitjeskii ottjet* (Det Sovjetiska kommunistpartiets tjugonde

dessa förutsättningar. Leninistiska såväl som stalinistisk teori har kontinuerligt och med eftertryck avvisat möjligheten av en bestående internationell integration i västvärlden. Den post-stalinistiska periodens nya hållning omfattar fortfarande föreställningen att ”de kapitalistiska motsättningarna intensifieras” i den pågående perioden, medan ”teorin om kapitalismens absoluta stagnation” och Stalins teser om det kapitalistiska systemets krympning uttryckligen förkastas. Sovjetmarxismen har med samma kraft förnekat arbetarklassens strukturella förändringar i de västliga länderna; den klassiskt marxistiska föreställningen om det revolutionära proletariatet är en hörnsten i den sovjetmarxistiska teorin. De avgörande politiska åtgärder som vidtagits för att upprätta socialism i den sovjetiska sfären, är emellertid baserade på de strukturella förändringar som karaktäriserar den samtida perioden och på det revolutionära proletariats tillbakagång i västvärlden. Denna dikotomi gör den objektiva uppriktigheten i de sovjetmarxistiska teoretiska uttalandena till ett problem – ja, till en del av det mer omfattande problemet med förhållandet mellan sovjetisk teori och praktik.

Vi har redan nämnt att det systematiskt används ett ”esopiskt språk” inom det sovjetmarxistiska lägret och i meddelanden marxister emellan. Sovjetmarxismen fortsätter att använda ”ortodoxa” marxistiska begrepp för att beteckna situationer och politik som uppenbart motsäger dessa begrepp. Under dessa omständigheter skulle det kunna tyckas vara på sin plats att avfärda sovjetmarxismen som ren ”propaganda”. Det är en bedräglig lösning eftersom distinktionen mellan ”propaganda” och ”sanning” förutsätter en påvisbar ”sanning”, mot vilken propaganda kan ställas i kontrast. Om man hävdar att sanningen bara tar sig uttryck i praktiken och inte i den sovjetmarxistiska teorin, att teorin endast är ett ideologiskt verktyg att manipulera massorna med, då måste detta påstående styrkas. Detta är inte alls självklart, trots de svårigheter som regimen åsamkar sig genom att ständigt lära ut och publicera marxistiska idéer, som bara kan förenas med verkligheten med mycket stora fysiska och intellektuella svårigheter. Faktum är att regimen fortsätter att lägga mycket stor vikt vid framställningen av den marxistiska teorin oavsett vilken ”nivå” det är fråga om, och spänningen mellan teori och praktik består.

Men om det verkar orätt att avfärda hela teorin som propaganda, så förefaller det lika orätt att behålla vissa delar av den som sanning och klassificera andra som ”vilsledande”. Det finns inga kriterier för ett sådant urval – såvida vi inte kan upptäcka vissa marxistiska tankar som förblir konstanta genom de olika förändringsfaserna av sovjetisk teori och praktik. Då kan det bli möjligt att lyckas identifiera de ”grundläggande elementen”, och att härleda de ”reviderade” och ”förkastade” elementen från dessa och på så sätt erhålla en stomme av teoretiska principer relaterade till praktiken. Detta synsätt ligger till grund för den följande diskussionen.

Sovjetmarxismens teoretiska utformning fortskrider med Lenins marxismtolkning som bas, utan att gå tillbaka till den ursprungliga marxistiska teorin. En kort sammanfattning av de viktigaste kopplingarna mellan leninism och den efterföljande sovjetmarxismen kommer att räcka för att klargöra utgångspunkterna.

Vi var tidigare inne på att den framväxande leninismens karaktäristiska drag – att det centraliserade partiet i egenskap av proletariats avantgarde övertog det klassmedvetna proletariats roll som den revolutionära agenten och betoning av böndernas roll som proletariats bundsförvant – utvecklades som följd av att kapitalismens styrka bestod i det ”imperialistiska stadiet”. Den idé som till en början avsågs gälla det ryska proletariats

kongress: stenografisk utskrift) (2 band; Moskva, Gospolitizdat, 1956), I, sid. 319-321; Chrusjtjovs tal 14 feb. i *ibid.*, I, sid. 14-20; även *New York Times* 19 feb. 1956; och Chrusjtjovs tal 6 nov. 1957 (sant i Moskvas radio, sid. A-47).

”omogenhet”, blev så småningom en princip för internationell strategi gentemot det ”mogna” proletariats reformistiska hållning i de avancerade industriländerna. För att motverka att en stor del av den organiserade arbetskraften skulle integreras i det kapitalistiska systemet, är den revolutionära strategins ”subjektiva faktor” monopoliserad av partiet, vilket får karaktären av en professionell revolutionär organisation med uppgift att leda proletariatet.

Den leninistiska uppfattningen kan ses som en utveckling av den marxiska distinktionen mellan proletariatets ”omedelbara” och ”verkliga” intresse (och medvetande). De viktigaste stadierna i denna utveckling är följande: a) de samhälleliga varat bestämmer medvetandet; den enskilde proletära individen som lever under kapitalistiska produktionsförhållanden vill omedelbart och framgent förbättra sina individuella villkor i det kapitalistiska systemet. b) Fackföreningarnas ”ekonomistiska” politik, som går ut på att uppnå sådana förbättringar, bidrar till att bevara proletariatet som exploaterad klass och bevarar därmed det kapitalistiska samhället; men samtidigt modifierar det den sociala strukturen i så motto som det skapar en bas för ”klassfred”. c) Denna förändring i den sociala strukturen ”avleder” proletariatet från sin objektiva historiska position som den revolutionära klass som bara kan befria sig genom att upphäva det kapitalistiska systemet. d) Den objektiva historiska positionen kan ”räddas” endast genom att det omedelbara, subjektiva intresset underordnas klassens verkliga intresse, och genom att den ekonomiska kampen förvandlas till en politisk kamp. Denna uppgift är det leninistiska partiets funktion. Eftersom den ekonomiska kampen, enligt Marx, i sig själv aldrig kan leda till mer än en förbättring på kort sikt, kommer den kapitalistiska processen, genom återkommande depressioner och kriser, att återställa balansen och leda till att proletariatet radikaliseras. På så sätt kommer sammanfallandet mellan proletariatets omedelbara och verkliga intresse att återupprättas.

Men vad händer när processen c) påverkar huvuddelen av de avancerat kapitalistiska ländernas proletariat? Har inte marxistisk teori därmed förlorat den massbas som krävs för dess förverkligande? Är inte också förbindelsen mellan teori och praktik bruten, om inte teorin omdefinierar sig själv genom att omdefiniera praktiken? Det verkar som dessa frågor drivit leninistisk teori mot en omvärdering av den samtida kapitalistiska utvecklingen, en omvärdering som blivit den teoretiska grunden i doktrinen om ”socialism i ett land”.

Denna doktrin, som är äldre än bolsjevikrevolutionen, visar sig redan från början vara definierad och bestämd av det industriella samhällets nya stadium. Lenins ”Lagen om kapitalismens ojämna utveckling” var först bara ett uttryck för ett faktiskt tillstånd, men de slutsatser som dragits från den formade sovjetmarxismens själva kärna. Lenin anmärkte att ”ojämn ekonomisk och politisk utveckling är en absolut kapitalistisk lag”, och tillade genast att därför ”är socialismens seger till en början möjlig i ett fåtal kapitalistiska länder” eller t.o.m. i ett enskilt kapitalistiskt land²¹. Denna slutsats innebär uppenbart att socialism kan segra först i få eller t.o.m. i ett enskilt *avancerat* kapitalistiskt land, medan mer efterblivna länder kommer att hamna på efterkälken. Ett år senare skrev Lenin att socialismen först kommer att segra i ett eller några länder, medan andra, för en tid, kommer att fortsätta att vara borgerliga eller ”för-borgerliga”.²²

Lenin höll fast vid den marxistiska slutsatsen av den socialistiska revolutionen kommer att vara ett resultat av häftiga motsättningar i ett *fullt utvecklat* kapitalistiskt land – inte ens bolsjevikrevolutionens seger fick honom att överge den övertygelsen. Hans tveksamhet att

²¹ ”The United States of Europe Slogan” (skriven 1915), i *The Strategy and Tactics of World Communism*, House Document No. 619, Supplement I (Washington, D. C, U. S. Government Printing Office, 1948), sid. 29; Lenin, *Selected Works* (12 band; New York, International Publishers, 1937-1938), V, sid. 141.

²² ”Voennaia programma proletarskoi revoliutsii” (Den proletära revolutionens krigsprogram), i *Sotjinenija* (Verk) (3:e utgåvan, 30 band; Moskva, Lenin-institutet, 1928-1937), XIX, sid. 325. Se också *History of the Communist Party of the Soviet Union* (New York, International Publishers, 1939), sid. 169.

erkänna revolutionens socialistiska karaktär är väl känd. Han tvekade trots sina teser att den ”demokratisk-borgerliga revolutionen” måste följas och överskridas av en arbetar- och bonderevolution, som skulle ersätta den parlamentariska republiken med en sovjetrepublik. Så sent som i mars 1919 sa han att oktoberrevolutionen var en ”borgerlig revolution, så till vida att klasskampen på landsbygden ännu ej utvecklats”.²³ Och han tillade, att den verkligt proletära revolutionen på landsbygden började först sommaren 1918. Han höll fast vid åsikten att den ryska revolutionen måste få draghjälp av den tyska revolutionen.

Men det är just Lenins tilltro till den ryska revolutionens trevande och preliminära karaktär, som leder honom till formuleringar som klart förebådar den stalinistiska politiken. Socialism förutsätter kapitalism – eller åtminstone det kapitalismen förverkligat, nämligen hög industrialiseringsgrad, hög arbetsproduktivitet och en högt utvecklad, yrkesskicklig och disciplinerad arbetskraft. Vissa stadier i detta utvecklingsförlopp kan möjligtvis ”hoppas över” (Lenin var tveksam även i fråga om detta²⁴), men utan en fullständigt industrialiserad och rationaliserad ekonomis uppnådda resultat kan det inte bli någon socialism. Det kan alltså inte bli någon fördelning av det samhällsliga produktionsresultatet i enlighet med individuella behov och möjligheter. I ett efterblivet land har industrialiseringen prioritet framför socialiseringen, d.v.s. framför produktion och distribution i enlighet med individuella behov. Vid ett möte i allryska centrala exekutivkommittén i april 1918 förklarade Lenin i sin polemik mot ”vänsterkommunisterna”, vilka förutsåg ”vägen till statskapitalism”:

”Statskapitalism skulle i själva verket vara ett steg framåt för oss. Om vi på kort tid kunde klara av att uppnå statskapitalism i Ryssland skulle det vara en seger ... Jag sa att statskapitalism skulle vara vår räddning. Om vi hade statskapitalism i Ryssland skulle övergången till socialism vara enkel och säker. Ty statskapitalism är ett system med centralisering, integration, kontroll och socialisering. Och det är precis detta som vi saknar.”²⁵

En månad senare anförde han ett uttalande från september 1917, som går ut på att ”statsmonopolistisk kapitalism är den fullständiga, materiella förberedelsen för socialism”, socialismens ”väntrum”, det historiska stadiet omedelbart före socialism. Och han tillade: ”Är det inte helt klart att vi i materiell och ekonomisk mening, produktionsmässigt sett, ännu inte är i socialismens 'väntrum'? Och att vi inte kan nå socialismens port utan att passera detta 'väntrum'?”²⁶

Innerbörden av dessa påståenden förblir oklar p.g.a. det faktum att 1918 års tyska revolution tycktes utlösa den kedja av revolutioner i utvecklade länder som skulle återinföra det ”ortodoxa” mönstret för en internationell revolution. Sovjetstaten skulle inte bli ”skyddad” av det proletära förhållandet i ett högt utvecklat industriland, utan skulle också dela dess tekniska och materiella välstånd. Övergången till socialism skulle på det sättet säkras och skyndas på. Den nästan desperata orienteringen mot Tyskland framgår av mötesprotokollen från Komintern och dess exekutivkommitté, och av Lenins tal under de första revolutionsåren. Men från och med ungefär 1921 drogs i sovjetpolitiken konsekvenserna av den tyska revolutionens nederlag. Med hänsyn till den centrala roll som förhållandet mellan utvecklad kapitalism och övergången till socialism spelar i marxistisk teori, förefaller den tyska revolutionens misslyckade – i förening med Förenta Staternas ökade betydelse för

²³ Hans tal om landsbygdspolitiken på det ryska kommunistpartiets åttonde kongress, 23 mars 1918, i *Sotjinenija* (Verk), XXIV, sid. 162.

²⁴ Se t.ex. det motsägelsefulla uttalandet i ”Two Tactics of Social Democracy” (skriven 1905), i *Selected Works*, III, sid. 75; och i rapporten av Kommissionen för den nationella och koloniala frågan till Kominterns andra världskongress 1920, i *Selected Works*, X, sid. 239-244.

²⁵ *Sotjinenija* (Verk), XXII, sid. 482.

²⁶ ”O 'levom' rebijatjestve i mel 'koburzhuaznosti” (Om ”vänster”-barnslighet och småborgerlig mentalitet), *Pravda*, 9-11 maj 1918.

återuppbyggnadsarbetet av västvärlden – att nödvändiggöra en omvärdering av den internationella utvecklingen. Om den kapitalistiska potentialen, för en lång tid framöver, skulle visat sig vara starkare än den revolutionära potentialen, då skulle den historiska revolutionskraften ha ändrats, inte bara geografiskt, utan också i social mening, även om inte första världskriget och dess effekt på ekonomin hade kunnat bryta reformismens grepp över det ”utvecklade proletariatet”. Om det skedde en verklig ”kapitalistisk stabilisering”, då skulle sovjetstaten inte bara ”samexistera” med den betydligt mäktigare kapitalistiska världen, för en lång tid framåt, utan den skulle också vara tvungen att se de revolutionära rörelserna som utvecklade sig i de koloniala och halv-koloniala länderna som mer än blott en ”reserv” för den revolutionära armén. Det skulle bli nödvändigt att omdefiniera, inte bara den internationella strategin, utan även socialismens uppbyggnad i sovjetsamhället.

Lenins Pravda-artikel ”Hellre mindre, men bättre” (mars 1923) sammanfattar den traditionella och den nya bedömningen av den internationella utvecklingen, i några få koncentrerade meningar. De handlar om påståendet att Västeuropa inte fullföljer sina strävande att uppnå socialism ”på det sättet som vi tidigare förväntade oss”.²⁷ Lenin fortsatte: ”De fullföljer dem inte genom att fullborda socialismens jämna mognad, utan genom att några länder exploaterar andra ... kombinerat med en exploatering av hela Öst”. Hur förändrar den imperialistiska exploateringen av kuvade länder (i Lenins sammanhang särskilt Tysklands) socialismens förväntade fullbordande? Lenins text ger flera svar: a) genom att förskjuta kapitalismens centrum från Centraleuropa till Väst och slutligen till USA.²⁸ b) Genom att dra ”Öst, Indien, Kina etc.” in i det kapitalistiska världssystemet, c) Genom att samtidigt driva på nationalistiska och revolutionära rörelser i Öst (och i de besegrade kapitalistiska länderna?). Lenins påstående innebär å ena sidan kapitalistisk tillväxt (genom den ”nya exploateringen av de besegrade länderna och av Öst”) och å andra sidan den revolutionära potentialens tillväxt ”i Öst” (”vi har fördelen av att hela världen nu dras in i en rörelse som måste framkalla en socialistisk världsrevolution”).

De problem som presenteras i dessa formuleringar blir ännu större i och med Lenins påstående att ”vi arbetar i det ofördelaktiga läget att imperialiststaterna har lyckats splittra världen i två läger”.²⁹ Denna ”nackdel” kan bara förklaras med den nya styrka som tillkommer kapitalismen genom exploateringen av besegrade länder ”kombinerat” med exploateringen av hela Öst, med medverkan av arbetarklasserna i de imperialistiska segerländerna. Lenin betonade det faktum att ”en rad av de äldsta länderna i Väst är i den positionen att de kan använda sin seger för att göra vissa obetydliga eftergifter till sina förtryckta klasser som, oaktat att de är obetydliga, hämmar den revolutionära rörelsen i dessa länder och bildar något som liknar *klassfred*”.³⁰

Detta tangerar Hilferdings föreställning om uppkomsten av ett effektivt nationalintresse som förenar arbete och kapital i de avancerade imperialistiska länderna. Men, i motsats till Hilferdings uppfattning, kom Lenins analys att bli ett ”rättesnöre” för sovjetisk politik, som baserades på en förväntan på imperialistiska *konflikter*. Den har blivit ”obligatorisk” för sovjetmarxismen. Här är återigen tvetydigheten i Lenins påstående slående. Han ställde frågan

²⁷ I *Selected Works*, IX, sid. 399.

²⁸ I artikeln ”The United States of Europe Slogan” [Om parollen Europas förenta stater], skrev Lenin 1915: ”I jämförelse med *United States of America*, betyder Europa som helhet ekonomisk stagnation ... Den tid då demokratin och socialismens sak associerades med Europa är för all framtid passerad”. *Selected Works*, V, sid. 140-141. Kursiveringen är tillagd.

²⁹ *Selected Works*, IX, sid. 399. Mot bakgrund av det kommunistiska lägrets kraftigt stärkta ställning, framträder denna ”splittring”, i stalinistisk teori, som *en fördel* och som en framgång, inte för ”imperialisterna”, utan för kommunisterna.

³⁰ *Ibid.*, IX, sid. 398. Min kursivering.

om hur ”vi ska rädda oss själva från den hotande konflikten med dessa imperialiststater”, och markerade därmed den typiskt stalinistiska metoden att ställa den sovjetiska och det imperialistiska lägret mot varandra. Men han svarade genast med att säga: ”förhoppningen är att de interna motsättningarna och konflikterna mellan de blomstrande imperialistiska länderna i Väst och de blomstrande imperialistiska länderna i Öst skall ge oss ytterligare respit”,³¹ utan att diskutera den uppenbara möjligheten av att de tidigare konflikterna (mellan imperialistländerna och Sovjetunionen) kan ”neutralisera”, eller tills vidare ”upphäva”, konflikten inom imperialistlägret. ”Slutresultatet” av kampen mellan socialism och imperialism – socialismens seger – är, deklarerade han, i alla fall ”absolut säkrad” av det faktum att befolkningen i ”Ryssland, Indien, Kina, etc.”, som utgör den överväldigande majoriteten av jordens befolkning, snabbt ”dragits in i kampen för sin befrielse”. Det som intresserade Lenin var inte slutresultatet, utan vilken politik Sovjet skulle välja för att ”förhindra att de kontrarevolutionära staterna i Västeuropa krossar oss”. Och han ansåg att den sovjetiska politiken för att ”säkerställa vår existens”, tills denna konflikt bröt ut, måste syfta till att göra Östeuropa ”mer civiliserat”. Detta gjorde det i sin tur nödvändigt att ”utveckla elektrifieringen och gödselproduktionen, och att bygga Volchovstroj etc”. ”I detta, och endast i detta, ligger vårt hopp.”³²

Lenins analys innehåller, utan att han förenar dem, situationens både gamla och nya element. ”Imperialistlägrets interna motsättningar och konflikter” finns sida vid sida med den ”hotande konflikten” mellan imperialistlägret och sovjetstaten. De politiska slutsatser som Lenin härledde från denna analys, tar i lika hög grad hänsyn till båda dessa uppsättningar av motsägelser.

De imperialistiska motsättningarna. Sovjetstatens överlevnad beror ytterst på dem. Sovjetstaten måste uppnå och bevara en lång ”respit” genom att dra nytta av konflikterna mellan de imperialistiska staterna. Lenin hade sålunda redan vid den åttonde allryska sovjetkongressen i december 1920 formulerat innehållet i den sovjetiska utrikespolitiken: ”Vår existens hänger, först och främst på, att det är en fundamental splittring imperialistmakterna emellan.”³³

Motsättningarna mellan den kapitalistiska världen och sovjetstaten. Temporär stabilisering och ”klassfred” i de segrande kapitalistiska länderna leder till att den revolutionära potentialen överflyttas från dessa länder till ”det revolutionära och nationalistiska Öst”. Förflyttningen är mer än en geografisk förändring – den betyder att det vuxit fram en ny agent i den historiska processen. Lenin benämner denna nya agent befolkningen i ”Ryssland, Indien, Kina etc”. Vagheten i detta uttryckssätt är karaktäristisk: Lenin undvek att introducera ett nytt teoretiskt begrepp som skulle ha förändrat den marxistiska doktrinens struktur. Han utvecklade inte heller sin föreställning om klasskampens nya internationella karaktär. Men hans politiska rättesnöre är tydligt: de interimperialistiska motsättningarna har den avgörande betydelsen; de måste utnyttjas för att genomföra huvuduppgiften – sovjets industrialisering.

Sovjetmarxismen har följt Lenins dubbla rättesnöre: dess viktigaste teoretiska ansträngning har varit att korrelera de två uppsättningarna av motsägelser med varandra, som en politisk grund, och att bestämma deras relativa betydelse. Vi kan inte här diskutera alla svängningar och varianter i sovjetmarxismens analys av den internationella situationen från Kominterns femte kongress 1924, till den tjugonde partikongressen 1956, men vi ska försöka visa att den

³¹ *Ibid.*, IX, 399. Föreställningen om respiten eller ”andrummet” började att spela en avgörande roll i sovjetisk utrikes- och inrikespolitik 1920. Se E. H. Carr, *The Bolshevik Revolution, 1917-1923* (3 band; London, Macmillan, 1953), III, sid. 318 ff.

³² *Selected Works*, IX, sid. 400-401.

³³ *Sotjinenija* (Verk), XXVI, sid. 14-15. För engelsk översättning se Carr, *The Bolshevik Revolution*, III, sid. 331.

grundläggande sovjetiska uppfattningen av den kapitalistiska utvecklingen inte fundamentalt förändrats under loppet av denna period. Detta sicksackande i höger- och vänstersvingar har, givetvis, varit ett inslag i den kommunistiska taktiken, men åtminstone sedan den sjätte världskongressen framstår de som kortlivade taktiska försök i motsättning till – och ofta i konflikt med – den grundläggande uppfattningen och strategin. För att klargöra skillnaden mellan taktiska knep och den grundläggande uppfattningen skall vi börja med att försöka identifiera de sovjetmarxistiska kategorier som förblir konstanta genom de olika svängningarna under stalinperioden.

Analysen av den samtida kapitalismen

Sovjetmarxismen betraktar hela den kapitalistiska utvecklingen från det första världskriget som *en* period: underavdelningarna i denna period ger ett intryck av att bara representera stadier i utvecklingen av en och samma grundläggande trend. Dess grunddrag³⁴ är enligt sovjetmarxismen följande:

1. Monopolkapitalismens triumf över den ”fria” kapitalismens kvarlevande element.
2. Organiseringen av kapitalismen i internationell skala på grundval av en permanent (potentiell eller aktuell) krigsekonomi, med tilltagande ”statskapitalistiska tendenser”.
3. De starkare kapitalistiska makternas förtryck av de svagare och den starkare kapitalistiska maktens (USA:s) förtryck av de starkare kapitalistiska makterna: därmed uppbyggandet av stora interkontinentala ”exploaterings”-områden.
4. Total mobilisering av alla mänskliga, materiella och tekniska resurser för kampen mot kommunismen.
5. Inskränkning eller fullständigt avskaffande av den demokratiska processen, av medborgerliga och politiska fri- och rättigheter och av liberala och humanistiska ideologier.
6. Åtgärder, med våld eller korrupcion, för att förhindra att den revolutionära potentialen utvecklas inom det kapitalistiska systemet.
7. Sociopolitisk uppdelning av hela världen i ett ”imperialistiskt” och ett ”socialistiskt” läger.

Innan denna tolkning förklaras måste tre spörsmål klargöras: (1) Hur kan sovjetmarxismen försvara sin uppfattning att hela perioden efter första världskriget endast består av en grundläggande trend, i beaktande av de uppenbara svårigheterna att låta ett och samma begrepp omfatta så vitt skilda företeelser som fascism och väst-demokratier, ”den stora alliansen” och ”det kalla kriget”? (2) Hur är uppfattningen om det framgångsrika begränsandet av de revolutionära krafterna inom det kapitalistiska systemet förenlig med den kommunistiska strategins återkommande ”vänstersvingar” och aggressiva äventyrligheter och (3) med de franska och italienska kommunistpartiernas uppseendeväckande tillväxt efter det andra världskriget?

Beträffande den första frågan ser sovjetmarxismen fascismen som en speciell fas i den nationella och internationella klasskampen, nämligen som en öppen och terroristisk ”diktatur av finanskapitalets mest reaktionära, mest chauvinistiska och mest imperialistisk element”.³⁵

³⁴ De har tagits från: (a) Kominterns program, teser och resolutioner; (b) teoretiska uttalanden av sovjetiska ledare som blivit ”kanoniserade” och obligatoriska; de viktigaste diskussionerna och skrifterna av sovjetiska ekonomer, särskilt diskussionerna 1947 (Varga-kontroversen), 1949 och 1950, och analyserna av den samtida kapitalistiska situationen i *Voprosy Ekonomiki* (Ekonomiska problem) efter den nittonde partikongressen. Särskilda referenser nedan.

³⁵ Trettonde *Plenum of the Executive Committee of the Comintern: Theses and Decisions* (New York, Workers Library Publishers, 1934), sid. 3 f., Dimitrovs rapport till Kominterns sjunde världskongress 1935, i *United*

Denna diktatur är ett försök att ”lösa” de kapitalistiska kriserna genom att intensifiera exploateringen av arbetarklassen och kolonierna, genom att ”försvara de svaga nationerna” och genom att förbereda eller faktiskt föra krig mot Sovjetunionen. Denna formulering innehåller alla de viktigaste drag som senare tillämpades på ”anglo-amerikansk eller amerikansk imperialism”. Sådan överföring är förutsatt i punkt 3 i den sovjetmarxistiska analysen: den hierarkiska internationella organiseringen av den samtida kapitalismen, under överhöghet av den starkaste ekonomiska makten, nödvändiggör att traditionella suveräniteter och demokratiska fri- och rättigheter måste offras. Den ekonomiska basen för tysk fascistisk överhöghet var för knapp. Denna ”anomali” blev tillrättad genom det andra världskriget, som återställde den internationella balansen och återupprättade inflytandesfärerna i enlighet med det aktuella ekonomiska styrkeförhållandet, d.v.s. med USA:s framväxt som den starkaste kapitalistiska makten. Fascismen och segern över fascismen framstår på så sätt som ”logiska” steg i den internationella omorganiseringen av monopolkapitalismen. Men om kampen mot Sovjetunionen är ett väsentligt element i denna omorganisering (punkt 4), hur kan man då förklara alliansen mellan det kapitalistiska Väst och SSSR under det andra världskriget? Sovjetmarxismen har två svar: a) västmakterna behövde SSSR:s hjälp för att tillintetgöra den tyska fascismen och b) att Västs kamp mot SSSR fortsatte t.o.m. under alliansen (som exempel åberopas dröjsmålet att öppna den andra fronten, Churchills Balkan-strategi och västmakternas påstådda ansträngningar att uppnå en separat fred med Tyskland).

Beträffande den andra och tredje frågan finindelade sovjetmarxismen, före det andra världskriget, den samtida kapitalistiska utvecklingen i tre perioder. Den intensivt revolutionära situationen efter första världskriget (”den första perioden”) följdes av en period av ”relativ stabilisering” (”den andra perioden”). Stalin analyserar i sin första politiska rapport till centralkommittén, avlämnad vid den fjortonde partikongressen 1925, den internationella situationen i termer av en ”stabilisering av kapitalismen”. Han kallade den en temporär och ”partiell” stabilisering,³⁶ och tre år senare, vid Kominterns sjätte världskongress, aviserades den stundande ”tredje perioden”. Kommunistpartierna inriktades på vänsteristisk radikalism. Massdemonstrationer trots hårt väpnat motstånd, den katastrofala kampen mot ”social-fascistiska” arbetarpartier och fackföreningar, allianser med den extrema högern, proklamationen av en ny ”revolutionär strömning” i Kina – detta var de uttryck vänstersvängningen tog sig, och den tycktes finna sitt ekonomiska berättigande i den stora depressionen 1929. 1932 aviserade återigen Kominterns exekutivkommittés tolfte plenum ”slutet på kapitalismens stabilisering” och början på en ny krigs- och revolutionärsperiod. Det sades att den tredje perioden skulle karaktäriseras av en ”ökning av den revolutionära aktiviteten” och av en ”skärpning” av den ”ekonomiska krisen”.³⁷ Detta är kanske den mest extrema ”vänstersväng” som Komintern gjort efter den centraleuropeiska revolutionens misslyckande, och Kuusinen framställde i sin rapport om den internationella situationen till plenarmötet, att varje ansträngning skall göras för att ”förbereda proletariatet och resten av det arbetande folket på kampen i den nya perioden”.³⁸ Men de strategiska riktlinjerna tycks förutsätta en helt annan värdering av den kapitalistiska situationen. Avhandlingen om Kuusinen rapport, som antogs av det tolfte plenarmötet, har, i motsats till rapporten själv, en övervägande defensiv ton. Trots att avhandlingen har kvar uttrycket ”den tilltagande revolutionära vågen”, uppmanar den till kamp mot ”den kapitalistiska offensiven”³⁹ snarare än till att ta makten, till att föra

Front Against Fascism (New York, New Century Publishers, 1935), sid. 5-7.

³⁶ *Political Report of the Central Committee* (Moskva, Foreign Languages Publishing House, 1950), sid. 10 f.

³⁷ *Capitalist Stabilization Has Ended; Thesis and Resolutions of the Twelfth Plenum of the Executive Committee of the Communist International* (New York, Workers Library Publishers, 1932), sid. 7.

³⁸ O. Kuusinen, *Prepare for Power* (New Yoik, Workers Library Publishers, 1932) sid. 40.

³⁹ *Capitalist Stabilization Has Ended* sid. 16.

klasskampen med ”den underifrån förenade fronten som grund”,⁴⁰ till en politisk masstrejk när ”de riktiga betingelserna för det finns”,⁴¹ och den slutar med den vanliga förmaningen till kommunistpartierna att leda rörelsen ”i den världssocialistiska Revolutionens fåra”.

Sålunda motsäger inte ens det mest ”vänsteristiska” Kominternprogram vårt antagande att den stalinistiska strategin innebar ett effektivt hejlande av den revolutionära potentialen i västvärlden efter de centraleuropeiska revolutionernas misslyckanden. Strategin med ”en gemensam front mot fascismen”, som kom 1935, gick ett steg längre i erkännandet av tillbakagången av den revolutionära potentialen i Väst, genom att binda upp kommunistpartierna till ett ”minimum-program” inom ramen för en ”borgerlig-demokratisk” stat.

Situationen vid andra världskrigets slut kan tjäna som ännu en illustration till vilken grad den stalinistiska politiska verksamheten – trots påståenden om motsatsen – förutsatte en ”kapitalistisk stabilisering”. I Frankrike och Italien var vid denna tid Kommunistpartiernas folkliga styrka större än någonsin tidigare, och för första gången tycktes dess väpnade styrka vara tillräcklig för ett försök att gripa makten. Men efter några få spridda och okoordinerade lokala uppror inriktade sig kommunisterna på en samarbetspolitik. De gav upp sina militära enheter och anslöt sig till ett ”minimum-program” som inte ens under den följande perioden av politiska strejker hade revolution som sitt omedelbara mål. Denna strategi kan förklaras av svagheten i dess ”massbas”. De internationella kommunistpartierna stod inför en situation som trotsade de traditionella marxistiska begreppen om revolutionär strategi; det blev snart uppenbart att de förde en helt annan sorts kamp. De allierade arméer, som tillsammans med legitima nationella trupper ställdes mot kommunisterna i Frankrike, Italien och Västtyskland, symboliserade på ett omisskänneligt sätt den nya situationen som fortsatte att råda även efter tillbakadragandet: ”klassfienden” kunde inte längre tillintetgöras ”på barrikaderna” i Paris, Lyon eller Toulouse, i Milano, Turino eller Bologna. Dess centrala positioner var nu i Washington och New York, i de allierades huvudkontor och kommissioner. Inbördeskriget hade blivit en internationell och interkontinental politisk fråga, i en långt mer objektiv mening än den om SSSR:s diktatur över utländska kommunistpartier. I den internationella konstellationen vid krigsslutet var alla odds för de västallierade, särskilt för USA. Efter den snabba demobiliseringen i Väst kunde förvisso sovjetarméerna ha invaderat kontinenten. Men om marxismen överhuvudtaget spelade någon roll i sovjetiska politiska beslut, påverkade den Stalin i så motto att han inte kunde föreställa sig att den kapitalistiska världen skulle besegras genom ett blixkrieg i Europa, utfört av ett utblottat och till stora delar förstört Sovjet, mot världens ekonomiskt mäktigaste nations praktiskt taget oförsvagade styrkor. Och Stalin, som i sin *teori* fortfarande höll fast vid den traditionella föreställningen om de ökande interimperialistiska motsättningarna, kan mycket väl ha blivit överraskad av den snabbhet med vilken den ”förenade kapitalistiska fronten” återhämtade sig efter kriget (Churchills tal vid Fulton, Missouri, 1946; ”Truman-doktrinen” och Marshallplanen, 1947; de anglo-amerikanska Ruhr-förhandlingarna, 1947).

Det stalinistiska svaret var doktrinen om ”de två lägren” och 1947-1948 års aggressiva strategi, vanligtvis förknippad med Zhdanov. Doktrinen är i det närmaste ett öppet erkännande av den internationella kapitalismens sammanslutning,⁴² och därmed förkastas i det närmaste den traditionella föreställningen om imperialismens inre motsättningar – trots att den i själva verket inte gör någotdera. Ty i ”två-lägers”-doktrinen är västländernas proletariat en del av

⁴⁰ *Ibid* sid. 22.

⁴¹ *Ibid.*, sid. 17.

⁴² Se Zhdanovs rapport till Kominform-konferensen, sept. 1947 i *The Strategy and Tactics of World Communism*, House Document No. 619, Supplement 1, sid. 216. ”De politiska krafterna har formerats på ett nytt sätt.” Zhdanov fortsatte att slå fast att både de länder i väst och de i Fjärran Östern och Mellersta Östern som hör till det ”imperialistiska lägret”, följer USA:s ledning i alla viktiga frågor.

det ”anti-imperialistiska lägret”, och denna upprepar gång på gång idén om både det interna och det externa krigets oundviklighet. Vid ungefär samma tid förnekas häftigt Vargas försiktiga erkännande av den kapitalistiska statens stabiliserande och ”produktiva” funktion vid detta stadium. Den stalinistiska utrikespolitiken följde den bärande tankegången i ”två-lägers”-doktrinen, som gick ut på att motsättningarna mellan det imperialistiska och det kommunistiska lägret, för en tid, skjutit motsättningarna mellan imperialistmakterna i bakgrunden: det kommunistiska styret åtstramades och utökades; kryphål stängdes igen (uppriktandet av Kominform, 1947; kupp i Tjeckoslovakien, Sovjets demonstrativa frånvaro från de allierade kontrollråd i Tyskland, berlinblockaden och brytningen med Tito 1948). Men så tidigt som 1948-1949 ebbade den oförsonliga kommuniststrategin i Väst ut (misslyckandet med och uppgivandet av de politiska strejkerna i Frankrike och Italien) och ersattes med en ”enhetsfronts”-politik, som alltsedan dess behållits och trappats upp. I Öst var förloppet annorlunda: det indiska partiet höll fast vid en extrem vänsterstrategi fram till 1950; de militära operationerna i Indo-Kina intensifierades; och kriget i Korea började i en tid när de västerländska partierna var på defensiven. Den västerländska och österländska politiken var inte effektivt samordnad någon gång under den stalinistiska perioden; från den tiden som utmärktes av de dystra följderna av den stalinistiska ”vägledningen” i den kinesiska revolutionens första faser, tycktes stalinismen följa snarare än att styra den ”koloniala revolutionens” styrka. Där tycktes den nya historiska revolutionära kraften mogna ”naturligt” och bondemassorna, som Lenin hade inkorporerat i den revolutionära strategin, tycktes fullfölja sin funktion. Väst, den kapitalistiska världen, förblev det avgörande problemet för sovjetmarxismen.

Den sovjetmarxistiska tolkningen bygger på föreställningen om det kapitalistiska systemets ”allmänna kris”. Själva krisen ses som ett uttryck för den kapitalistiska utvecklingens monopolistiska stadium – ett stadium i vilket den grundläggande konflikten mellan produktivkrafternas sociala styrka och det privatkapitalistiska utnyttjandet av dem nått sin höjdpunkt, det sista stadiet före vändpunkten till socialism. Västnationernas utrikespolitik, och de inre ekonomiska och politiska förändringarna inom dessa länder, förklaras utifrån denna konflikt.⁴³ ”Den allmänna krisen”, som omfattar en hel historisk period, är indelad i två huvudfaser.⁴⁴ Den andra fasen, som började med det andra världskriget, är krisens tillspetsning. Själva krisen utlöstes av sovjetstatens uppkomst och intensifierades av dess senare tillväxt. Krisens speciella drag är att den kapitalistiska världsmarknaden krymper drastiskt och att två parallella världsmarknader upprättas, som står i motsatsställning till varandra: den kapitalistiska och den ”socialistiska”. Medan den förra minskar, växer den senare stadigt, utan depressioner och andra störningar. Många av de koloniala och halv-koloniala marknaderna, och nästan hela den östereuropeiska, har ”brutits ifrån” den kapitalistiska sfären. Kapitalismen har inte bara skurits av från en stor del av sina tidigare försäljningsmarknader, utan dessutom från en del av den tillgång på råmaterial och billig arbetskraft som den tidigare haft. Följden av detta är att den kapitalistiska produktionen fortgår med en bas som hela tiden blir mindre och mindre. Svårigheterna ökar i samband med

⁴³ För det följande se: M. Rubinshtein, ”Osnovnoi ekonomitjeskii zakon sovremennogo kapitalizma” (Den samtida kapitalismens grundläggande ekonomiska lag), *Voprosy Ekonomiki* (Ekonomiska problem), 1952, No. 10, sid. 38-55; I. Lemin, ”Obostrenie protivoretjii i neizbeznost' vojn mezdju kapitalistitjeskimi stranami” (Motsättningarnas skärpning och oundvikligheten av krig mellan kapitalistiska länder), *Voprosy Ekonomiki* (Ekonomiska problem), 1952, No. 12, sid. 34-53; och I. Trakhtenberg, ”Osobennosti vosproizvodstva i krizisov v sovremennom kapitalizme” (Karaktäristiska drag i den samtida kapitalismens produktion och kriser), *Voprosy Ekonomiki* (Ekonomiska problem), 1952, No. 10, sid. 69-85.

⁴⁴ T.ex. G. V. Kozlov, ”Obsjtjii krizis kapitalizma i ego obostrenie na sovremennom etape” (Kapitalismens allmänna kris och dess skärpning i det nuvarande stadiet), *Voprosy Ekonomiki* (Ekonomiska problem), 1952, Nr. 4, sid. 68 ff.

extraktionen och överskottsvärdets realisering och därmed av profiten (svårigheterna är redan mycket större p.g.a. ”kapitalets högre organiska sammansättning”, d.v.s. den ökande proportionen av konstant kapital och lönernas minskade andel av totalkapitalet), och de tvingar in de mäktigaste kapitalistiska grupperna i en brutal kamp om sin del av den starkt reducerade marknaden. Detta förvärrar i sin tur de konkurrenspräglade konflikterna mellan de kapitalistiska staterna. Kampen om marknader i det sen-imperialistiska stadiet tar sig uttryck i de starkare kapitalistmakternas förtryck av de svagare. Det kulminerar i den amerikanska imperialismens supremati. Enligt sovjetmarxismen har den trend, som Lenin påvisade 1915, nått sin höjdpunkt. Ekonomins militärisering och imperialismens ”klassiska” drag blir ”normala” förhållanden. Medan krigsekonomin ger monopolistiska överskottsprofiter till toppkapitalisterna, sänker den konsumtionsnivån även i de rikaste kapitalistiska länderna och kanaliserar huvuddelen av de kapitalistiska investeringarna in i de direkta eller indirekta krigsindustrierna och ökar på så sätt disproportionaliteten mellan den kapitalistiska produktionens båda huvudsektorer. Krisen inverkar på systemets själva reproduktion.

Enligt denna tolkning har sovjetstatens uppkomst utlöst en kedjereaktion som förvärrat konflikterna mellan kapitalistmakterna genom att intensifiera kapitalismens inneboende motsättningar.⁴⁵ Detta var den teoretiska slutsatsen vid tiden för den sextonde partikongressen (1930) och sedan även vid tiden för den tjugonde kongressen (1956). Motsättningarna, som enligt den marxistiska uppfattningen är inneboende i den kapitalistiska produktionsstrukturen, visar sig vara avgörande – vilket går stick i stäv mot det första intrycket. Sovjetmarxismen förnekar konsekvent att den internationella integrationen av kapitalismen, som på så sätt blir en enhet som står i motsatsställning till den gemensamma fienden, kan ”neutralisera” dessa motsättningar. Doktrinerna om ”ultra-imperialismen” och ”den organiserade kapitalismen” är återigen helt och hållet avvisade⁴⁶ – liksom de var för fyrtio år sedan. De amerikanska monopolens ansträngningar att återupprätta en amerikansk ”världstrust” har misslyckats. De konkurrenspräglade konflikterna inom den kapitalistiska sfären skärps trots all integration; de underkuvade nationerna stretar och strävar för att återerövra sin tidigare position på världsmarknaden; Västtyskland och Japan framträder ånyo som de farligaste konkurrenterna.⁴⁷ De grundläggande ekonomiska lagarnas verkan, som i den marxistiska teorin bestämmer händelseförloppet, leder på så sätt till att de imperialistiska motsättningarna ökar och bryter ut, till militära konflikter inom det imperialistiska systemets allmänna kris, som därmed närmar sig sitt definitiva sammanbrott”.⁴⁸

Där finns de sedvanliga varningarna för att tolka situationen i termer av en nära förestående kollaps i det kapitalistiska systemet. Trachtenberg slår sålunda fast att de ökande svårigheterna med att finna en ”väg ut” ur den ekonomiska krisen, inte betyder att det är en ”absolut omöjlighet” att finna en sådan väg ut ur krisen eller att krisen förlängs. Han pekar på krigsekonomin inflationsartade boom, den boom som nu råder i den kapitalistiska sfären, men sammanfattar med att upprepa att under ytan på en kapitalistisk ”förnyelse” fortsätter de upplösande krafterna att växa.⁴⁹

⁴⁵ I. Lemin, ”Obostrenie protivoretjii i neizbeznost' voin mezjdu kapitalistitjeskimi stranami” (Skärpta motsättningar och oundvikligheten av krig mellan kapitalistiska länder), *Voprosy Ekonomiki* (Ekonomiska problem), 1952, Nr. 12, sid. 44. Här kan man se orsakerna till den våldsamma reaktionen mot Vargas bok *Izmeneiia v ekonomike kapitalizma v itoge vtoroi mirovoi voiny* (Förändringar i den kapitalistiska ekonomin som resultat av andra världskriget) (Moskva, Gospolitizdat, 1946). Se sid. 66xxx nedan.

⁴⁶ I. Lemin, ”Obostrenie protivoretjii i neizbeznost' voin mezjdu kapitalistitjeskimi stranami” (Skärpta motsättningar och oundvikligheten av krig mellan kapitalistiska länder), *Voprosy Ekonomiki* (Ekonomiska problem), 1952, Nr. 12, sid. 45.

⁴⁷ *Ibid.*, sid. 40.

⁴⁸ *Ibid.*, sid. 53.

⁴⁹ I. Trachtenberg, ”Osobennosti vosproizvodstva i krizisov v sovremennom kapitalizme” (Karaktäristiska drag i

Det är svårt att förstå hur tesen om den kapitalistiska krisens tillspetsning kan ha en så avgörande betydelse på centrala sovjetmarxistiska föreställningar. Efter att upprepats i mer än trettio år, i uppenbar motsättning till fakta, förefaller den så paradoxal att den helt enkelt skulle kunna avfärdas som propaganda. I verkligheten är det dock fråga om ett viktigt politiskt begrepp.

I marxistisk terminologi är kapitalismens ”allmänna kris” (till skillnad från cykliska ”depressioner”) karaktäriserad av det faktum att kapitalismen inte längre har förmåga att fungera på sitt ”klassiska” och ”normala” sätt. Det kapitalistiska samhällets reproduktion kan inte längre överlåtas på det (relativt) fria näringslivet och på den (relativt) fria konkurrensen, med ekonomiska lagar som verkar okontrollerat, d.v.s. på ett blint och anarkistiskt sätt. ”Imperialismens” uppkomst avslutar kapitalismens ”klassiska” period och initierar dess allmänna kris; systemet kan bara fortsätta att fungera med en ökad statlig kontroll av den monopolistiska organisationen och makten, med krig eller krigsförberedelser och med ”intensifierad exploatering”. ”Den allmänna krisen” betyder inte att en kollaps eller att en revolutionär situation skulle vara nära förestående. Den är snarare en indikation på ett nytt historiskt utvecklingsstadium. Den innebär på så sätt samtidigt det kapitalistiska systemets fortsatta existens. Och istället för att den utesluter ”stabiliseringar”, räknas dessa till systemets själva väsen. För sovjetmarxismen är den avgörande faktorn i världssituationen att socialismens utveckling *samexisterar* med och går parallellt med kapitalismens allmänna kris (istället för att *följa* den, så som Marx tänkt sig).

Teserna angående Kominterns och Sovjetunionens kommunistiska partis (SUKP:s) uppgifter, som antogs av SUKP:s fjortonde konferens, talar om ”två stabiliseringar”: ”sida vid sida med den partiella stabiliseringen av kapitalismen i det borgerliga Europa, sker en tydlig tillväxt av statlig industri och en uppenbar förstärkning av de socialistiska elementen i SSSR:s nationella ekonomi”.⁵⁰ ”Den partiella stabiliseringen av kapitalismen”, som dessa teser refererar till, har, enligt sovjetisk teori, efteråt överträffats av andra former (som varat längre) av partiell stabilisering (permanent krigsekonomi och bildandet av ett ”imperialistiskt läger”), men det parallella förhållandet har bestått och därmed det ”anomala” i utvecklingen mot socialism. Så länge det består, är det sannolikt att detta blir den grundläggande faktorn i sovjetpolitikens inriktning. Även i detta hänseende är ”samexistensen” något mer än ett konstaterande av fakta – det har även en teoretisk dimension. Det var med denna innebörd det framträdde i Lenins sista politiska vägledning, i den fjortonde partikongressens resolution.⁵¹ Och det har inte senare förkastats.

Redan vid Kominforms bildande och i samband med den därmed motsvarande oförsonliga och ”hårda” utrikespolitiken, deklarerade Zjdanov att ”sovjetisk utrikespolitik härrör från det faktum att samexistensen mellan de två systemen – mellan kapitalismen och socialismen – varat under en lång tid. Härav följer att samarbetet mellan SSSR och länder med andra system är möjligt, förutsatt att principen om ömsesidighet iakttages och att åtagna förpliktelser infrias.”⁵² Samexistensen gör undvikandet av en militär konflikt med de största ”imperialistiska makterna” (med sovjetiskt språkbruk: fredspolitik) till ett mål som måste stå i centrum för regeringens hela utrikespolitik och som måste få ”bestämma alla dess viktigaste

den samtida kapitalismens produktion och kriser), *Voprosy Ekonomiki* (Ekonomiska problem), 1952, Nr. 10, sid. 85.

⁵⁰ *Vsesoiuznaia Kommunistitjeskaia Partija (B) v rezolitsiiach i resheniiach s"ezdov konferentsii, i plenumov TsK* (Allkommunistiska partiet /Bolsjeviker/ i resolutioner och beslut av kongresser, konferenser och möten i centralkommittén) (2 band; Moskva, Gospolitizdat, 1936), II, sid. 27.

⁵¹ *Ibid.*, II, sid. 48.

⁵² Rapport vid Kominform-konferensen sept. 1947, i *The Strategy and Tactics of World Communism*, House Document Nr. 619, Supplement 1 sid. 219.

steg”⁵³ – inte för att de sovjetiska ledarna skulle vara speciellt fredliga till sin natur, utan för att en sådan konflikt, tills vidare, skulle upphäva de kapitalistiska motsättningarna och bryta den ”respit” som Lenin förklarade vara en förutsättning för sovjetstatens överlevnad. På samma sätt som kapitalismens ”allmänna kris” präglar en hel historisk utvecklingsperiod, gör även ”respiten” det: den omfattar inte mindre än den tid som krävs för att föra upp civilisationen i det efterblivna Öst i nivå med de avancerade industriländerna. Om och när detta mål förverkligas kommer en ny punkt att ha nåtts i *både* sovjetsamhällets *och* det kapitalistiska samhällets utveckling: början av socialismens ”andra fas” skulle också medföra att den revolutionära potentialen i västvärlden åter stimulerades.

Inom ramen för denna analys (som är ytterst grov och ytlig jämfört med Hilferdings, Rosa Luxemburgs, Lenins och Bucharins teoretiska arbeten) har det sedan SUKP:s nittonde kongress introducerats modifikationer och korrekationer. De framstår först bara som bagatellartade förändringar i betoningen och som alltför obetydliga för att ändra den underliggande uppfattningen. De får emellertid större betydelse när de sätts i samband med Sovjets utveckling under den sista perioden av Stalins liv och efter hans död, då de föregriper möjligheten av en långsiktig förändring av sovjetpolitiken. I kapitlet ”Övergången från socialism till kommunism” kommer de att diskuteras mot denna bakgrund; här skall bara ges en preliminär framställning.

Den första av dessa modifikationer rör motsättningarna, dels mellan de imperialistiska makterna, dels mellan västvärlden och sovjetlägret. Den stalinistiska politiken byggde, i sina huvuddrag, på öst-väst-konflikten, som faktiskt överskuggade de interimperialistiska motsättningarna. Vid tiden för den nittonde partikongressen blev en förändring märkbar. Den tillkännagavs först genom ett yttrande av Stalin, angående en teoretisk kontrovers: han anbefalldes partiet och dess talesmän att de interimperialistiska motsättningarna måste anses vara de avgörande.⁵⁴ ”Teoretiskt” är konflikten mellan kapitalist- och socialistlägret större än den interimperialistiska konflikten – ”i verkligheten” tränger emellertid den senare undan den förra. Denna blamerande konflikt mellan teori och verklighet tjänade här som en förmaning att bringa dem i linje med varandra. Stalins uttalande följdes verkligen av en ny undersökning av den internationella situationen och av en förändring av inrikes- och utrikespolitiken, som ådragit sig allt större uppmärksamhet efter hans död. Uttalandet antydde en ökad tilltro till den ”normala” internationella politiska ekonomins verkningar och till de inneboende svårigheterna i det kapitalistiska systemet, snarare än till ett angrepp utifrån på dess position.⁵⁵

Den andra modifikationen gäller synen på den samtida monopolkapitalismen, närmare bestämt statens alltmer ökande politiska och ekonomiska betydelse i vår tid. Frågan huruvida sovjetmarxismen kunde acceptera uppkomsten av ”statskapitalismen” eller inte, har spelat en avsevärd roll i efterkrigsdiskussionen. Vargas bok, som publicerades 1946, har förkastats p.g.a. den vikt den lade på statskapitalismen, särskilt så som den kommer till uttryck i USA. Hans föreställning om den kapitalistiska statens integrerade och organiserade roll, tycktes förvränga den marxiska tesen om statens klasskaraktär och omöjligheten av att stävja kapitalismens ”anarkistiska” karaktär genom centraliserad planering. För sovjetmarxismen var detta inte bara en ideologisk försyndelse; det hotade att underminera den teoretiska grunden för en revolutionär strategi som förnekade att den kapitalistiska stabiliseringens effektivitet, på sikt, skulle kunna bestå. Som försvar för sina teser angående den kapitalistiska statens växande styrka och dess förändrade roll i den kapitalistiska ”krigsekonomin”, hade Vargas citerat Lenins framställning av ”monopolkapitalismens omvandling till statsmonopolistisk

⁵³ Vsesoiuznaia Kommunistitjeskaia Partia (B) (Allkommunistiska partiet /Bolsjeviker/), II, sid. 48.

⁵⁴ ”Economic Problems of Socialism in the USSR”, i *Current Soviet Policies* (New York, F. A. Praeger, 1935), sid. 7 f.

⁵⁵ För en modifiering av tesen om ”oundvikligheten av krig” se sid. 161 f. nedan.

kapitalism”,⁵⁶ där ankomsten av ett nytt stadium i den imperialistiska utvecklingen antyddes, som inte längre kan tolkas med det föregående stadiets sakrosankta begrepp. Trots det faktum att en sådan omvandling i den efterföljande diskussionen om Vargas bok erkändes,⁵⁷ förkastades emellertid ändå hans ställningstagande. Endast ”statskapitalistiska *tendenser*” erkändes, men inte något nytt stadium som skulle karaktäriseras som ”statskapitalism”.⁵⁸ Senare artiklar⁵⁹ talar emellertid utan reservation om ”statsmonopolitisk kapitalism” och lägger stor vikt vid den kapitalistiska statens positiva ekonomiska funktion – i hög grad överensstämmande med innehållet i Vargas tidigare utdömda bok. Återigen verkar skillnaden i betoning vara betydelselös, speciellt eftersom samma artiklar, i traditionellt marxistiska ordalag, betonar monopolkapitalismens framåtskridande upplösning och de ökande spänningarna i dess ekonomi, nationellt såväl som internationellt. Möjligheten av en ”ultra-imperialistisk” integration av den kapitalistiska världen är förlöjligad i lika hög grad som tidigare, och den kapitalistiska enheten framställs som genomsyrad av intensiva, konkurrenspräglade konflikter på en begränsad världsmarknad. Dessa välkända klichéer från de stalinistiska doktrinerna framträder nu emellertid inom en programmatisk omvärdering av kapitalismen. Det blanka förnekandet av en av de mest publicerade teserna i Stalins sista artikel (nämligen minskningen av produktionen i USA, England och Frankrike),⁶⁰ varningen för att ha en ”förenklad syn på Lenins teser om imperialismens förfall”,⁶¹ erkännandet av att ”världssituationen sedan Lenins tid förändrats fundamentalt”⁶² – allt detta i samband med diskussionen om den internationella situationen – pekar mot en omformulering av några av den stalinistiska epokens heligförklarade grundsatser. Den tidigare vägran att erkänna ett ”nytt stadium” i den kapitalistiska utvecklingen är, åtminstone implicit, ogiltigförklarad när det erkännes att arbetarnas förbättrade villkor och ”produktionsökningen i kapitalistländerna” (trots att detta inte sker ”på en sund ekonomisk grund”) beror på ”grundläggande faktorer”. Dessa säges, i korthet, vara följande:⁶³ (1) ”militariseringen av ekonomin” och dess inverkan på den allmänna avkastningsnivån; (2) den kapitalistiska marknadens expansion som möjliggjordes av Tysklands och Japans nederlag och av införandet av Marshallplanen; (3) den sedan länge emotsedda förnyelsen av det fasta kapitalet och moderniseringen av utrustningen; (4) intensifierad ”exploatering av arbetarklassen”, huvudsakligen genom rationalisering och den därav följande förhöjda arbetsproduktiviteten. Dessa faktorer gör sig naturligtvis gällande huvudsakligen i USA, och det faktum att de nu är så starkt betonade i de mest auktoritativa sovjetmarxistiska uttalandet betyder att det är en omvärdering på gång av den amerikanska kapitalismens styrka. Det amerikanska kommunistpartiets resolutionsutkast tillfogar ännu en viktig faktor: ”den härskande klassen var inte så hårt pressad att den var ur stånd att fortsätta

⁵⁶ I förordet till första upplagan av *State and Revolution* (New York, International Publishers, 1932), sid. 5.

⁵⁷ Engelsk översättning av denna diskussion i *Soviet Views on the Post-War World Economy* (Washington, D. C., Public Affairs Press, 1948); se speciellt sid. 9.

⁵⁸ E. Varga, ”The Decline of British Imperialism”, i *Current Digest of the Soviet Press*, II, Nr. 32 (23 sept. 1950), sid. 3 ff. (sammandrag från *Voprosy Ekonomiki* (Ekonomiska problem), 1950, Nr. 4, sid. 48-71.

⁵⁹ V. Tjepprakov, ”Burshuaznye ekonomisty i gosudarstvenno-monopolititjeskii kapitalizm” (Borgerliga ekonomer och statsmonopolkapitalism), *Voprosy Ekonomiki* (Ekonomiska problem), 1955, Nr. 9, sid. 134-147; och V. Tjepprakov, ”Leninskaia teoriia neravnomernosti razvitiia kapitalizma i obostrenie mezjimperialistitjeskich protivoretjii v poslevoennyi period” (Den leninistiska teorin om kapitalismens ojämna utveckling och skärpningen av de imperialistiska motsättningarna i efterkrigsperioden), *Voprosy Ekonomiki* (Ekonomiska problem), 1956, Nr. 4, sid.30-47.

⁶⁰ Mikojan, vid Tjugonde partikongressen, i *XX S”ezd Kommunistitjeskoi Partii Sovetskogo Soiuza* (Det sovjetiska kommunistpartiets tjugonde kongress) I, sid. 323. Fastän Stalins namn nämndes speciellt i Mikojans tal när det sändes i radio, utslöts det i kongressen officiella rapport.

⁶¹ Chrusjtjov, i *ibid.*, I, sid. 15.

⁶² Mikojan, i *ibid.*, I, sid. 323.

⁶³ Chrusjtjov, i *ibid.*, I, sid. 15-16, och Chrusjtjovs tal 6 nov. 1957 (sönt i Moskvas radio, sid. A-47).

med sin etablerade metod med regeringsstyre”.⁶⁴ I marxistisk teori är dessa ekonomiska och politiska faktorer sannerligen tillräckligt ”grundläggande” för att ”den återkommande bedömningen att en kris skulle vara nära förestående” skall framstå som ”skadlig” och orealistisk”.⁶⁵ Det är emellertid viktigt att återigen notera de ”positiva” aspekterna för sovjetstaten av denna omvärdering. Bortsett från det stabiliserade kapitalistiska systemets ”osunda grundval”, kommer detta system att leva upp till Engels⁶⁶ och Lenins⁶⁷ föreställning om kapitalismens ”sista stadium”. Fullt utvecklade ”statsmonopolistiska kapitalism”⁶⁸ skulle bättre än bara statskapitalistiska ”tendenser” kvalificera sig för den historiska nivån vid vilken kapitalismen når sina oövervinnliga ”gränser”.

Den ”allmänna krisen” och det västerländska proletariet

I vilken utsträckning det sovjetmarxistiska resonemanget tillämpar de traditionella marxistiska kategorierna i analysen av väst-samhället blir speciellt tydligt i dess syn på västvärldens proletariet. Under den stalinistiska perioden förnekade sovjetmarxismen att det fanns en bas för bestående stabilisering av kapitalismen; i och med de post-stalinistiska modifikationerna erkändes nästan en sådan bas (fastän den anses vara ”osund”). I båda fallen förnekar emellertid sovjetmarxismen i *teorin* varje fundamental förändring i klass-situationen. De fortsätter att se väst-proletariatet som en revolutionär klass (men som inte är i en ”revolutionär situation”) och, därför, som den allmänna krisens sista, sprängande kraft. Den fjortonde partikongressens resolution, som proklamerade att kärnan i Sovjets utrikespolitik var en ”fredlig samexistenspolitik”, krävde att ”unionen mellan proletariet i SSSR, som världsrevolutionens bas, och det västeuropeiska proletariet och andra underkuvade folk” skulle stärkas med alla medel.⁶⁹ I sina avslutande kommentarer till den nittonde partikongressen återvände Stalin till denna union genom att erinra om det sovjetiska proletariets roll som ”stormbrigad” för ”världsrevolutionen och arbetarrörelsen”.⁷⁰ Den tjugonde kongressen upprepade teserna om att de arbetande massorna i kapitalistländerna var den starkaste kraften i kampen mot imperialistisk aggression. Det faktum att stora delar av arbetarklassen förenats med det kapitalistiska systemet och att dess levnadsstandard ökat, betecknas som ”relativ utsugning”. Lenins föreställning om ”den korrumperade arbetar-aristokratin” är bibehållen med små modifikationer: sovjetsocialismens utmaning, världskommunismens framväxt och den organiserade arbetarklassens makt tvingar monopolkapitalister att ”göra en rad sociala eftergifter, vars omfång och varaktighet beror på arbetarklassens kamp i kapitalistländerna”.⁷¹

Men medan sovjetteorin fortsätter att intressera sig för klasskampens skärpning i kapitalistländerna, har sovjetpolitiken anpassat sig till den faktiska situationen och lagt västproletariatet ”på is” till dess att den vändpunkt nåtts där det förverkligas som revolutionär kraft. Att proletariet sätts i samband med andra ”fredsälskande” sociala grupper, tyder på ett erkännande av underliggande historiska tendenser. Den ”revolutionära klassen” får drag av demokratisk reformism. Sovjetmarxismen använder ett välkänt teoretiskt begrepp för att

⁶⁴ *New York Times*, 23 sept. 1956.

⁶⁵ *Ibid.*

⁶⁶ ”Anti-Dühring”, i *A Handbook of Marxism* (New York, International Publishers, 1935), sid. 292 ff.

⁶⁷ *Imperialism: The Highest Stage of Capitalism* (New York, International Publishers, 1933), sid. 7, 14, 15.

⁶⁸ Dess huvuddrag är sammanfattade i Tjepakovs ”Leninskaia teoriia neravnornosti razvitiia kapitalizma i obostrenie mezjimperialistitjeskich protivoretjii v poslevoennyi i period” (Den leninistiska teorin om kapitalismens ojämna utveckling och skärpningen av de imperialistiska motsättningarna i efterkrigsperioden), *Voprosy Ekonomiki* (Ekonomiska problem), 1956, Nr. 4, sid. 30-47.

⁶⁹ *Vsesoiuznaia Kommunistitjeskaia Partia (B)* (Allkommunistiska partiet /Bolsjeviker/), II, sid. 48.

⁷⁰ *Current Soviet Policies*, sid. 235.

⁷¹ V. Tjepakov, ”Nekotorye voprosy sovremennogo kapitalizma” (Några frågor om den samtida kapitalismen), *Kommunist*, 1956, Nr. 1 (januari). Se även Chrusjtjovs tal 6 nov. 1957 (sändt i Moskvas radio, sid. A-47).

förklara och rättfärdiga denna tendens.

Enligt sovjetmarxismen förde de centraleuropeiska revolutionernas misslyckanden och underkuvandet av tidigare oberoende kapitalistländer under amerikansk hegemoni, den revolutionära utvecklingen tillbaka till ett stadium som är före ”den borgerligt-demokratiska revolutionen”. Monopolkapitalistisk dominans underminerar nationell suveränitet, demokratiska rättigheter och liberala ideologier; den framväxande bourgeoisins viktiga progressiva landvinningar har svikits av den monopolistiska bourgeoisien. Under dessa omständigheter blir det proletariats och de underkuvade ländernas kommunistpartiers uppgift att höja och bära ”de borgerligt-demokratiska friheternas banér” och kämpa för ”nationellt oberoende och nationell suveränitet”,⁷² med andra ord att överta, eller snarare återta, på ett högre stadium, den historiska rollen av en progressiv kraft mot den reaktionära borgerligheten. De västkommunistiska partiernas ”minimum-program” anpassas sålunda till den sovjetiska bedömningen av den internationella konstellationen, och det måste betraktas som ett varaktigt drag, snarare än en kortsiktig nödlösning. Det är med denna innebörd som ”minimum-programmet” är införlivat med sovjetmarxismens rituella formuleringar: ”försvaret av nationell suveränitet och kampen mot hotet av främmande förtryck, har i den nuvarande perioden blivit livsnödvändigt för arbetarklassen och alla länders arbetande folk”.⁷³ Det är inte ”proletär solidaritet”, utan stödet från det ”borgerligt-demokratiska” programmet som utgör den svaga länken mellan sovjetstaten och massorna som följer de nationella kommunistpartierna (ett tydligt tecken på en förändring av det historiska ”subjektet”), och detta program används som medel för att aktivera de interimperialistiska motsättningarna.

”Enhetsfronts”-politiken⁷⁴ hör till samma föreställning. Den är dikterad av den ”organiserade kapitalismens” objektiva villkor, som har gjort att stora delar av arbetarklassen har kommit att dra nytta av det nya välståndet, och på det sättet verkar den, sent om sidos, ha rättfärdigt reformistiska och anti-revolutionära attityder. Om det är så att revolutionens utgång är beroende av att majoriteten, inte bara proletariats utan hela folkets majoritet, vinnas för den – vilket marxismen alltid hävdar – då måste den kommunistiska strategin anpassas till de förhållanden under vilka majoriteten inte är revolutionär. Såvitt de icke-revolutionära förhållandena gäller ett helt stadium av den kapitalistiska utvecklingen, är enhetsfronts-politiken en strategi som inte kan avfärdas efter behag av ledarskapet. Enhetsfronten har faktiskt varit ett mål för sovjetpolitiken, åtminstone sedan 1934, även om betoning och omfattning av strävandena har ändrats flera gånger. Det avgörande för bedömningen är inte om enhetsfronten syftar på gemene man eller inte, eller att även ledarskapet inom socialistpartiet och fackföreningarna inbegrips, inte heller att den eventuellt syftar utöver dessa grupper till några eller alla ”borgerliga partier”, utan om det är troligt att denna politik ändrar kommunistpartiernas själva karaktär. Frågan om politiken skall lyckas eller ej, är också den av mindre betydelse. Eftersom gensvaret från de tilltänkta icke-kommunistiska allierade är bestämt av i vilken utsträckning västsamhället fungerar, är enhetsfronten dömd att förbli ofullgånget och ”inskränkt” så länge detta samhälle fungerar. Vore detta inte längre fallet, skulle enhetsfronts-politiken i det närmaste bli överflödig. Men just *ansträngningen* att få en enhetsfront till stånd kan, om den hålls vid liv, i viktiga hänseenden, göra kommunistpartierna till de socialdemokratiska partiernas politiska arvtagare.⁷⁵ Allteftersom de socialdemokratiska

⁷² Stalin, i *Current Soviet Policies*, sid. 236.

⁷³ P. Fedoseev, ”Socialism and Patriotism”, i *Current Digest of the Soviet Press*, V, Nr. 28 (22 aug. 1953), 4 (sammandrag från *Kommunist*, Nr. 9, (juni 1953), sid. 12-28).

⁷⁴ ”Enhetsfronten” diskuteras här bara i sitt västliga sammanhang, inte i den kommunistiska sfären där den har en helt annan betydelse.

⁷⁵ Se sid. 242 nedan. Se även the Joint Communiqué and Workers' Parties, *New York Times*, 22 nov. 1957.

partierna tenderar att förlora sin arbetarklasskaraktär, och i allt högre grad få medelklasskaraktär, kan ett vakuum uppstå i vilket kommunistpartierna kan framstå som de enda representanterna för arbetarklassens intressen – intressen som i sin tur skulle kräva icke-revolutionär representation. En utveckling i denna riktning är märkbar i Frankrike och Italien, och deklARATIONERNA vid SUKP:s tjugonde kongress angående möjligheten av en parlamentarisk väg till socialismen,⁷⁶ påminner i allt väsentligt om Engels förord till Marx' *Klasstriderna i Frankrike*, som länge var ett rättesnöre för socialdemokratisk strategi. Vi kan våga oss på att antaga att denna tendens hade varit mycket starkare om det inte varit för att de nationella kommunistpartiernas intressen likställts med SSSR:s intressen, och om det inte varit för de politiska motåtgärderna mot kommunistpartierna.

P.g.a. den beständighet som präglar sovjetmarxismens viktigaste element, måste frågan ställas, om det är ett ”brott” mellan leninismen och stalinismen. Olikheterna mellan förhållandena under bolsjevikrevolutionens första år och i den fullt utvecklade stalinistiska staten är uppenbara; de är tydliga tecken på en stadigt ökande totalitarism och auktoritär centralorganisation – en växande diktatur, inte av, utan över proletariatet och bönderna. Men om den dialektiska lagen om kvantitetens övergång i kvalitet någonsin är tillämpbar, var det i övergången från leninismen (efter oktoberrevolutionen) till stalinism. Den västliga revolutionens ”dröjsmål” och kapitalismens stabilisering ledde till kvalitativa förändringar av sovjetsamhällets struktur. Lenin försökte motverka att revolutionen blev isolerad i ett efterblivet land genom att prioritera industrialiseringen framför socialistisk frigörelse (sammanfattat i Lenins definition av socialism som elektrifiering plus Sovjetmakt) – sovjetstatens prioritet framför de sovjetiska arbetarna.⁷⁷ Lenin dog innan fascismen vuxit fram i Tyskland; från och med då och framåt tedde det sig som om den ”respit” han strävat efter skulle bli kortare och kortare. Därför påskyndade Stalin det ”civiliserings”-program som Lenin hade gjort till en förutsättning för sovjetsystemets fortsatta existens. Den stalinistiska terrorns kulmen sammanfaller med hitlerregimens konsolidering. Vid andra världskrigets utbrott hade sovjetcivilisationen nått tillräckligt långt för att kunna stå emot ett avancerat industrilands mäktiga krigsapparat. Återuppbyggnadsarbetet efter kriget gick förvånansvärt snabbt trots den makalösa förstörelsen – men det gjorde återuppbyggnadsarbetet även i det andra lägre. Sovjetpolitiken vid slutet av kriget, med dess serier av ockupationer och ”revolutioner ovanifrån”, utan hänsyn till de inhemska sociala krafternas sammansättning i de olika länderna, tyder på att Stalin inte trodde att ett revolutionärt system var under mognande i Europa, eller att sovjetstaten, på sikt, kunde låta sig vara beroende av de koloniala revolutionerna för sin framtida existens. Lenins förordningar var fortfarande giltiga och bestämde det övergripande målet för sovjetstaten under socialismens ”första fas”. Det ritualiserades i formuleringen ”att överträffa de ledande kapitalistländernas ekonomiska nivå”.⁷⁸ Sovjetsamhället fortsatte att växa; den socialistiska produktionsutvecklingen fortsatte att öka den materiella och tekniska potentialen, medan den mänskliga potentialen undertrycktes. Men det är just den stalinistiska civilisationens framgång som leder in i en återvändsgränd som finns klart definierad i den marxist-leninistiska teorin om imperialism. Enligt denna teori erbjuder krigsekonomi ett utlopp för de tilltagande motsättningarna som är inneboende i kapitalismen, ehuru den kapitalistiska konsolideringen – som är skapad på det

⁷⁶ Chrusjtjov, vid tjugonde partikongressen, i *XX S'ezd Kommunistitjeskoi Partii Sovetskogo Souiuza* (Det sovjetiska kommunistpartiets tjugonde kongress), I, sid. 38 ff.; Mikojan i *ibid.*, sid. 312 ff.

⁷⁷ För det mest slående exemplet på denna hållning (som Trotskij stödde helt och hållet då), se Carr, *The Bolshevik Revolution*, II, *passim*, särskilt sid. 93 f., 188 f., 213-216.

⁷⁸ Stalin vid artonde partikongressen 1939, i *Leninism* (New York, International Publishers, 1942) sid. 448; och återigen efter kriget i hans tal 9 feb. 1946, i *Pravda*, 10 feb. 1946. Denna formulering avslutar också N. Voznesenskij's *Voennaia Ekonomika SSSR v Period Otechestvennoi Voiny* (SSSR:s militära ekonomi under Faderlandskriget) (Moskva, Gospolitizdat, 1947); det var inte p.g.a. denna avslutning som boken förkastades.

sättet – är osäker och kortlivad, och förr eller senare oundvikligen kommer att resultera i ett krig mellan de konkurrerande imperialistiska länderna. Om och när det finns en ”gemensam fiende” *utanför* den kapitalistiska världen, vars ökande makt och expansion fordrar en ”permanent” krigs- eller krigsförberedande ekonomi i vilken de imperialistiska makternas förenas, och samtidigt de teknologiska framstegen under samma tid gör det möjligt för kapitalismen att upprätthålla denna ekonomi utan att märkbart reducera levnadsstandarden (kanske t.o.m. att höja den!), då är emellertid en situation för handen, där just en tillväxt i den sovjetiska sfären tycks vidmakthålla enheten och stabiliseringen i den ”imperialistiska” sfären. Imperialistmakterna kan inte bryta detta dödläge, utan att fundamentalt ändra sin politik – och detta är i sin tur avhängigt ett motsvarande framsteg i sovjetsamhället. En sådan politisk förändring – som åsyftar en upplösning av den ”krigsekonomi” på vilken den kapitalistiska stabiliteten anses vila – förutsätter att sovjetstaten håller en konkurrensmässig styrkeposition som möjliggör för den att ”koppla av” sin benhårda och aggressiva strategi. Bara en sådan, för en lång tid systematiskt vidmakthållen avkoppling, skulle möjligtvis kunna rucka på den internationella kapitalistiska stabiliseringen och återställa det kapitalistiska systemet till det ”normala” tillstånd, då de interna motsättningarna förväntas mogna och slutligen explodera. De ideologiska och politiska förändringarna som började vid den nittonde kongressen, och som fick verklig betydelse 1955-1956, indikerade en nära förestående förändring av politiken.

Valet av dess tidpunkt var inte ett resultat av att de sovjetiska ledarna var förutseende, inte heller var Stalins död den avgörande faktorn. Den utlösande faktorn måste snarare anses vara att de fundamentala förutsättningarna för att återställa den ”normala” kapitalist-socialistiska dynamiken förverkligats, d.v.s. att sovjetsamhället uppnådde en nivå av högt utvecklad industriell civilisation. Om, som vi ser det, de senaste politiska förändringarna tyder på att sovjetmarxismen nu menar att denna förutsättning upprättats, då skulle dessa förändringar bebåda ett nytt stadium i den internationella kommunistiska utvecklingen.

I de följande kapitlen skall vi undersöka sovjetmarxismens huvuddrag under den stalinistiska perioden och försöka att förbinda dem med den underliggande trenden i det sovjetiska samhällets konstruktion.

3. Den nya rationaliteten

Inledningsvis skall vi försöka att preliminärt definiera den teoretiska grunden för den civilisation som bygger på principen om ”socialism-i-ett-land”, d.v.s. de grundsatser som gäller dess uppbyggnad och inre dynamik. Som teoretiskt hjälpmedel accepterar vi varken termen ”socialism” eller dess enkla negation, ej heller ”totalitarism” eller dess synonymer. ”Socialism” accepterar vi inte eftersom dess validitet är beroende av att full enighet om dess definition nås, vilket bara skulle kunna bli ett resultat av undersökningen; inte ”totalitarism” eftersom det begreppet är tillämpligt på ett flertal sociala system med olika och motverkande strukturer. Vi skall istället försöka klargöra dessa principer genom att sammanställa de drag av sovjetsamhällets konstruktion som i stort sett förblivit konstanta genom alla stadier, bakslag och modifikationer. De kan i korthet sammanfattas på följande sätt:

1. Industrialisering helt och hållet på basis av nationaliserad produktion, med prioritet för ”huvudavdelning I” (produktion av produktionsmedel).
2. Progressiv kollektivisering av jordbruket, med syfte att slutgiltigt omforma det kollektiva till statlig egendom.
3. Allmän mekanisering av arbetet och utveckling av den ”polytekniska” utbildningen, som leder till ”jämsstäldhet” mellan urban och rural sysselsättning.

4. Gradvis ökning av levnadsstandarden, under förutsättning att målen som bestäms i punkt 1-3 vidhålls.
5. Uppbyggnad av en universell arbetsmoral, konkurrensmässig effektivitet, samt eliminering av alla transcendent psykologiska och ideologiska element ("Sovjetrealism").
6. Bevarande och förstärkning av staten, militären, administrationen och partiapparaten såsom förmedlare av dessa processer (1-5).
7. Övergång till fördelning av det samhällsliga produktionsresultatet i enlighet med individuella behov, när de mål uppnåtts som bestämts i punkt 1 -5.

För att målen skall kunna förverkligas, måste en produktionsnivå som är jämförbar med de avancerat industriella länderna uppnås; detta är de nu aktuella trendernas slutmål. Bortom detta mål är nya och kvalitativt annorlunda utvecklingslinjer stipulerade. Dessa kommer att antydans i kapitel 8, i ett försök till utvärdering av framtidsutsikterna för "övergången till kommunism".

Följande punkter häntyder på sovjetmarxismens tolkning av denna övergång:

1. Utvecklingen av sovjetsamhället från socialism till kommunism sker som en dialektisk process, i vilken de interna och externa motsättningarna fritt får verka.
2. De interna motsättningarna kan lösas rationellt, utan "explosion", på basis av socialistisk ekonomi, under sovjetstatens kontroll och ledning.
3. Den grundläggande interna motsättningen, som utgör drivkraften i övergången till kommunism, är den mellan de stadigt ökande produktivkrafterna och de eftersläpande produktionsförhållandena. Dess rationella och kontrollerade utveckling skapar förutsättningar för en gradvis och styrd övergång till kommunism.
4. Den stegvisa övergången till kommunism sker under de betingelser en kapitalistisk omgivning skapar. De externa motsättningar som denna situation medför, kan slutgiltigt bara bli lösta på internationell nivå – genom en socialistisk revolution i några av de avancerat kapitalistiska länderna.
5. Denna lösning är i sig en långsiktig process som täcker en hel period av kapitalistisk och socialistisk utveckling. Den revolutionära potentialens svaghet i den kapitalistiska världen och de ännu rådande ålderdomliga förhållandena i den sovjetiska sfären, nödvändiggör en ny och längre "respit" och fortsatt "samexistens" mellan de två systemen.
6. Sovjetunionen måste upprätthålla denna respit genom att utnyttja konflikter mellan de imperialistiska makterna,⁷⁹ undvika krig med dem och genom att motverka revolutionära experiment ("maktövertaganden") i de avancerat kapitalistiska länderna.
7. De externa konflikternas lösningar kommer att bringas till mognad av: a) de inneboende kapitalistiska och de interkapitalistiska motsättningarna, som återigen kommer att göra proletariatet till revolutionens historiska agent; b) SSSR:s ökande ekonomiska, politiska och strategiska makt.
8. Dessa revolutionära baskrafter skall först och främst få stöd av de halvproletära och småbrukande massorna i de utvecklade länderna, samt av koloniernas och de icke-

⁷⁹ De två sista punkterna summerar Lenins föreställning om den "Ryska revolutionens tredje historiska fas" (som börjar med oktoberrevolutionens seger och varar in i nutiden), som den omskrevs av Stalin. Se Stalin, *Sotjinenija* (Verk), (13 band; Moskva, Gospolitizdat, 1946-1951), VI, sid. 153; se även L. F. Sjoritjev, *Voprosy strategii i taktiki v trudach I. V. Stalina perioda 1921-1925 godov* (Strategi- och taktikproblem i J. V. Stalins skrifter 1921-1925) (Moskva, Pravda, 1950).

självständiga ländernas frihetsrörelser.

Den sociala process som styrs av dessa principer omfattar mer än industrialiseringen – på basis av nationaliseringar och under totalitär administration – av efterblivna områden i Öst. Det som sker sträcker sig ut över den kommunistiska sfärens gränser. Den kommunistiska industrialiseringsprocessen avancerar genom att hela historiska perioder ”hoppas över” eller förkortas. Samtidigt som det är en fundamental skillnad mellan samhället i Väst och Sovjet, visar en tydlig trend hän mot assimilation. Båda systemen uppvisar samma drag av sen-industriell civilisation – individuella initiativ och självständighet får ge vika för centralisering och reglering; konkurrensen är organiserad och ”rationaliserad”, de ekonomiska och politiska byråkratierna styr i samarbete med varandra; folket koordineras genom massmedia, underhållningsindustri och utbildning. Om dessa metoder visar sig vara effektiva, kan demokratiska rättigheter och institutioner garanteras i konstitutionen och upprätthållas utan fara för att de missbrukas i opposition till systemet. Nationalisering – avskaffandet av privat ägande – skapar inte i sig en väsentlig skillnad så länge produktionen är centraliserad och kontrollerad uppifrån. Utan initiativ och kontroll ”nerifrån”, av ”de omedelbara producenterna”, är nationalisering ingenting annat än en teknologisk-politisk metod för att öka arbetsproduktiviteten, för att påskynda produktivkrafternas utveckling och för att kunna kontrollera dem uppifrån (centralplanering) – en förändring av sättet att härska, en rationalisering av härskandet, snarare än en förutsättning för dess avskaffande. Genom att individens funktion som självständigt ekonomiskt och politiskt subjekt upphäves, är vissa ”obsoleta” hinder för produktivkrafternas utveckling eliminerade. Individuella produktionsenheter (både materiella och intellektuella) är inte längre lämpliga organ för samhällets integration; teknologiska framsteg och massproduktion spränger de individualistiska formerna som låg till grund för utvecklingen i den liberalistiska eran.

Men på samma gång hotar tekniska framsteg och produktionstillväxt att motverka denna trend. Ökande social kapacitet och välstånd motverkar den repressiva organiseringen av arbetet och arbetsdelningen. Att det inom sovjetmarxismen finns en medvetenhet om dessa mottendenser, kommer till uttryck i de senaste politiska förändringarna och i att sovjetmarxismen allt starkare betonar nödvändigheten av övergången till ”socialismens andra fas” (som skall diskuteras senare).⁸⁰

Sovjetsystemet tycks vara ännu ett exempel på ett efterblivet system som ”hoppas över” flera utvecklingssteg, efter att länge legat på efterkälken; det kommer ikapp och lägger sig hänsynslöst främst i en för det sen-industriella samhället generell utveckling. De överhoppade stadier det är frågan om, är perioder med upplyst absolutism och liberalism, med fri konkurrerande företagsamhet och med utvecklade medelklasskultur med dess individualistiska och humanistiska ideologier. Strävan att på rekordtid och från ett mycket efterblivet stadium komma ikapp de avancerade industriella länderna, ledde till att en ofantlig produktionsapparat byggdes upp, som kom att utnyttjas i ett system av tvång och regler, ett system oförenligt med individualistisk rationalitet och liberalism. Här finns rötterna till sovjetmarxismens oförsonliga kamp mot de liberala och individualistiska elementen i de ”borgerliga ideologierna”; kampen återspeglar det samhälleliga organiserandet av produktivkrafterna som instrument för kontroll, snarare än för frigörelse.

Förnuftsidéen, som var karaktäristiskt för den moderna västerländska civilisationen, kretsade kring föreställningen om det självständiga *Ego cogitans*, vars oberoende tänkande upptäckte och förverkligade lagarna i naturens och samhällets rationella organisation. Ego var själv subjekt till naturens objektiva lagar – men subjektivt och objektivt förnuft skulle komma att sammanfalla i ett samhälle som hade behärskat naturen och omformat det till en praktiskt

⁸⁰ Se kapitel 8.

taget outtömlig tillgång för de mänskliga behovens och möjligheternas utveckling. Så länge staten och de etablerade myndigheterna var ett hinder för tekniskt och ekonomiskt framåtskridande, måste individen frigöra sig, om detta mål skulle kunna uppnås. Detta framåtskridande förväntades som resultat av den tämligen fria samverkan mellan en mängd individuella initiativ (ekonomiska, politiska och kulturella), och i denna process av individuella enheter, i fri konkurrens med varandra, skulle helheten bli rationell. Denna process krävde en hög grad av individuell självständighet, framsynthet, kalkyleringsförmåga och klarsynthet – egenskaper som måste förvärfvas, inte bara i näringslivet, utan också i förberedelserna för det: i familjen, i skolan, i eget tänkande och i egna känslor. Den sociala utvecklingen var sålunda till stor del avhängig individens självständighet, d.v.s. av åtskillnaden och spänningen mellan subjektivt och objektivt Förnuft, och av att denna spänning löstes på ett sådant sätt att det objektiva Förnuftet (samhällets behov och intresse) bevarade och utvecklade det subjektiva Förnuftet (individens behov och intresse).

Det teknologiska framåtskridandet och storindustrins utveckling innehöll två (motstridande) tendenser, som fick avgörande inverkan på denna process: (1) mekanisering och rationalisering av arbetet kunde frigöra en allt större mängd individuell energi (och tid) från den fysiska arbetsprocessen och tillåta att denna energi spenderades i de mänskliga möjligheternas fria spel, bortom den materiella produktionens domän; (2) från samma mekanisering och rationalisering utvecklades till maskinen en attityd av standardiserad konformitet och total underkastelse – till maskinen som snarare krävde anpassnings- och reaktionsförmåga, än självständighet och spontanitet.⁸¹ Om nationalisering och centralisering av industriapparaten går hand i hand med ett motstånd mot den första av dessa tendenser, d.v.s. med underkuvande och upprätthållande av arbetet som heltidssyssla, då är framsteg i industrialiseringen det samma som framsteg i härskande: att betjäna maskinen i den vetenskapliga arbetsprocessen, blir totalitärt och får inverkan på alla livets sfärer. Produktionsapparaten teknologiska perfektion dominerar både härskaren och den underlydande genom att vidmakthålla distinktionen dem emellan. Självständighet och spontanitet begränsas till effektivitets- och verkställighetsnivån inom det etablerade mönstret. Intellektuell verksamhet blir ingenjörernas, specialisternas och ledarnas sak. Både privatlivet och fritiden betraktas som avslappning från och förberedelse till arbete i konformitet med systemet. Förnuft är endast helhetens rationalitet: systemets oavbrutna verksamhet och tillväxt. Upplevelse av harmoni mellan det individuella och det allmänna intresset, mellan den enskilde och samhällets behov, förblir blott och bart ett löfte.

Sovjetmarxismens egen tolkning av denna rationalitet kan belysa dess funktion. Enligt denna tolkning har oktoberrevolutionen skapat en ”konformitet” mellan produktionsförhållandena och ”produktivkrafternas karaktär”, som eliminerar konflikten mellan individ och samhälle, mellan det särskilda och det gemensamma intresset. Följaktligen är Förnuftet inte längre splittrat i sina subjektiva och objektiva uttrycksformer; det är inte längre antagonistiskt till eller bortom verkligheten, blott en idé – det är istället förverkligat i samhället självt. Detta samhälle, som i marxistisk teori definieras som socialistiskt, blir sanningens och falskhetens enda mått; tankens och handlingens transcendens, liksom individens självständighet, är omöjlig eftersom det är helhetens Nomos som är det sanna Nomos. Att överskrida det som är, att ställa subjektivt förnuft mot statens förnuft, att åberopa högre normer och värden hör till klassamhällets privilegier där samhällets Nomos inte är det samma som individernas Nomos. Sovjetsamhället däremot institutionaliserar individens verkliga intresse – därför innehåller det alla mått på sant och falskt, på rätt och fel. ”Sovjetrealism” är inte bara ett filosofiskt och estetiskt spörsmål; det är också det generella mönster av intellektuellt och praktiskt beteende som sovjetsamhällets struktur kräver.

⁸¹ Thorstein Veblen, *The Instinct of Workmanship* (New York, B. W. Huebsch, 1922), sid. 306 ff.

Utanför sovjetmarxismens giltighetsområde, där man inte är villig att sätta likhetstecken mellan sovjetstaten och ett rationellt samhälle, är förvisso denna föreställning om ”förnuftets förverkligande” i sig själv ideologi. Eftersom det individuella intresset i realiteten fortfarande är antagonistiskt till helhetens intresse eftersom nationalisering inte är liktydigt med socialisering, framstår sovjetmarxismens rationalitet som ytterligt irrationell, som terroristisk konformitet. Men att avsluta utvärderingen av sovjetrationaliteten vid denna punkt, vore att förbise dess avgörande funktion, ty, vad som är irrationellt när det mäts utifrån systemet, är rationellt inom systemet. För sovjetmarxismen centrala satser har som funktion att introducera och påbjuda en bestämd praxis, avpassad för att skapa de fakta som satserna stipulerar. De hävdar inget eget sanningsvärde, men proklamerar en på förhand upprättad sanning som skall bli förverkligad genom en viss attityd och ett visst beteende. De är pragmatiska direktiv för handling. Sovjetmarxismen är t.ex. uppbyggd kring ett litet antal ständigt återkommande och häftigt kanoniserade påståenden som vill visa att sovjetsamhället är ett socialistiskt samhälle utan exploatering, en fullständig demokrati i vilken alla medborgares konstitutionella rättigheter är garanterade och förstärkta; de vill dessutom visa att vår tids kapitalism befinner sig i ett tillstånd av skärpt klasskamp, försämrad levnadsstandard, arbetslöshet o.s.v. Formulerade på detta sätt, skilda från sitt sammanhang, är dessa påståenden uppenbarligen falska – enligt marxistiska såväl som icke-marxistiska kriterier. Men i det sammanhang de uppträder gör inte falskheten dem ogiltiga, ty enligt sovjetmarxismen bekräftas de inte av givna fakta, utan i ”tendenser”, i en historisk process i vilken den anbefallda politiska praktiken kommer att *framkalla* önskade fakta.

Värdet av dessa påståenden är snarare pragmatiskt än logiskt, vilket deras syntaktiska struktur på ett klart sätt vittnar om. De är reservationslösa och orubbliga formuleringar som manar till ett reservationslöst och orubbligt bemötande. I en ändlös kedja följs alltid samma substantiv av samma adjektiv och particip; substantivet ”styr” dem omedelbart och direkt så att närhelst det förekommer, följer de ”automatiskt” på sina rätta platser. Ett verb ”driver” alltid en sats i en och samma riktning, och de satser som i sin tur utgör den satsen förväntas att gå i samma riktning. Dessa påståenden hänför inte ett predikat till ett subjekt (i den formella eller dialektiska logikens mening); de utvecklar inte subjektet i dess specifika relationer – alla dessa kognitiva processer ligger utanför satssammanhanget, d.v.s. i marxismens ”klassiker”, och de rutinmässiga påståendena framkallar bara det som på förhand är upprättat. De skall ”bokstaveras”, inläras mekaniskt, monotont och ordagrant; de skall verkställas som en ritual som åtföljer den förverkligande handlingen. De skall framkalla och upprätthålla den erfordrade praktiken. I sig själva, skilda från sitt sammanhang, är de inte mer bundna till sanningen än order och reklam: deras ”sanning” ligger i det resultat de får. Här är sovjetmarxismen en del av det språkliga kommunikativa förfall som sker i masssamhällets tidevarv. Det är meningslöst att behandla den officiella ideologins satser på kognitiv nivå: det är en sak för praktiskt förnuft, inte för teoretiskt. Om satsernas kognitiva värde går förlorat till fördel för att framkalla en eftersträvd effekt, d.v.s. om de skall ses som direktiv till ett särskilt beteende, då får magiska element övertaget över förståndsmässigt tänkande och handlande. Skillnaden mellan illusion och verklighet blir lika utplånad som den mellan sanning och falskhet om det är illusioner som styr ett beteende vilket formar och förändrar verkligheten. Med hänsyftning på dess faktiska effekt på primitiva samhällen, har magi beskrivits som ”en samling rent praktiska handlingar vilka utföres som medel för ett mål”.⁸² Denna beskrivning kan mycket väl appliceras på formellt teoretiska satser. Det officiella språket antar självt magisk karaktär.

Samtidens återupplivande av magiska drag i kommunikation är emellertid långt ifrån primitiv. Magins irrationella element ingår i systemet av vetenskapligt planerad och praktiserad

⁸² Bronislaw Malinowski, *Magic, Science and Religion* (Anchor Books; New York, Doubleday, 1954), sid. 70.

administration – de blir delar av samhällets vetenskapliga förvaltning. Sovjetteorins magiska drag görs dessutom till ett redskap att rädda sanningen med. Medan de rituella formlerna, lösgjorda från sitt ursprungliga kognitiva sammanhang, på sitt sätt tjänar till att skaffa fram obestridliga direktiv för obestridligt beteende, bevarar de, i hypostaserad form, sin historiska substans. Den stränghet med vilken de högtidlighålls skall bevara denna substansens renhet mot den uppenbart motsägande verkligheten och tvinga fram ett bestyrkande trots uppenbart motsägande fakta som gör den på förhand etablerade sanningen till en paradox, den trotsar förnuftet; den förefaller absurd. Men sovjetmarxismens absurditet har en objektiv grund: den återspeglar absurditeten i den historiska situationen i vilken förverkligandet av marxismens löften framträdde – bara för att återigen skjutas upp – och i vilken de nya produktivkrafterna återigen används som instrument för produktivt förtryck. Det ritualiserade språket bevarar den marxistiska teorins ursprungliga innehåll som en sanning vilken måste bli trodd och antagen, trots alla tecken på motsatsen: folket måste handla, känna och tänka som om deras stat är det förverkligande av förnuft, frihet och rättvisa som ideologin proklamerar att den är. Det rituella syftar till att garantera ett sådant beteende. Den praxis som vägleds av den sätter stora underprivilegerade massor i rörelse världen över. I denna process spelar den marxistiska teorins löften en avgörande roll. Den marxistiska teorins nya form svarar mot dess nya historiska agent – en underutvecklad befolkning som skall bli vad den ”verkligen” är: en revolutionär kraft som förändrar världen. Det är ritualiseringen av denna teori som har hållit den vid liv, trots kraften i den faktiska vederläggningen, och vidarebefordrat den, i ideologisk form, till en traditionell och hämmad befolkning som skall piskas till politisk handling, till strid mot och utmaning av den avancerat industriella civilisationen. I sin magiska användning antar marxistisk teori en ny rationalitet.

Sovjetrationalitetens paradoxala karaktär är inte begränsad till dess egen sfär: den gäller även påståenden som refererar till den kapitalistiska sfären. Direkta osanningar kan visserligen ofta hänföra sig till rena propagandabehov. Men här tyder också det återkommande mönstret av falskhet, bortom all rimlighet, på försvarssyfte: den samlade kampen med fakta, som jämförd med den världshistoriska ”sanningen” är tillfällig, skall förnekas. Om, t.ex., *Pravdas* specielle korrespondent i New York rapporterar⁸³ att han i New York Public Library's kartotek inte fann en enda bok ”om Stalingrad eller om sovjetarmén i allmänhet”, är det faktum att New York Public Library's katalog innehåller omkring ”två dussin kort som direkt syftar på slaget om Stalingrad” och ”omkring 500 kort under 'Armé, Sovjetunionen' ” för sovjetreportern ”förnekat” när det ses i samband med amerikansk fientlighet mot Sovjetunionen. Eller om Z. Fosters *Det amerikanska kommunistpartiets historia*, som publicerades 1952 – i en tid då partiet praktiskt taget saknade folkligt stöd, då dess ledare var i fängelse och dess medlemsantal försumbart – slutar med ett kapitel med titeln ”Arbetarklassens och nationens parti” och med en del betitlat ”kommunistpartiets framsteg”, då är den förödande bristen på verklighet i dessa påståenden själv en del av dess funktion: att vägra underkasta sig fakta, att uppehålla och fullborda partiets sanna natur som det ”leninistiska masspartiet”, trots dess inadekvata faktiska existens.

Hypostaserat till ett rituellt mönster blir marxistisk teori ideologi. Men dess innehåll och funktion skiljer den från de ”klassiska” formerna av ideologi: det är inte ”falskt medvetande”,⁸⁴ utan snarare medvetande om falskhet, en falskhet som är ”anpassad” till den högre sanningens sammanhang. Den högre sanningen representeras av det objektiva historiska intresset. Detta tenderar att upphäva medvetandets ideologiska frihet och införliva ideologin med basen, som en del av en medvetenhet styrd social handling. Alltsom kontrasten mellan

⁸³ *New York Times*, 2 feb. 1953.

⁸⁴ Engels, brev till Franz Mehring, 14 juli 1883, i Marx och Engels *Selected Works* (2 band; Moskva, Foreign Languages Publishing House, 1949-1950), II, sid. 451.

ideologi och verklighet skärps i och med den ökande kontrasten mellan samhällets produktiva potential och den repressiva användningen av den, blir ideologins före detta fria element underkastade administrativ kontroll och styrning. Ideologins allt svagare relativa oberoende av etablerade sociala behov och dess förstelnade innehåll är karaktäristisk för civilisationens nuvarande stadium. I sin förstelnade form, tömd på samhällskritisk och samhällsantagonistisk mening, blir ideologin ett verktyg för härskande. Om idéer som människans frihet och förnuft eller individens självständiga tänkande inte längre uppfattas i sina ännu icke uppfyllda anspråk, utan ingår i rutinutrustningen för tidningar, statsmän, underhållare och reklamfolk som dagligen förråder dem i sina arbeten för att upprätthålla status quo, då är ideologins progressiva tankar berövad sin transcendent funktion och förvandlade till klichéer av önskat beteende.

Det fria tänkandets förfall ökar i mycket hög grad ordens makt – deras magiska makt, med vars destruktion civilisationsprocessens en gång börjat. Skyddad mot den intellektuella ansträngningen som upptäcker vägen bakåt från orden till de idéer de en gång uttryckt, blir orden vapen i händerna på en administration mot vilken individen är totalt maktlös. Med masskommunikationsmetoder förmedlar de administrationens syften, och den underlägsna befolkningen svarar med det förväntade beteendet.

Den rationalitet som hade följt väst-civilisationens framsteg hade utvecklats i spänningsfältet mellan tanken och dess objekt: sanning och falskhet söktes i förhållandet mellan det uppfattade subjektet och dess värld, och logik var detta förhållandets begreppsmässiga utveckling, uttryckt i satser. På samma sätt som tankens objekt ses som någonting för och i sig själv (oavsett hur oskiljaktigt det var från tanken), sågs subjektet som något ”för sig själv” – fritt att upptäcka sanningen om sitt objekt – och i synnerhet den ännu dolda sanningen: dess oförverkligade möjligheter. Kognitiv frihet ansågs vara en väsentlig del av den praktiska friheten, av möjligheten att handla i överensstämmelse med sanningen, att förverkliga de subjektiva och objektiva möjligheterna. Där denna relation mellan subjekt och objekt inte längre råder, har traditionell logik förlorat sin grund. Sanning och falskhet är då inte längre kvaliteter av kognitiva antaganden, utan av på förhand etablerade och definierade förhållanden till vilka tanke och handling skall anpassas. Logik mäts sedan med det adekvata i sådan tanke och handling för att uppnå det förutbestämde målet.

4. Socialism i ett land?

Den nya rationaliteten vi försökte klarlägga i det föregående kapitlet, karaktäriserar den atmosfär i vilken sovjetsamhällets uppbyggnad sker. Denna rationalitet hör, närmare bestämt, till sovjetsamhällets paradoxala natur, där det mest metodiska härskarsystem skall lägga grunden för frihet, där förtryckarpolitik rättfärdigas som frihetspolitik. Vi accepterade inte antagandet att sovjetmarxismen blott är en påklistrad ideologi, som tjänar som stöd för regimen; vi accepterade inte heller den motsatta uppfattningen att sovjetsamhället är ett socialistiskt samhälle i marxistisk mening. Därför kan vi inte förklara det paradoxala i sovjetsamhällets natur som blott en enkel kontrast mellan ideologi och verklighet. Paradoxen tycks snarare återspegla sovjetsamhällets uppbyggnad under de ”anomala” betingelser som samexistensen innebär.

Vi har betonat att så länge som inte kontrollen över produktionsmedlen och varudistributionen är i ”de omedelbara producenternas” egna händer, d.v.s. så länge som det inte finns någon kontroll eller några initiativ ”underifrån”, är nationalisering endast ett instrument för såväl mer effektivt förtryck som för industrialisering, för att öka och manipulera arbetets produktivitet med, inom mass-samhällets ramar. I detta avseende följer sovjetsamhället den sen-industriella civilisationens allmänna trend. Frågan måste emellertid ställas, om inte

sovjetisk nationalisering, dessa fakta till trots, under dessa framstegshistoriska betingelser, besitter en inre dynamik som kan motverka de repressiva tendenserna och omforma sovjetsamhällets struktur – oavsett ledarskapets verkliga eller påstådda syften och mål. Inom ramen för denna studie skall vi följa förloppet av denna dynamik endast i så motto som den återspeglas i sovjetmarxismens utveckling, och analysen skall begränsas till några utvalda begrepp som tycks vara särskilt belysande. Vi skall gå igenom föreställningen om ”socialism i ett land”, den sovjetiska statens dialektik som styrs av denna politiska föreställningen, vidare vissa ideologiska förändringar och slutligen ”övergången från socialism till kommunism”, i vilken denna dynamik kulminerar.

Doktrinen om ”socialism i ett land”, som utgör grundstrukturen i sovjetmarxismen under den stalinistiska perioden,⁸⁵ tjänar också ett syfte att ge sovjetmarxismens repressiva funktion ett världshistoriskt rättfärdigande. Doktrinen har hela tiden varit avhängig den internationella utvecklingen: bolsjevikrevolutionens isolering under den första tiden, socialismens begränsning till efterblivna områden och kapitalismens återhämtning i interkontinental skala ges skulden till de interna, såväl som till de externa motsättningar, som är till men för det sovjetiska samhällets utveckling. Enligt den stalinistiska doktrinen kan de interna problemen lösas av och inom Sovjetunionen genom statens ”ledande” roll, medan de externa motsättningarna slutgiltigt endast kan elimineras i en internationell process⁸⁶ – genom revolution i den kapitalistiska världen. I verkligheten vidmakthåller emellertid de externa motsättningarna de interna och vice versa. Distinktionen förlorar därmed sin definitiva karaktär; genom sin egen utveckling, upphävs ”socialismen i ett land” till en mer omfattande föreställning som återupprättar de viktiga förbindelserna mellan sovjetsamhällets uppbyggnad och kapitalismens utveckling.

Sovjetmarxismens benämningar på de interna motsättningarna varierar med de olika utvecklingsstadierna. Huvudsakligen är de definierade i termer av motsättningen mellan proletariatet och bönderna,⁸⁷ mellan den socialistiska staten och ”vår egen bourgeoisie”,⁸⁸ mellan kulakerna och de fattiga bönderna, mellan intellektuellt och fysiskt arbete, mellan ”gammalt medvetande” och socialistisk mentalitet.⁸⁹ Deras grund anses vara motsättningen mellan produktivkrafternas tillväxt och den eftersläpande konsumtionsnivån. De externa motsättningarna sätts i samband med att klasskampen förflyttats till den internationella arenan:

”Medan en del av klasskampen föres inom SSSR:s gränser, sträcker sig en annan del ut till våra angränsande borgerliga staters territorium ... Den mer intensiva delen av klasskampen som rör SSSR, har överförts till den internationella arenan.”⁹⁰

Enligt Marx är klasskampen internationell till sin natur: det vore meningslöst att tala om en ”överföring” till en internationell arena. Den sovjetmarxistiska tanken har en annan bibetydelse: den försöker anpassa den marxistiska teorin om klasskampen till det historiska faktum att den har ”neutraliserats” i de avancerat industriella länderna. Tanken är förbunden med ”två-lägers”-doktrinen; det ”demokratisk-socialistiska” lägret, lett av Sovjetunionen, representerar kampen för det internationella proletariatets ”verkliga” klassintresse. Eftersom väst-

⁸⁵ M. M. Rozental, *Marksistskii dialektitjeskii metod* (Marxistisk dialektisk metod) (Moskva, Gospolitizdat, 1951), sid. 57, 108 och *passim*.

⁸⁶ Den första ”autentiska” formuleringen finns i Stalins ”Results of the Work of the Fourteenth Party Conference” (från 1925). Se *Sotjinenija* (Verk), VII, sid. 90-132.

⁸⁷ Stalin, ”Results of the Work of the Fourteenth Party Conference”, citerad i hans *Problems of Leninism* (New York, International Publishers, 1934), sid. 63.

⁸⁸ Stalin, ”Letter to Ivanov”, i *The strategy and Tactics of the World Communism*, House Document Nr. 619, Supplement 1 (Washington, D.C. U.S. Government Printing Office, 1948), sid. 151.

⁸⁹ Rozental, *Marksistskii dialektitjeskii metod* (Marxistisk dialektisk metod), sid. 293 ff.

⁹⁰ Stalin 1937, citerad i ett föredrag om ”Marxist-leninistisk teori om klasser och klasskamp” i Moskvas radio 5 mars 1951. Se även Rozental, *Marksistskii dialektitjeskii metod* (Marxistisk dialektisk metod), sid. 302.

proletariatet är ”instängt” i det ”imperialistiska lägret” (fast det ”i verkligheten” tillhör det socialistiska lägret), kan det inte effektivt hävda sitt ”verkliga” intresse – denna funktion är snarare överflyttad till den grupp nationer som är förenade i sovjetlägret. Konflikten mellan proletariatets verkliga och omedelbara intresse, som finns med i den ursprungliga marxistiska teorin, blir nu en konflikt mellan två internationella grupperingar: det ”externa” proletariatet i de mindre utvecklade länderna, förutsättes kämpa för det verkliga intresset och därmed påta sig den historiska uppgiften för proletariatet i dess helhet. Med detta skifte av huvudrollsinnehavare förändras även klasskampens innehåll och strategi. Klasskampen blir nu en strid om områden och folk, och de sociala frågorna blir en funktion av de politiska. Väst-proletariatets klassintressen (och för den delen, hela proletariatets) vidmakthålles i sovjetpolitiken bara så länge som de inte kommer i konflikt med SSSR:s politiska intressen. Klasskampen är således inte överförd till den internationella arenan, utan snarare förvandlad till en internationell politisk kamp.

Klasskampens förvandling omöjliggör alla försök att lösa sovjetsamhällets interna motsättningar utan att förändra själva dess struktur. Marxismen är, för att uppnå sitt mål, beroende av en lösning av konflikten mellan produktivkrafterna och det repressiva sätt som de är organiserade och används på. Enligt Marx är kapitalismens upphävande inte ett mål i sig, utan snarare ett medel för att lösa denna konflikt och därmed göra slut på människornas slaveri under sitt eget arbete och människornas härskande över varandra. I den utsträckning som denna förslavning är institutionaliserad i produktionsprocessen kan den avskaffas endast i produktionsprocessen, och individerna kan bli fria endast om de själva kontrollerar produktionen. Det kan vara många stadier på denna väg till frihet – även stadier av förtryck (Marx har i korthet antytt dem i *Kritik av Gotha-programmet*) – men såvida det inte är arbetarklassen själv, som den enda historiska frihetsagenten, som är subjekt i denna process, har den socialistiska revolutionen inget *raison d'etre*. Och om revolutionen inte från början vänder på relationen mellan arbetaren och hans arbetsmedel, d.v.s. överför kontrollen av produktionsmedlen till arbetarna, så har det inget *raison d'etre* som är väsensskilt från det kapitalistiska samhällets. Avskaffandet av privat ägande av produktionsmedlen är alltså intimt förknippat med överförandet av kontrollen till arbetarna själva. Så länge som denna överföring inte är fullbordad, är revolutionen dömd att reproducera just de motsättningar den syftar till att övervinna. Dessa framträder i en mångfald former: som repressiv användning av de nationaliserade produktionsmedlen, som kontrast mellan produktivitetsnivå och konsumtionsnivå, som konflikt mellan sociala och individuella behov, som motsättning mellan statlig, privat och halvprivat egendom; eller på den internationella arenan mellan SSSR:s och de utländska kommunistpartiernas intressen, mellan målen för den nationella säkerheten och den socialistiska politikens målsättning. Motsättningarna består även om ”socialism i ett land”, så att säga, blir ”socialism i en sfär”, ty när allt kommer omkring är det de som bär skulden till de faktorer som åstadkom och upprätthöll samexistensen mellan de två systemen. Om sovjetmarxismen rättfärdigar den repressiva statsapparatusens fortbestånd med att det ”kapitalistiska hotet” ständigt är aktuellt, erkänner den att sovjetsamhällets struktur fortfarande är motsättningsfull: och att lösningen av dessa motsättningar är avhängig en grundläggande förändring av den internationella konstellationen. 1938 gjorde Stalin gällande att de interna motsättningarna hade lösts i och med den lyckade uppbyggnaden av socialismen i SSSR;⁹¹ 1952 betonade han återigen de interna motsättningarna, som nu återkom på en annan nivå.⁹²

Den historiska verkligheten sätter sig sålunda över den stalinistiska föreställningen om

⁹¹ ”Letter to Ivanov”, i *The Strategy and Tactics of World Communism*, House Document 619, Supplement i, sid. 150.

⁹² ”Economic Problems of Socialism” i *Current Soviet Policies* (New York, F. A. Praeger, 1953), sid. 5, 11, 14. Se sid. 166 f.xxx nedan.

”socialism i ett land”, enligt vilken de interna motsättningarna kan lösas av den sovjetiska staten, medan de externa motsättningarna fortfarande finns kvar. De externa motsättningarna bevarar de interna motsättningarna. Enligt sovjetmarxismen tvingar ”den kapitalistiska omgivningen” fram den repressiva politiken och de militära etablissemangets förstärkning och förhindrar det fria utnyttjandet av produktivkrafterna till tillfredsställelse av individuella behov. Men den fortsatta förstärkningen av det sovjetiska politiska och militära etablissemanget, bevarar i sin tur ”den kapitalistiska omgivningen” och befrämjar t.o.m. dess interkontinentala sammansvetsning. Sovjetmarxismen har allt sedan Lenin gjort gällande att SSSR inte kommer att överleva om det inte lyckas bryta detta dödläge och vända det till sin egen fördel. Brytningen förväntas komma till stånd genom att ”de inneboende kapitalistiska motsättningarna” åter blossar upp i det ”imperialistiska lägret”. De är nu frysta i den västliga försvarsekonomin; upplösningen av den integrerade politiska ekonomin är därför nödvändigtvis det första målet.

Men det sovjetiska ledarskapet kan hoppas att uppnå detta mål, bara om SSSR inte längre är ett militärt och politiskt hot mot Väst, d.v.s. om sovjetstatens produktiva kraft omdirigeras till att tjäna sina medborgares behov och möjligheter. Detta skulle innebära att produktionen och produktionsförhållandena omorganiseras på ett sådant sätt att höjningen av den materiella och kulturella nivån inte bara är en biprodukt, utan själva målet för de sociala ansträngningarna. För sovjetmarxismen framträder en sådan omformning av sovjetsamhället som en historisk nödvändighet, som en förutsättning för internationell politik i samexistensens tidevarv. Sovjetsamhället är tvingat att erkänna de två motsättningarnas ömsesidiga beroende, som gör att de sociala frågorna får avgöra de politiska frågorna. Det viktigaste syftet med att bryta dödläget kan uppnås bara genom en omformning av sovjetsamhället, som leder till att socialismen blir kapitalismen ekonomiskt och kulturellt överlägsen, till att socialismen sprids ”som en farsot”, och att det därmed skapas en grund för upptiningen av klasskampen i den kapitalistiska världen.

För att kunna utvärdera utsikterna till en sådan omformning, måste vi se lite närmare på den sociala strukturen i den sovjetiska staten som, enligt sovjetisk teori, även i fortsättningen skall vara den sociala förändringens ”styrande agent”.

5. Den sovjetiska statens dialektik

En kort sammanfattning är tillräcklig för att erinra om de viktigaste elementen i Stalins teori om den socialistiska statens fortsatta existens och tillväxt. I motsättning till Engels tes om statens ”borttynande”, som gäller för socialismens seger i alla eller i ett flertal länder, måste den socialistiska staten anta nya, avgörande funktioner när villkoren är ”socialism i ett land” och ”kapitalistisk kringlutning”. Dessa funktioner varierar med förändringarna i den inre utvecklingen och i det internationella läget. I den första utvecklingsfasen (från oktoberrevolutionen och till ”avskaffandet av de utsugande klasserna”) var statens funktioner: (a) ”att undertrycka de störtade klasserna inom landet”, (b) ”att försvara landet mot angrepp utifrån” och (c) ”att organisera ekonomin och ge en kulturell fostran”. I den andra fasen (från ”avskaffandet av de kapitalistiska elementen i staden och på landsbygden” till ”det socialistiska systemets fullständiga seger och antagandet av den nya konstitutionen”) upphörde funktion (a) och blev ersatt med att ”beskydda socialistisk egendom”. Funktionerna (b) och (c) ”var kvar helt och hållet”. Staten skall dessutom vara kvar i den kommunistiska perioden ”om inte den kapitalistiska kringlutningen” upphävs och ”om inte faran för en främmande militär attack upphört” – först då kommer den att ”förtvina”.⁹³ Redan 1930 hade Stalin inskränkt den

⁹³ Stalin, ”Report on the Work of the Central Committee to the Eighteenth Party Congress”, i *Leninism* (New York, International Publishers, 1942), sid. 474.

socialistiska statens dialektik till följande tes: ”Att maximalt utveckla statens makt i syfte att förbereda situationen för statens borttynande – det är den marxistiska synen på saken”.⁹⁴ Senare betonades förstärkningen av statens makt före och under övergången till kommunismen.⁹⁵

Att staten skall fortsätta att vara kvar i socialismens första fas, ingår i den ursprungliga marxistiska föreställningen. Marx antog att individens ställning ”som slav under arbetsdelningen” skulle fortsätta under socialismens första fas.⁹⁶ Staten kommer följaktligen att fortsätta existera; dess ”borttynande kommer att ske gradvis, och det kommer att föregås av en period av omformning” av de politiska institutionerna. Så skisseras utvecklingen av Engels redan 1847,⁹⁷ och detta betonades återigen på åttiotalet, i hans polemik mot anarkisterna:

”Anarkisterna ... säger att den proletära revolutionen måste börja med att statens politiska organisation avskaffas. Men den enda organisationen som proletariatet ser som möjlig (*fertig*) efter dess seger är staten. Denna stat måste kanske förändras avsevärt innan den kan fullgöra sin nya funktion. Men att tillintetgöra den med detsamma skulle innebära att tillintetgöra den enda organisationen med vilken det segrande proletariatet skulle kunna utöva den makt det just vunnit – för att undertrycka sina kapitalistiska fiender och för att genomföra den ekonomiska revolutionen av samhället, förutan vilken segern med nödvändighet slutar i ett nytt nederlag.”⁹⁸

De marx-citat Lenin använde i *Staten och revolutionen*, för att vederlägga Kautsky, motsäger inte denna föreställning.⁹⁹ Den ”statsapparat” som måste krossas, den ”byråkratiska och militära apparat” som inte kan överföras från ett stadium till ett annat, utan måste ”brytas upp”, är den borgerliga klass-statens apparat. Alla historiska former av staten var, visserligen, enligt Marx, varianter av klass-staten – men i den utsträckning som socialismens första fas fortfarande ”påverkas” av det kapitalistiska arvet, gör också staten det. Men medan den socialistiska staten fortsätter att utöva tvångsmässiga funktioner, har den ändå genomgått en fundamental förändring på många väsentliga punkter: den socialistiska staten *är* proletariatet, inrättat som den styrande klassen.¹⁰⁰ Vad det gäller klassposition och klassintressen, är följaktligen tvångets subjekt och objekt identiska.¹⁰¹ I denna mening är staten i den första

⁹⁴ Stalin, *Political Report to the Sixteenth Party Congress* (New York, Workers Library Publishers, 1930), sid. 171.

⁹⁵ Stalin, *Marksizm i voprosy iazykoznaniiia* (Marxismen och språkvetenskapens frågor) (Moskva, Gospolitizdat, 1950). Se även M. M. Rozental, *Marksistskii dialektitjeskii metod* (Marxistisk dialektisk metod) (Moskva, Gospolitizdat, 1951), sid. 109.

⁹⁶ ”Critique of the Gotha Program”, i Marx/Engels, *Selected Works* (2 band; Moskva, Foreign Languages Publishing House” 1949-1950), 11, sid. 23.

⁹⁷ *Principles of Communism*, frågorna 17 och 18.

⁹⁸ Brev till Ph. van Patten, 18 april 1883, i Marx/Engels *Briefe an A. Bebel, W. Liebknecht, K. Kautsky und Andere* (Moskva, Verlagsgenossenschaft Ausländischer Arbeiter in der USSR, 1933), I, sid. 296. Engels påstående i ”Anti-Dühring”, som skrevs bara fem år tidigare, tycks motsäga denna föreställning. Där säger han att ”den första åtgärd staten utför som hela samhällets verkliga representant – att tillägna sig produktionsmedlen i samhällets namn – på samma gång också är dess sista oberoende åtgärd den utför som stat. Men, de begränsande termerna (”verklig”, ”hela samhället”, ”oberoende”) skulle göra det möjligt att förlägga denna ”åtgärd” till den första fasens slut, snarare än till dess inledning.

⁹⁹ *State and Revolution* (New York, International Publishers, 1932), sid. 25, 33.

¹⁰⁰ ”Communist Manifesto”, i *Strategy and Tactics of World Communism*, House Document Nr. 619, Supplement I (Washington D.C., U.S. Government Printing Office, 1948), sid. 19.

¹⁰¹ Förutom, naturligtvis, där statsmakten är riktad mot ”kapitalistiska fiender” både inom och utanför landets gränser. Men enligt den marxiska föreställningen ändrar inte denna funktion den socialistiska statens fundamentala struktur: militär- och polisaktioner mot klassfienden ses som *levée en masse*, som aktioner av det väpnade folket själv.

fasen en ”icke-stat”, en ”uppbruten” och ”splittrad”¹⁰² stat. Eftersom politisk makt, i egentlig mening, ”endast är den ena klassens organiserade makt för att förtrycka en annan klass med”,¹⁰³ tenderar klassidentiteten mellan statens subjekt och objekt att leda till att tvånget omformas till rationell administration. Marx och Engels sammanfattade förändringarna i statens funktion just som denna omformning: ”De allmänna funktionerna kommer att mista sin politiska karaktär och omvandlas till en enkel administrativ funktion med uppgift att övervaka samhällets sanna intresse.”¹⁰⁴

I strid mot denna föreställning, har den sovjetiska staten, genomgående, politiska funktioner riktade mot proletariatet självt: härskandet förblir en specialfunktion inom arbetsdelningen och är som sådan den politiska, ekonomiska och militära byråkratins monopol. Denna funktion vidmakthålles av den centraliserade och auktoritära organiseringen av produktionsprocessen, som styrs av grupper som bestämmer samhällets behov (det samhälleliga produktionsresultatet och dess fördelning) oberoende av den styrda befolkningens kollektiva kontroll. Huruvida dessa grupper utgör en ”klass”, i den marxiska meningen, är ett problem för marxistisk exegetik.¹⁰⁵ Faktum är att sovjetmarxismen själv betonar statens ”ledande” funktion, till skillnad från de underliggande institutionerna, och att denna stat upprätthåller separationen mellan de ”omedelbara producenterna” och kontrollen över produktionsprocessen. Sovjetmarxismen rättfärdigar denna ”anomali” med att socialismen är i en anomal situation i och med den ”kapitalistiska omgivningen”. Man menar att denna situation nödvändiggör, dels statens fortsatta existens – och t.o.m. fortsatta tillväxt – som ett system av politiska institutioner, dels att staten även fortsättningsvis utövar de förtryckande ekonomiska, militära, polisiära och utbildningsmässiga funktionerna över och mot samhället.

Sovjetstaten får därmed exakt den struktur som Engels beskrev som karaktäristisk för klass-samhället: ”de gemensamma samhälleliga funktionerna” blir ”en ny gren av arbetsdelningen” och skapar på så sätt *särskilda* intressen, skilda från befolkningens intressen.¹⁰⁶ Staten är återigen en reifierad, hypotaserad makt. Som en sådan makt blir staten, enligt sovjetmarxismen, den arkimediska punkt varifrån världen börjar sin rörelse mot socialismen, det ”grundläggande instrumentet” för socialismens och kommunismens upprättande. Sovjetmarxismen kopplar samman den fortsatta hypotaseringen av staten med själva den socialistiska uppbyggnadens framsteg.¹⁰⁷ Tankegången är denna: genom kapitalismens tillintetgörande och ekonomins nationalisering lade bolsjevikrevolutionen grunden för en stat

¹⁰² Marx, brev till Kugelmann, 12 april 1871, i Marx/Engels *Selected Works*, II, sid. 420. Se Lenin, *State and Revolution*, sid. 33.

¹⁰³ ”Communist Manifesto”, i *Strategy and Tactics of World Communism*, House Document Nr. 619, Supplement I, sid. 19.

¹⁰⁴ Engels, ”On Authority”, i Marx/Engels, *Selected Works*, I, sid. 577. Se även Engels berömda formulering i ”Anti-Dühring”: ”Regeringsfunktionerna övergår av sig själva till enkla administrationsfunktioner”. Se Marx/Engels *Die Allianz der sozialistischen Demokratie und die Internationale Arbeiterassoziation*, red. av Wilhelm Bloß under titeln *Marx oder Bakunin?* (Stuttgart, Volksverlag für Wirtschaft und Verkehr, 1920), sid. 14.

¹⁰⁵ Naturligtvis är inte den sovjetiska byråkratin en klass om ”klass” definieras i termer av förhållandet till de fundamentala produktionsmedlen och dessa i termer av ägande. Om istället kontroll över produktionsmedlen ses som kriterium, skulle frågan om sådan kontroll är delegerad och i sin tur effektivt kontrollerad av de ”omedelbara producenterna”, vara avgörande. Här använder vi ”klass” för att beteckna en grupp som utövar regeringsmässiga (innefattande administrativa) funktioner som en ”separat” funktion i den samhälleliga arbetsdelningen – med eller utan speciella privilegier. Även om byråkratin är tillgänglig ”nerifrån”, är den ändå en klass så länge som det att dess funktion är separat gör den oberoende av folket den styr och administrerar.

¹⁰⁶ Engels, brev till Conrad Schmidt, 27 okt. 1890, i *Über Historischen Materialismus* (Berlin, Internationaler Arbeiterverlag, 1930), II, sid. 140.

¹⁰⁷ Ts. A. Stepanian, ”Usloviia i puti perechoda ot sotsializma k kommunizmu” (Villkoren för och vägen till övergången från socialism till kommunism), i *O sovetskom sotsialistitjeskom obsjtjesteve* (Om Sovjet, socialistiskt samhälle) (Moskva, Gospolizdat, 1948), sid. 544.

som representerar både det urbana och det rurala proletariatets intresse. Staten är deras stat, och därför sker den vidare utvecklingen av revolutionen snarare ”ovanifrån” än ”nerifrån”. Avvecklingen av den ”gamla borgerliga ordningen på landsbygden” och uppbyggnaden av ett ”socialistiskt kollektivt lantbrukssystem” var en sådan revolutionär utveckling som skedde ovanifrån, ”på initiativ av den existerande regimen, med stöd från de stora bondemassorna.”¹⁰⁸ Den genomgripande institutionaliseringen av staten, i ”revolutionen ovanifrån”, tog form under den första femårsplanen. Den revolutionerade landsbygdens ekonomiska system, inte bara över huvudet på och mot arbetarnas och böndernas ”omedelbara intresse”, utan också genom att underkasta dem en byråkratisk-auktoritär produktionsorganisation. Enligt stalinismen kommer även övergången till socialismens senare stadier att ske genom en förstärkning av den institutionaliserade staten, och inte genom en upplösning av den.¹⁰⁹ Men den hypostasering som dessa formuleringar innebär, kan slå tillbaka mot förändringar i den politiska strukturen som blivit nödvändiga p.g.a. den nationella och internationella utvecklingen. Statens makt har sina objektiva begränsningar. Under stalinismens senare period, betonade sovjetmarxismen att staten själv måste följa vissa allmänna socio-ekonomiska lagar, att dess form ”förändras, och att den även fortsättningsvis kommer att förändras, i takt med vårt lands utveckling och med förändringar i den internationella situationen”.¹¹⁰ Enligt sovjetmarxistisk uppfattning skedde sådana nationella och internationella utvecklingsprocesser på den grund som lagts av de resultat som stalinismen uppnått, och dessa förändringar nödvändiggjorde motsvarande förändringar i den sovjetiska teorin och strategin.

Innan vi skisserar huvuddragen i statens utveckling, så som sovjetmarxismen föreställer sig den, måste frågan ställas: Vem eller vad är den sovjetiska staten? Varken framväxten av den sovjetiska intelligentsian som en ny maktgrupp, eller dess sammansättning och privilegier är längre fakta som ifrågasättes – åtminstone inte i SSSR. Behovet av rekrytering och utbildning av högkvalificerade specialister, tekniker, företagsledare etc. betonas ständigt, och deras privilegier kungöres öppet.¹¹¹ Dessutom anses denna gruppens oavbrutna tillväxt vara en av de viktigaste förutsättningarna för övergången till kommunism.¹¹² Avgörande faktorer i problematiken som rör statens utveckling är inte bara de styrande byråkraternas privilegier eller antalet byråkrater och byråkratins klasskaraktär, utan också maktens bas och omfattning. Byråkratin har uppenbart ett vitalt intresse av att bevara och utvidga sin privilegierade ställning. Det är också uppenbart att det förekommer konflikter mellan olika grupper inom byråkratin. För att kunna bedöma deras betydelse för tendensen i sovjetsamhällets utveckling, måste vi försöka avgöra huruvida det finns en politisk och ekonomisk grund för byråkratin att utnyttja sin speciella ställning (eller speciella ställning *inom* byråkratin) för att utveckla och förändra sovjetsamhällets struktur. I de följande avsnitten antyder vi endast några få allmänna aspekter av ett sådant försök.

Vi har betonat att sovjetmarxismen erkänner att det finns motsatta intressen i det sovjetiska samhället¹¹³ och att dessa härleds från de olika former av socialistiskt ägande och arbete som

¹⁰⁸ Stalin, *Marksizm i voprosy iazykoznanii* (Marxismen och språkvetenskapens frågor) (Moskva, Gospolitizdat, 1950).

¹⁰⁹ Se nedan, sid. 167.xxx

¹¹⁰ Stalin, ”Report on the Work of the Central Committee to the Eighteenth Party Congress”, i *Leninism* (New York, International Publishers, 1942), sid. 473.

¹¹¹ Ätminstone sedan 1935. Se Stalins tal till studenterna vid Röda Arméns Akademi i *Leninism*, sid. 363 f.

¹¹² Se t.ex. Stepanian, ”Usloviia i puti perechoda ot sotsializma k kommunizmu” (Villkoren för och övergången från socialism till kommunism), i *O sovetskom sotsialistitjeskom obsjtjestve* (Om Sovjet, socialistiskt samhälle), sid. 516 f. och 520.

¹¹³ ”Socialismen i vårt land har byggts på en bas som skapats av att inre motsättningar lösts av våra egna krafter.” *Bolsjaja Sovetskaja Entsiklopedia* (Den stora Sovjetiska Encyklopedin) (65 band; Moskva, OGIZ

finns. Som specifika orsaker till motsättningarna nämnes: att det samtidigt förekommer statligt, kollektivt och privat ägande av produktionsmedel; skillnaden mellan intellektuellt och fysiskt arbete; att samhället är uppdelat i intelligentsia, arbetare och bönder; den ojämna utvecklingen mellan den samhällseliga produktionens två huvudsektorer. Så länge byråkratin utgör en speciell gren i arbetsdelningen, som ger en speciell position i samhället, har den ett för sig särskilt intresse. Enligt sovjetmarxismen kommer dessa ”interna” motsättningar, och med dem byråkratin särskilda ställning, att ”jämna ut sig” i och med att intellektuellt och fysiskt arbete gradvis får samma ställning. Detta kommer i sin tur att bli resultat av att produktionsförhållandenas eftersläpning i relation till produktivkrafternas tillväxt gradvis elimineras. Elimineringen av byråkratin klassposition (dock ej av byråkratin själv) kommer sålunda att vara en ”biefekt” av övergången från socialism till kommunism. På det stadiet kommer byråkratin att fortsätta att ha speciella funktioner, men inte längre inom en institutionaliserad, hierarkisk funktionsdelning: byråkratin kommer att bli ”öppen” och den kommer att förlora sitt ”politiska” innehåll i den utsträckning som de allmänna samhällseliga funktionerna kommer att bli utbytbara mellan individerna, vilket kan ske p.g.a. av de materiella och intellektuella produktivkrafternas utveckling. Är det sovjetmarxistiska antagandet av en sådan tendens också teoretiskt förenlig med den sovjetiska statens faktiska struktur?

Oavsett hur väldig byråkratin är, kan den inte av sig själv alstra en självbevarande kraft om den inte, antingen har en egen ekonomisk bas från vilken dess position härleder sig, eller att den är allierad med andra sociala grupper som har en sådan bas att få kraft från. Sovjetbyråkratin har naturligtvis inte tillgång till de traditionella källorna till ekonomisk makt; den äger inte de nationaliserade produktionsmedlen. Men ”folket”, som enligt konstitutionen äger produktionsmedlen, har uppenbarligen inte kontroll över dem. Därför måste det vara kontrollen, och inte ägandet, som är den avgörande faktorn. Men om inte ”kontroll” definieras mer bestämt, är det ett otillräckligt begrepp för att visa var makten verkligen ligger. Utövas den helt enkelt av särintressen som är tillräckligt oberoende för att hävda sig själva mot andra, eller är dess intressen själva underordnade allt överskuggande lagar och krafter? Beträffande det sovjetiska systemet och dess produktionsorganisation, måste man skilja mellan teknisk-administrativ och social kontroll. De två kontrollnivåerna sammanfaller om de som leder de viktigaste industri- och jordbruksföretagen, själva, som en specialgrupp, bestämmer vilken näringslivs- och arbetspolitik som skall föras. De skulle då utöva ett avgörande inflytande på de sociala behoven och på tillfredställelsen av dem. Ett sådant sammanfallande kan inte tas för givet. Enligt sovjetisk doktrin är det partiet som har den övergripande samhällsmässiga kontrollen över alla former av teknisk-administrativ kontroll, och eftersom partiet är ett med staten, får den sociala kontrollen form av en centraliserad och planmässig politisk kontroll. Men vad det gäller partiet måste samma fråga ställas som ställdes angående den yttersta, suveräna kontrollen – även partiets ledarskikt omfattar olika grupper och intressen, inklusive företagsledares. Man kan uppenbart bortse från ”folket”: det finns ingen effektiv social kontroll ”nerifrån”. Det återstår sålunda två möjligheter: (1) att en särskild grupp inom byråkratin utövar kontroll över resten av byråkratin (i så fall skulle denna grupp vara en självständig utövare av social kontroll); (2) att byråkratin som en ”klass” är helt suverän, d.v.s. den styrande gruppen (i detta fall skulle social och teknisk-administrativ kontroll sammanfalla). Detta alternativ skall diskuteras inom kort.

RSFSR, 1926-1947), XLVII, sp. 378. För en uppräknig av speciella motsättningar, se Stalins tal till stachanoviterna 1935, i *Leninism*, sid. 368 och Stalin, ”Economic Problems of Socialism in the USSR”, i *Current Soviet Policies* (New York, F. A. Praeger, 1953), *passim*; Rozental, *Marksistskii dialektitjeskii metod* (Marxistisk dialektisk metod), sid. 283-288; Stepanian, ”Usloviia i puti perechoda ot sotsializma k kommunizmu” (Villkoren för och vägen till övergången från socialism till kommunism) i *O sovetskom sotsialititjeskom obsjetjestve* (Sovjet, socialistiskt samhälle), sid. 528-531; och *Pravda* 20 aug. 1947.

Personlig makt, oavsett hur effektivt institutionaliserad den är, begränsar inte social kontroll: Stalin kunde kanske i kraft av sin faktiska makt handlat oberoende av alla divergerande intressen. Men också hans personliga makt var underordnad krav i det samhällssystem, vars fortsatta bestånd den var avhängig. Förutom existensminimum bestämdes dessa krav av intressen som kontrollerade industri- och jordbruksbasen, samt polis och militär. Det samma gäller, fast i mycket högre utsträckning, det post-stalinistiska ledarskapet. Sökandet efter den sociala maktens centrum leder oss tillbaka från personlig diktatur, till det alternativ som formulerades ovan. Men det tycks inte finnas någon separat, homogen grupp som man kan tillskriva den samhälleliga kontrollen. Även ledarskapet förändras och består av representanter från olika byråkratier och byråkratiska grenar, ekonomiska såväl som politiska: näringslivet, militären och partiet. Var och en av dem har ett specialintresse och strävar efter social kontroll. Men monopoliseringen av makten motverkas av två faktorer: å ena sidan centralplanen, som, trots sina underligheter, kryphål och ändringar, i sista land upphäver och integrerar specialintressena; å andra sidan är det hela byråkratin som, upp till högsta nivå, är underordnad konkurrensens terror, eller, efter det att terrorn mildrats, ett otal politiska och straffmässiga åtgärder, som kan leda till att makten förloras. Centralplanen är visserligen själv en produkt av byråkratin i systemets viktigaste grenar: regering, parti, militär och näringsliv. Men den är ett resultat av deras gemensamma och samordnade intressen och uppgörelser, som mynnar ut i ett sorts allmänt intresse, vilket i sin tur är beroende av det sovjetiska samhällets inre tillväxt. Detta förhållande var av stor betydelse även under terrorns utveckling.

Terror är det centraliserade, metodiska användandet av oberäkneligt våld (oberäkneligt för terrorns offer, och även för toppskiktet och t.o.m. för de som utövar terrorn) – inte bara i en nödsituation, utan också under normala förhållanden. Så länge den sovjetiska staten stödde sig på sådant oberäkneligt användande, stödde den sig på terroristisk makt – fast terrorn skulle komma att allt mer likna ett normalt konkurrenspräglad socialt system i fråga om den grad i vilken straffåtgärderna (t.ex. avsättning eller degradering) skulle vara av icke-vålds-natur. Terror kan i sin historiska funktion vara antingen progressiv eller regressiv.¹¹⁴ beroende på om den faktiskt främjar framväxten av liberala institutioner – genom att bryta ner de repressiva institutionerna – och ett rationellt utnyttjande av produktivkrafterna. I sovjetstaten är terrorn av dubbel natur: teknologiskt och politiskt. Ineffektivitet och låg prestationsgrad på den tekniska nivån och i affärsverksamhet bestraffas. Även nonkonformitet, t.ex. politiskt suspekta attityder, åsikter och förhållningssätt, bestraffas. Det två olika formerna av terror är förenade med varandra, och effektivitet bedöms, utan tvivel, på politiska grunder. Men genom att all organiserad opposition elimineras, och med den totalitära administrationens fortsatta framgång, tenderar terrorn, i första hand, att bli av teknologisk art, och i själva SSSR tycks hård politisk terror snarare vara undantag än regel. De politiska anklagelsernas fullständigt standardiserade klichéer, som inte längre ens föreges vara rationella, rimliga eller konsekventa, kan på ett effektivt sätt dölja den verkliga orsaken till anklagelsen: skillnader i val av tidpunkt och sätt att genomföra administrativa åtgärder, vars innehåll de stridande parterna i huvudsak är eniga om.

Den teknologiska terrorn finns överallt – och just detta faktum innebär att specialprivilegier och speciella positioner inte får en annorlunda behandling. En aktion som börjar på låg nivå kan få återverkningar ända upp på högsta nivå om omständigheterna är ”gynnsamma”. Cheferna själva är inte ”immuna” – de är inte förtryckets absoluta herrar. De omständigheter som sätter apparaten i rörelse mot ett specifikt mål, tycks vara slutresultatet av en räckta strömningar åt olika håll inom respektive byråkratiska område. Det är sannolikt att det slutliga beslutet i viktiga fall är resultatet av förhandlingar och kompromisser mellan de ledande

¹¹⁴ Se Franz Neumann, ”Notes on the Theory of Dictatorship”, i *The Democratic and the Authoritarian State* (Glencoe, Ill., Free Press, 1957), sid. 233-256.

grupperna, som var för sig representerar sin egen ”apparat”. Men varje apparat är i sin tur utsatt för konkurrensmässig kontroll inom centralplanens ramar och de rådande principerna för utrikes- och inrikespolitiken. Denna ram lämnar mycket utrymme åt enskilda personers och mindre gruppers inflytande och intressen, korrupktion och profitverksamhet; den gör det också möjligt för en grupp (eller för en individ inom en grupp) att ta sig upp till toppskiktet – men den sätter också en gräns för hur långt maktmonopoliseringen kan gå utan att själva den struktur Sovjetmakten vilar på omintetgör.

Denna gräns bestäms av de krav den planerade tillväxten ställer och av samordnandet av de ekonomiska, politiska och militära etablissemangen. Tillväxtgraden, tillväxtsättet och prioriteringar av och inom de viktigaste organisationerna bestäms uppenbart genom kamp och kompromisser mellan konkurrerande kapitalintressen. Förr eller senare måste dock resultatet stämma överens med den grundläggande tendensen i det sovjetiska samhällets konstruktion och med de principer som varit bestämmande för denna tendens alltsedan den första femårsplanen: När de en gång väl institutionaliserats alstrar de sin egen drivkraft och får sina egen objektiva krav; själva kapitalintressena är beroende av att dessa krav uppfylles. Principerna förändras och anpassas till den skiftande situationen både inom landet och internationellt, men en varaktig allmän tendens framträder i vilken dessa modifikationer inordnas. När Stepanian hävdade att marxismens utveckling fordrade ”att dess principer och grunder ej förändras”,¹¹⁵ var detta mer än propaganda: sådana principer (marxistiska eller ej) har i verkligheten alltid styrt kontrollen i alla de viktigaste sfärerna i det sovjetiska systemet. De tenderar att ta sig uttryck i en konflikt mellan konkurrerande krafter och kapitalintressen p.g.a. att de tillhör själva den samhällsstruktur i vilken dessa krafter och intressen råder. Man kan som exempel ta strävandena att reducera investeringarna i den tunga industrin, till förmån för den lätta industrin och produktionen av konsumtionsvaror – detta blev tydligt efter Stalins död – som tog sig uttryck i en maktkamp bland vissa grupper av topp-ledarskapet. Men den grundläggande tendensen i den sovjetiska industrialiseringen och den politiska struktur som bestäms av den, tycks i hög grad ha avgjort beslutet på förhand. Den stalinistiska konstruktionen av sovjetsamhället vilade på den tunga industrins fortsatta prioritet; en fundamental balansförändring skulle innebära en fundamental förändring av själva strukturen – i såväl det ekonomiska som det politiska systemet. En sådan förändring var inte utesluten i det stalinistiska programmet – tvärtom: vi har betonat detta systemets ”trevande” karaktär och dess orientering mot en ”andra fas”. Men en sådan förändring kan inte en särskild grupp eller en enskild individ genomföra: för att komma till stånd är den beroende av det internationella läget och av de sovjetiska produktivkrafternas ekonomiska och politiska nivå. Den är, närmare bestämt, beroende av att sovjet uppnår samma grad av avancerad industriell kapacitet som kapitalistländerna och att dessa länder försvagas i motsvarande grad. Huruvida denna nivå nåts eller ej, och huruvida det internationella läget är lämpligt för förändringen är en politisk fråga för ledarskapet i den översta byråkratin – men vad de beslutar kommer att upphävas om det inte kan styrkas och ”verifieras” av de objektiva faktorerna i både den internationella och nationella situationen, d.v.s. i sista hand av hur den sovjetiska politikens resultat uppfattas internationellt.

Från jordbrukspolitiken kan hämtas andra exempel på hur grundläggande målsättningar och principer väger tyngre än den ”byråkratiska maktkampen”. Jordbrukspolitiken syftar till – genom alla svängningar, tillbakasteg, plötsliga hopp och tillrättalägganden och genom det ena kollektiviseringsstadiet efter det andra – att genomföra ett fullständigt socialistiskt ägande av jorden, total mekanisering och till att livet och arbetet på landet och i staden assimileras. I utrikespolitik, i båda ”hårda” och ”mjuka” perioder, i lokala krig och i ”fredsoffensiver” är det

¹¹⁵ ”Usloviia i puti perechoda ot sotsializma k kommunizmu” (Villkoren för och vägen till övergången från socialism till kommunism), i *O so vetskom sotsialistitjeskom obsjtjesteve* (Sovjet, socialistiskt samhälle), sid. 482.

Lenins synsätt som råder: att dra ut på ”respieten” för att bygga socialismen och kommunismen i samexistens med den kapitalistiska världen. Även på denna punkt förblir tolkningen av de styrande principerna, beslut om tidpunkt och omfattning av de åtgärder som stipuleras helt och hållet det högsta ledarskapets monopol. Men oavsett hur den styrande gruppens sammansättning och storlek skiftar, eller i vilken utsträckning konsultationer och kompromisser med byråkratins lägre strata varierar, tycks de styrande principerna vara rigida nog att dra gränser för speciella krafter och för att utesluta att de institutionaliseras inom ett system som styrs av dessa principer.

Den sovjetiska byråkratin tycks sålunda inte ha någon grund för att så kraftfullt upprätthålla sina specialintressen, stick i stäv mot de övergripande och allmänna krav som finns i det system på vilket den lever. Byråkratin utgör en separat klass som kontrollerar den underliggande befolkningen genom kontrollen av det ekonomiska, politiska och militära etablissemanget, och utövandet av denna kontroll genererar en mängd särintressen som själva gör sig gällande i kontrollen: de måste dock kompromissa och i sista hand underordna sig den allmänna politiska huvudlinjen som inget av särintressena kan ändra på i kraft av sin specialmakt. Innebär detta att byråkratin, i stort sett, representerar ett gemensamt samhällligt intresse?

I ett samhälle sammansatt av konkurrerande grupper med olika ekonomiska, yrkesmässiga och administrativa intressen är ”gemensamt intresse” i sig inte en meningsfull term. Även om man antar en allmän förbättring av de materiella och kulturella livsbetingelserna, tillsammans med maximal individuell frihet och säkerhet, är varje civiliserat samhälles gemensamma intresse, visar det sig i varje heterogent samhälle, att förverkligandet av detta intresse sker i konflikt med några (privilegierade) grupper i samhället. Det gemensamma intresset är inte identiskt med alla och envars intresse; det kommer att förbli ett ”ideologiskt” begrepp. Denna motsägelsefulla situation råder inte bara i förhållandet mellan byråkratin och befolkningen, utan också i förhållandet mellan grupper i staden och på landsbygden, och även mellan olika undergrupper till dessa grupper, t.ex. mellan män och kvinnor, mellan utbildade och icke-utbildade arbetare. Även i ett mycket avancerat industrisamhälle med rikliga tillgångar, kan ökningen av den allmänna levnadsstandarden och den allmänna friheten endast ske som en mycket ojämlig utveckling, vilken överskuggar det omedelbara intresset för stora delar av befolkningen. På samma sätt som det sociala behovet inte är identiskt med de individuella behoven, är förverkligandet av den ”universella” friheten och rättvisan samtidigt orättvisa och ofrihet i individuella fall (även vad det gäller hela samhällsgrupper). Just rättens och lagens universalitet – garantin för frihet och rättvisa – kräver sådan negation och begränsning p.g.a. det faktum att den måste abstrahera bort ”enskildheter”.

Den ojämlighet det gemensamma intresset medför blir nödvändigtvis mycket större i ett efterblivet land; vare sig nationaliseringar eller centralplanering kan i sig eliminera den. Det gemensamma intresset är mer abstrakt än det omedelbara intresset (fast denna abstrakthet reduceras i takt med att samhället utvecklas). Med andra ord, den traditionella distinktionen mellan det allmänna (gemensamma) intresset och totalsumman av enskilda intressen håller sträck, och det allmänna intresset måste definieras utifrån sig själv – som en separat enhet, som ett samhällligt intresse utöver individuella intressen. Sovjetmarxismen definierar det allmänna intresset i relation till produktivkrafterna och till hur de är organiserade; det samhällliga intresset säges vara representerat av de grupper och de intressen som befrämjar produktivkrafternas utveckling. Denna relation är i sig en historisk faktor, som måste definieras i termer av respektive samhälles politiska och ekonomiska situation.

Vad gäller det sovjetiska samhället, betraktas den accelererade utvecklingen av dess produktivkrafter som en förutsättning för den sovjetiska statens fortbestånd och konkurrensmässiga ställning under ”samexistensens” villkor. Byråkratins ställning är därför beroende av produk-

tionsapparatus expansion, och de särskilda och de motsatta intressena inom byråkratin trängs, genom teknologins mekanismer och våld, genom diplomati och maktpolitik, undan av detta gemensamma samhällsliga intresse. Den sovjetiska byråkratin representerar därför det sociala intresset i hypostaserad form, i vilken det individuella intresset är avskilt från individerna och taget i besittning av staten.

Den sovjetiska staten framträder som ett institutionaliserat kollektiv, i vilket den marxistiska distinktionen mellan det omedelbara och det verkliga (objektivt historiska) intresset har gjorts till logisk grund för den politiska strukturens uppbyggnad. Staten är manifestationen av det verkliga (det samhällsliga) intresset, men som sådan är staten ”ännu inte” identisk med det folks intresse som den styr: deras omedelbara intresse sammanfaller ”inte ännu” med det objektiva samhällsliga intresset. Folket vill till exempel arbeta mindre, ha mer frihet, mer konsumtionsvaror – men, enligt den officiella teorin, nödvändiggör den ännu rådande efterblivenheten och knappheten att dessa intressen även fortsättningsvis underordnas det samhällsliga intresset av rustning och industrialisering. Detta är den gamla diskrepansen mellan individ och samhälle, än en gång representerad av staten. Men i sovjetisk teori återfinns den på ett nytt stadium av den historiska processen. Tidigare representerade staten inte samhällets intresse, utan den styrande klassens intresse. I en mening representerade förvisso klass-staten det kollektiva intresset,¹¹⁶ nämligen i den utsträckning som den organiserade och upprätthöll samhällets regelbundna reproduktion och produktivkrafternas utveckling. Men konflikten mellan deras rationella utveckling i det gemensamma intresset och deras utnyttjande till privat profitverksamhet var, inom klass-statens ramar, olöslig och omöjliggjorde att intressena kunde sammansmälta i en enhet. Efterhand som denna konflikt blev alltmer tillspetsad, blev klass-staten av nödvändighet allt mer regressiv och därmed en hämsko på samhällets utveckling. I motsats till detta förväntas sovjetstaten gå i den andra riktningen, kapabel att lösa konflikten¹¹⁷ och att etablera harmonin mellan det individuella och det samhällsliga behovet, med en fullt utvecklad produktivitet som grund.

6. Bas och överbyggnad – verklighet och ideologi

I marxistisk teori hör staten till överbyggnaden eftersom den inte kan sägas vara ett enkelt politiskt uttryck för de grundläggande produktionsförhållandena, utan innehåller element, som på sätt och vis, är ”kompensation” för de klassmässiga produktionsförhållandena. Staten, som är och förblir den styrande klassens stat, upprätthåller *allmän* lag och ordning och garanterar därmed åtminstone ett minimum av jämlikhet och säkerhet för samhället som helhet. Bara i kraft av dessa element kan klass-staten fullfölja uppgiften att ”moderera” och hålla de klasskonflikter som produktionsförhållandena genererar inom ”ordningens” ramar.¹¹⁸ Det är denna ”medling” som ger staten sken av att vara ett universellt intresse, höjt över de motsatta särintressena. Statens universella funktion är själv bestämd av basen, men den innehåller faktorer som är överskridande och t.o.m. antagonistiska till basen – faktorer som kan bli halvt om halvt självständiga krafter, som i sin tur direkt kan påverka basen på olika sätt.

Engels urskilde två huvudsakliga sätt på vilka staten kan ”reagera” på den grundläggande ekonomiska processen, nämligen antingen mot eller ”i samma riktning” som den ekonomiska utvecklingen. I det senare fallet ”accelererar” staten den ekonomiska utvecklingen.¹¹⁹ Detta reaktionssätt förutsätter konformitet mellan den politiska överbyggnaden och produktiv-

¹¹⁶ Se nedan, sid. 120.

¹¹⁷ Se ovan, sid. 94xxx, och nedan, sid. 167.xxx

¹¹⁸ Engels, *Origin of the Family, Private Property, and the State* (New York, International Publishers, 1942), sid. 155. Se även Marx/Engels, *The German Ideology* (New York, International Publishers, 1939), sid. 40-41.

¹¹⁹ Brev till Conrad Schmidt, 27 okt. 1890, i Marx/Engels, *Selected Works* (2 band; Moskva, Foreign Languages Publishing House, 1949-1950), II, sid. 447.

krafternas utveckling – en konformitet som marxistisk teori förnekar, förutom i den fas då det kapitalistiska samhället (och andra klass-samhällen) befinner sig i en uppåtstigande rörelse. Enligt sovjetmarxismen bringades den politiska överbyggnaden ”i överensstämmelse” med den ekonomiska basen av bolsjevikrevolutionen, och nationaliseringen av produktionsmedlen medförde en möjlighet till centraliserad kontroll över den ekonomiska utvecklingen. De ekonomiska lagarna fortsätter att som objektiva krafter verka bestämmande på överbyggnaden, de kan vare sig ”skapas” eller ”förändras” av staten, men de har blivit mottagliga för medveten användning och tillämpning.¹²⁰ Detta är enligt sovjetmarxistisk teori den avgörande skillnaden mellan den sovjetiska och den kapitalistiska överbyggnaden. Båda dessa statsformer utgör en ”politisk överbyggnad”, d.v.s. de är bestämda av respektive samhälles ”ekonomiska struktur”, men medan denna är blind och okontrollerbar i den kapitalistiska staten, kan sovjetstaten ”styra” och ”kontrollera” den. När det alltså under kapitalism ”snarast är staten som är kontrollerad av den kapitalistiska ekonomin”, blir sovjetstaten ”den ledande kraften i landets ekonomiska utveckling”, ekonomins ”styrande kraft”.¹²¹

Några experter på den sovjetiska utvecklingen har i denna omdefiniering av relation mellan bas och överbyggnad (kungjord och bestyrkt i Stalins *Marxismen och språkvetenskapens frågor*) sett en revision av den grundläggande marxistiska uppfattningen.¹²² I verkligheten är det bara en tillämpning av Engels uppfattning om ömsesidig påverkan (*Wechselwirkung*) mellan bas och överbyggnad. Staten blir om den ”accelererar” den ekonomiska utvecklingen ”en mycket aktiv kraft som i samverkan med basen formerar och konsoliderar sig själv; den vidtar alla medel för att hjälpa den nya ordningen att förstöra och likvidera den gamla basen och de gamla klasserna”.¹²³ Detta uttalande från Stalins *Marxismen och språkvetenskapens frågor* hänsyftar inte bara på staten, utan även på överbyggnaden i allmänhet. Dessa formuleringar följer logiskt ur antagandet, som är obestridligt för sovjetmarxismen, att sovjetsamhället är ett socialistiskt samhälle. Naturligtvis kommer en socialistisk stat att ha en fundamentalt annorlunda relation till basen än en kapitalistisk stat (med sovjetmarxistiska termer, en icke-antagonistisk relation). Följaktligen kan utvecklingen från socialism mot kommunism lika logiskt betraktas som en icke-antagonistisk utveckling, i den meningen att framsteg till ett ”högre stadium” inte medför ”destruktiva” förändringar av basen, utan snarare en successiv utveckling av dess latenta möjligheter. En socialistisk bas skulle faktiskt förändra hela överbyggnadens traditionella funktion och etablera en ny relation mellan ideologi och verklighet.

Om vi tillämpar den marxistiska uppfattningen schematiskt på sovjetsamhället, består basen av de rådande ”produktivkrafterna” i de rådande produktionsförhållandena.¹²⁴ ”Producen-

¹²⁰ Stalin, ”Economic Problems of Socialism in the USSR”, i *Current Soviet Policies* (New York, F. A. Praeger, 1953), sid. 18. Se även artiklar från *Izvestija* 23 jan. 1953, i *Current Digest of the Soviet Press*, VI, Nr. 1 (14 feb. 1953), 3-6: nedan, sid. 166 f.

¹²¹ G. Glezermann, ”The Socialist State – Mighty Instrumentality for Building Communism”, i *Current Digest of Soviet Press*, IV, Nr. 41 (24 nov. 1951), 7-10 (översatt från *Izvestija*, 12 okt. 1951). Detta utesluter inte att ”den borgerliga staten påverkar den ekonomiska utvecklingen”. Stalin spinner vidare på denna formulering i ”Economic Problems of Socialism” i *Current Soviet Policies*, sid. 1-20. Se nedan, sid. 167 f.

¹²² Robert Daniels, ”State and Revolution: A Case Study in the Genesis and Transformation of Communist Ideology”, *American Slavic and East European Review*, XII, Nr. 1 (Feb. 1953), sid. 22-43.

¹²³ För den sovjetmarxistiska värderingen av Stalins uttalande, se M. B. Mittin, *Novyi vydausjtjiisia vklad I. V. Stalina v razvitie marksistso-leninskoi teorii* (J. V. Stalins särskilda nya bidrag till den marxist-leninistiska teorin) (Moskva, 1950), speciellt sid. 13.

¹²⁴ Spörsmålet om huruvida Stalins definition i (*Marxismen och språkvetenskapens frågor*) utesluter produktionskrafterna från basen eller ej, är inte relevant här. I marxistisk teori skapar produktivkrafterna *i sig* en mer fundamental nivå än produktionsförhållandena fastän de endast verkar under specifika produktionsförhållanden. För spörsmålet i sin helhet, se rapporten till den socialvetenskapliga kommunistakademiens konferens 25 feb.-1 mars 1952, ”Nautjnaia sessiia posviasjtjennaia trudam. I. V. Stalina i ich znatjenia v razvitii obsjtjestvennyh nauk” (Vetenskapliga sessionen ägnad åt J. V. Stalins verk och åt deras betydelse för socialvetenskapernas utveckling) *Voprosy Filosofii* (Filosofiska problem), 1952, Nr. 3, sid. 240-261.

terna” är lönearbetarna och de statligt anställda samt medlemmarna i kollektivjordbruken. I producenternas ägandeförhållande till de basala produktionsmedlen, är det ingen klasskillnad mellan de olika grupperna som bildar sovjetsamhället (intelligentsian arbetarna och bönderna) – fast det finns naturligtvis en oerhörd skillnad vad gäller makt och levnadsstandard. Överbyggnaden består av ett nätverk av administrations-, rätts- och kulturinstitutioner och av den officiella ideologi som utfärdats av dessa och som överföres till det privata och allmänna livets olika fält. På samma sätt som i det klassiska marxistiska systemet är det basen som bestämmer överbyggnaden, d.v.s. den senare formas efter produktionsapparatsens krav. Men produktionsapparaten är nationaliserad, och dessa krav är centralt planerade och kontrollerade. Detta medför betydande förändringar i det traditionella systemet: staten blir, utan förmedlande faktorer, produktionsapparatsens direkt politiska organisation, den nationaliserade ekonomins allmänna förvaltare och det hypostaserade kollektiva intresset. De funktionella olikheterna mellan bas och överbyggnad tenderar därför att bli utplånade: överbyggnaden är metodiskt och systematiskt införlivad med basen genom att den berövas de funktioner som är överskridande och antagonistiska till basen. Denna process, som etablerar nya inrättningar för social kontroll, förändrar ideologins själva substans. Spänningen mellan tanke och verklighet, mellan kultur och civilisation, mellan intellektuell och materiell kultur – den spänning som var en av drivkrafterna bakom den västerländska civilisationen – är inte neutraliserad, men den är metodiskt reducerad.

För Marx och Engels är ideologi en illusion (*Schein*), men det är en nödvändig illusion, som uppstår ur en social organisering av produktionen som för människan framstår som ett system av oberoende, objektiva lagar och krafter. Som ”reflektion” av den verkliga sociala basen har ideologi drag av sanning, men den kommer till uttryck i falsk form. Den styrande klassens idéer blir de styrande idéerna, och de gör anspråk på att ha universell giltighet, men detta anspråk är grundat på ”falskt medvetande” – falskt p.g.a. att den verkliga förbindelsen mellan idéerna och den ekonomiska basen, och därmed deras faktiska begränsningar och negationer, inte tränger in i medvetandet.¹²⁵ Ett specifikt innehåll framstår som universellt giltigt, och det tjänar till att stödja ett bestämt socialt system. Ideologins funktion sträcker sig emellertid långt utöver en sådan uppgift. In i ideologin har det trängt ett material som – överfört från generation till generation – innehåller en människas ständiga förhoppningar, förväntningar och lidelser, hennes förtryckta möjligheter, drömmar om fullständig rättvisa, lycka och frihet. De får ideologiska uttryck huvudsakligen i religion, filosofi och konst, men också i rättsliga och politiska föreställningar om frihet, jämlikhet och trygghet.

Det marxistiska ideologi-begreppet innebär här en dynamik som leder till en förändring av ideologins funktion och betydelse i förhållandet till basen. Ju mer basen inkräktar på ideologin, manipulerar och samordnar den med den etablerade ordningen, desto mer blir den ideologiska sfär som är mest fjärran verkligheten (konst och filosofi), just p.g.a. sin avlägsenhet, den sista fristaden för oppositionen till denna samhällsordning. När Marx började utarbeta sina teorier var han motiverad av övertygelsen att historien till sist nått det stadium där Frihet och Frihet kunde förvandlas från filosofiska idéer till politiska mål. Filosofin (som Marx ansåg vara den mest avancerade ideologin) skulle fullbordas i proletariats handlande,¹²⁶ en fullbordning som på en och samma gång var filosofins mål och ”undergång”. Proletariatet, som står för filosofins ”materiella vapen”, finner i filosofin sina ”teoretiska vapen”. Filosofin har utarbetat idén om människans frihet och värdighet, om hennes omistliga rättigheter, om hennes självständighet, om rätten att råda över sitt eget liv och hennes lycka. Medan klassamhället hade fyllt dessa med ideologiska innehåll, skulle proletariats handlande,

¹²⁵ Engels, brev till Mehring, 14 juli 1893, i Marx/Engels *Selected Works*, II, sid. 451.

¹²⁶ Marx, ”Zur Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie: Einleitung”, i Marx/Engels, *Historisch-Kritische Gesamtausgabe* (Frankfurt, Marx-Engels Archiv Verlagsgesellschaft, 1927), Div. I, I, pkt. I, sid. 620 f.

genom klassamhällets upphävande, göra dem verkliga.

Men samma utveckling som förhindrade den socialistiska utvecklingen i de avancerat industriella länderna, undergrävde den marxistiska föreställningen om övergången från ideologi till verklighet, från filosofi till revolutionär praktik. Om proletariatet inte längre agerar som en revolutionär klass, som representerar den etablerade ordningens ”absoluta negation”, förser det inte längre filosofin med de ”materiella vapnen”. På det sättet återgår situationen till vad den var tidigare: tillbakadrivna av verkligheten kommer Förnuft och Frihet återigen att vara på filosofins bord. ”Människans väsen”, hennes ”totala frigörelse” är ånyo ”(bara) upplevd i tanken” (*in Gedanken erlebt*).¹²⁷ Återigen föregriper inte bara teorin – marxistisk teori är i kraft av sin historiska ställning till själva sin substans filosofi – den politiska praktiken och vägleder den, utan den stödjer också frihetsmålen, trots att det gått snett i praktiken. I denna funktion blir teorin återigen ideologi – inte ideologi som falskt medvetande, utan som medvetande distanserat och åtskilt från, t.o.m. motsatt till, den repressiva verkligheten. Därmed blir den en politisk faktor av synnerlig betydelse. Kampen på ”den ideologiska fronten” är för sovjetstaten en kamp för fortsatt existens. Vi har sett¹²⁸ hur bas och överbyggnad förändrar sin relation till varandra i denna kamp. Medan tidigare framsteg till ett högre socialt utvecklingsstadium nödvändiggjorde en revolutionär förändring av den bestående basen, kan, enligt sovjetmarxismen, sovjetstaten genomföra övergången på den ledan nu existerande basen med planerad och ”vetenskaplig” ledning. Processen eliminerar tidigare dominerade ideologiska element i den meningen att t.o.m. de mest uppenbara motsättningar och illusioner, även nonsens och lögn, tränger in i medvetandet och blir medvetet utnyttjade. Men denna process tar inte hand om hela det ideologiska innehållet. Konflikten mellan produktivkrafternas tillväxt och de repressiva produktionsförhållandena, som hela befolkningen är utsatt för, upprätthåller bland befolkningen behovet av ideologisk transcendens bortom den förtryckande verkligheten. Enligt den marxistiska teorin kommer detta behov att upphöra ”så snart det inte längre är nödvändigt att framställa ett särintresse som ett allmänt intresse eller 'det allmänna intresset' som styrande”.¹²⁹ I sovjetsystemet är ”det allmänna intresset” hypostaserat i staten – en enhet som är skild från de enskilda intressen. I den utsträckning som de enskilda intressena fortfarande är otillfredsställda och tillbakaträngda av verkligheten, strävar de efter ideologiskt uttryck; och deras sprängkraft mot regimen är större ju mer det propageras att den nya ekonomiska basen garanterar människan den totala frigörelsen under kommunismen. Kampen mot ideologisk transcendens blir därför, för regimen, en strid på liv och död. På det ideologiska området flyttas tyngdpunkten från filosofi till litteratur och konst. Den *filosofiska* transcendensens farliga zon har bringats under kontroll genom att filosofin införlivats med den officiella teorin. Metafysiken, som traditionellt är den huvudsakliga tillflyktsorten för ännu oförverkligade idéer om mänsklig fullbordan och frihet, förklaras vara fullständigt ersatt av dialektisk materialism och av uppkomsten av ett rationellt samhälle byggt på socialism. Etisk filosofi, omformad till ett pragmatiskt system av regler och beteendenormer, har blivit en integrerad del av statspolitiken.¹³⁰ Vad som finns kvar av dessa grenar av filosofin är deras metodiska negation. Striden mot västfilosofi, ”borgerlig objektivism”, idealism o.s.v. vilket Aleksandro-debatten 1946 var ett slående exempel på) syftar till att misskreditera trender och kategorier som, i kraft av sin transcendens, verkar utsätta det ”stängda” politiska och ideologiska systemet för en fara. (Som teoretisk uppgift verkar syftet vara självförgörande p.g.a. det faktum att den marxistiska uppfattningen upphävt [*Aufgehoben*] de tabubelagda borgerliga elementen. Det är därför

¹²⁷ *Ibid.*

¹²⁸ Se ovan, sid. 121 f. xxx

¹²⁹ Marx/Engels, *The German Ideology* (New York, International Publishers, 1939), sid. 41.

¹³⁰ I den andra delen av denna studie skall vi diskutera denna omvandling.

ingen överraskning att striden inte på någon nivå tar sig uttryck i verklig kritik av den ”borgerliga filosofin”).¹³¹ I och med denna negation av filosofin¹³² riktas istället den viktigaste ideologiska kampen mot transcendensen i konsten. Sovjetisk konst måste vara ”realistisk”.

Realism kan vara – och har varit – en mycket kritisk och progressiv konstform; genom att konfrontera verkligheten ”sådan den är” med ideologiska och idealiserade framställningar av den, kan realism framhålla sanningen gentemot lögn och förfalskning. I den meningen visar realismen hur det mänskliga frihetsidealet är förnekad och förrått, och bevarar därmed den transcendens som är ett av konstens villkor. Sovjetrealismen anpassar sig, däremot, till den repressiva statens mönster. Att staten använder sig av och kontrollerar litteraturen, musiken, måleriet o.s.v., är egentligen inte oförenligt med konsten (exempel kan hämtas från grekisk konst, till Bertold Brecht). Sovjetrealismen går emellertid utöver de politiska normernas konstnärliga utförande, genom att acceptera den etablerade sociala verkligheten som det konstnärliga innehållets yttersta ram, som varken i form eller till innehåll skall överskridas. Vissa misstag, brister och tidsförskjutningar kritiserar i denna verklighet, men vare sig den enskilda människan eller hennes samhälle förespeglas någon annan fullkomlighet än den som är föreskriven av och som redan finns i det bestående samhället. Visserligen förespeglades den kommunistiska *framtiden*, men den framställes som en tid som frambringas ur det nuvarande samhället, utan att någon av de nuvarande motsättningarna ”exploderar”. Framtiden säges vara icke-antagonistisk till nutiden; repressionen kommer gradvis och genom åttlydnad och strävsamhet att frambringa frihet och lycka – ingen katastrof skiljer historien från förhistorien, negationen från dess negation. Men det är just katastrofelementet i konflikten mellan människans väsen och hennes existens som varit den medelpunkt mot vilken konsten strävat alltsedan dess brytning med det rituella. De konstnärliga uttrycken har bevarat den definitiva negationen av den etablerade verkligheten – den yttersta friheten. När sovjetestetiken går till attack mot föreställningen om den ”oöverstigliga motsättningen mellan väsen och existens” som ”formalismens” teoretisk princip,¹³³ attackerar den därmed själva konstens princip. I marxistisk teori är denna motsättning ett *historiskt* faktum, och den måste lösas i ett samhälle som åter bringar människans existens i samklang med hennes väsen, genom att sörja för de materiella förutsättningarna för en fri utveckling av människans alla resurser. Om och när detta uppnås, undermineras konstens traditionella grund – i och med att konstens innehåll förverkligas. Så länge detta inte är ett historiskt faktum, behåller konsten sin kritiskt kognitiva funktion: att representera den ännu transcendentala sanningen, att upprätthålla föreställningen om frihet i en verklighet där den är förnekad. Förverkligas friheten är konsten inte längre sanningens redskap.¹³⁴ Redan Hegel, som såg detta förverkligande som en uppgift för sin samtid, proklamerade att konsten hörde till det förgångna, att den förlorat sitt innehåll. Denna konstens föråldrade karaktär ansåg han bero på den nya vetenskapligt-filosofiska andan som krävde en striktare formulering av sanningen än vad som är möjligt för konsten.¹³⁵ Marxistisk teori behöll den historiska länken mellan socialt framåtskridande och konstens föråldrade

¹³¹ Att filosofi tabubelagts har även inverkan på de marxistiska bidrag som utgjorde milstolpar i den post-marxistiska teorins utveckling, mest anmärkningsvärt i Georg Lukacs’ *Geschichte und Klassenbewusstsein* (Berlin, Der Malik-Verlag, 1923), medan samma författares verk *Die Zerstörung der Vernunft* (Berlin, Aufbau-Verlag, 1954) kan tjäna som exempel på den marxistiska kritikens urartning.

¹³² På de grunder som nämnts ovan, ligger en innehållsligt omfattande diskussion om sovjetfilosofin utanför denna studies ramar. Den bästa och mest omfattande översikten är att finna i Gustav A. Wetter, *Der dialektische Materialismus; seine Geschichte und sein System in der Sowjet-Union* (Freiburg, Herder, 1952)

¹³³ V. A. Razumnyi, ”O susjtjnosti realititjeskogo chudozjestvennogo obraza” (Om essensen i en realistisk konstnärlig form), *Voprosy Filosofii* (Filosofiska problem), 1952, Nr. 6, sid. 101.

¹³⁴ Hegel, ”Vorlesungen über die Aesthetik”, i *Sämtliche Werke* (26 band; Stuttgart, F. Fromman, 1927-1940), XII, sid. 215.

¹³⁵ *Ibid.*, sid. 30, 32.

karaktär: produktivkrafternas utveckling möjliggör det materiella fullföljandet av den *promesse de bonheur* som är uttryckt i konsten; politisk handling – revolution – skall förvandla denna möjlighet till verklighet.

Sovjetmarxismen gör gällande att bolsjevikrevolutionen lagt grunden till denna förvandling. Vad återstår sedan av konstens funktion och innehåll? Den sovjetiska estetiken svarar: återspjuling av verkligheten i form av konstnärliga bilder.¹³⁶ ”En regel för vår ideologi är att ju mer realistisk den är, desto mer romantisk blir den.”¹³⁷ Med andra ord, så snart verkligheten själv förkroppsligar idealet (fastän kanske ännu inte i sin rena form), måste konsten nödvändigtvis återspegla verkligheten. Om konsten skall behålla sin essentiella funktion måste den alltså bli ”realistisk”. Det *promesse du bonheur* som – p.g.a. att det var bortom verkligheten – utgjorde det ”romantiska elementet” i konsten, framträder nu som en verklighetsnära angelägenhet för politikerna – realism och romantik konvergerar. Men om denna konvergens var äkta, skulle den göra konsten överflödig. Ideologins frihet skulle i sin konstnärliga transcendens förkastas av verklighetens frihet. Hegel såg i konstens förtvining ett tecken på framsteg. Allteftersom Förnuftets utveckling erövrar det transcendenta (”tar det tillbaka” till verkligheten), blir konsten sin egen negation. Sovjetestetiken förnekar denna tanke och insisterar på konsten, samtidigt som den bannlyser konstens transcendens. Den vill ha en konst som inte är konst, och den får vad den ber om.

Den sovjetiska behandlingen av konsten är emellertid inte endast ett utbrott av gränslöst auktoritärt agerande; dess historiska betydelse går utöver den politiska och nationella disciplineringens krav. Sovjetesteternas mest upprörande föreställningar vittnar om en klar medvetenhet om konstens sociala funktion. De är huvudsakligen härledda ur den stora betydelse som konstens kognitiva funktion fått. Enligt sovjetisk estetik finns det ingen väsentlig motsättning eller väsentligt motstånd mellan konst och vetenskap; de konstnärliga och de logiska tankarna är oskiljaktiga.¹³⁸ På ett sätt som ”i hög grad överensstämmer med vetenskapen”, uttrycker konsten den ”objektiva sanningen”.¹³⁹ Ändå är konsten en specifik framställning av sanningen – en framställning som inte är jämförbar med vare sig vetenskaplig eller vardagspråklig kommunikation. Det finns flera orsaker till denna inkommensurabilitet: det tycks hänga samman med det faktum att samtidigt som konsten avslöjar, så befäster den de (både subjektiva och objektiva) vilda krafterna i människan och hennes värld, ”de farliga zonerna” bortom social kontroll. Från det repressiva samhället sett finns den yttersta friheten i dessa farliga zoner. Konst är på sin djupaste nivå en protest mot det som är. Därför är konsten ”politisk”: oreglerad kan den hota lag och ordning. Platons behandling av konsten och hans rigida censursystem, i vilket estetiska, politiska och epistemologiska kriterier är sammansmälta, gör mer rättvisa åt konstens natur och funktion än synen på konsten som ”fri” intellektuell, emotionell eller fostrande underhållning.

Men konst som politisk kraft är konst bara så länge den bevarar en föreställning om frigörelse. I ett samhälle som i sin totalitet är en negation av dessa föreställningar, kan konsten bevara dem endast genom total förnekelse, d.v.s. genom att inte underordna sig den ofria verklighetens normer vare sig i stil, form eller innehåll. Ju mer totalitära dessa normer blir och ju mer verkligheten kontrollerar alla språk och all kommunikation, desto mer irrealistisk och surrealistisk kommer konsten tendera att bli, och desto mer kommer den att drivas från det

¹³⁶ Razumnyi, ”O sustjnosti realistitjeskogo chuozejstvennogo obraza” (Om essensen i en realistisk konstnärlig form), *Voprosy Filosofii* (Filosofiska problem), 1952, Nr. 6, sid. 99.

¹³⁷ *Literaturnaja Gazeta*, 17 nov. 1948.

¹³⁸ Razumnyi, ”O sustjnosti realistitjeskogo chuozejstvennogo obraza” (Om i essensen i en realistisk konstnärlig form), *Voprosy Filosofii* (Filosofiska problem), 1952, Nr. 6, sid. 99 och 107.

¹³⁹ P. Trofimov och andra, ”Printsipy marksistsko-leninskoi estetiki” (Den marxist-leninistiska estetikens principer), *Kommunist*, 1954, Nr. 16 (november), sid. 95.

konkreta till det abstrakta, från harmoni till disharmoni, från innehåll till form. Konsten är på sätt en förnekelse av allt som införlivats med verkligheten. De stora ”borgerliga” anti-realisternas och ”formalisternas” verk är i högre grad engagerade i frihetstanken än vad socialistisk och sovjetisk realism är. Det irreala i deras konst uttrycker frihetens irrealitet: konsten är lika transcendental som sitt objekt. Genom påbud uppifrån förbjuder sovjetstaten konstens transcendens; på det sättet eliminerar den också det ideologiska återskenet av frihet i ett ofritt samhälle. Den sovjetrealistiska konsten blir, genom att den anpassar sig till påbud, ett instrument för social kontroll av den mänskliga existensens sista, ännu ej konformistiska dimension. Skiljs konsten från sin historiska bas och socialiseras utan socialistisk verklighet, återfår den sin gamla förhistoriska funktion: den får magisk karaktär. På det sättet blir den ett viktigt element i behaviorismens pragmatiska rationalitet.

”Konsten förkunnar ... ett bestämt förhållningssätt till verkligheten.”¹⁴⁰ Detta förhållande exemplifieras med ”representativa” bilder av den sovjetiska hjälten och patrioterna i hans kamp mot fientliga och föråldrade krafter. Sovjetisk konst syftar till att skapa en sådan relation i verkligheten, och den skall åstadkomma en sådan relation *som konst*, d.v.s. med konstnärliga uttryck, genom konstnärlig illusion. Men detta är magins princip: att ”i fantasin utföra den önskade verklighetens fullbordan”, ”en illusorisk teknik som är ett supplement till den verkliga tekniken”.¹⁴¹ Illusionen kan naturligtvis inte ha en direkt inverkan på verkligheten, men i så motto som den förändrar den ”subjektiva attityden till verkligheten”, förändrar den indirekt verkligheten. Denna regression, från det konstnärliga till det magiska, som konstens kognitiva funktion genomgår, kommer till uttryck i den sovjetiska estetikens mest reaktionära drag: förkastandet av ”formalism” och av alla ”abstrakta” och ”dissonanta” strukturer. De progressiva elementen i modern ”borgerlig konst” fanns just i dessa strukturer som bevarade konstens ”chock”-karaktär.¹⁴² Det var dessa element som uttryckte den katastrofala konflikten. De representerade ett desperat försök att bryta igenom den sociala standardiseringen och förfalskningen som hade gjort de traditionella estetiska strukturerna till uttryck för det konstnärliga innehållet. De harmoniska formerna, i såväl sin realistiska som klassiska och romantiska utveckling, hade förlorat sin transcendentala och kritiska kraft: de stod inte längre i motsättning till verkligheten, utan framträdde som en del av den och som dekoration – som medel för anpassning. Överförda via massmedia blir de välkomna toner som ackompanjerar till arbete och fritid, och de berikar rekreations- och avkopplingsperioderna. Under dessa omständigheter är det bara deras bestämda negation som skulle kunna ge ny kraft åt deras innehåll. I och med att harmonin återställs med påbud uppifrån och med förbud av disharmoni, dissonans och atonalitet är konstens kognitiva funktion ”anpassad” och konformiteten påtvingad den i sig icke-konformistiska konstnärliga fantasin.

Det är intressant att notera att sovjetisk estetik, i och med att disharmonisk konst är fördömd, återgår till Platons teser som endast tillåter vackra, enkla och harmoniska former. Bara dessa former ”går att kombinera” med det Goda och det Sanna: ”Och nu har godhetens makt återvänt till det vackras domän; ty takt och symmetri är skönhet och styrka i världen” och ”vi sa att sanningen skulle vara en del av denna blandning.”¹⁴³ Platons konstteori hänsyftar till en stat i vilken de filosofiska mästarna vaktar över normerna för det goda, det sanna och det sköna – en stat som är antagonistisk till verkligheten. Om blandningen tvingas till tjänst hos verkligheten, förstör den sina egna komponenter.

¹⁴⁰ *Ibid.*, sid. 107-108.

¹⁴¹ George Thomson, *Studies in Ancient Greek Society* (New York, International Publishers, 1949), sid. 440. Se ovan, sid. 88 f.

¹⁴² T. W. Adorno, ”Die gegängelte Musik”, i *Dissonanzen* (Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 1956), sid. 46 ff.

¹⁴³ *Philebus* 64.

Inom den allmänna ramen för politisk kontroll av konsten, är flera olika politiska modifieringar möjliga. Avspänning och tillstramning – ändring – av konstnärliga normer och stilar beror på nationella och internationella konstellationer. I och med övergången från terroristisk till normalt sätt att styra samhället kommer man naturligtvis att höra krav på konstnärlig frihet, vilket kommer att uppfyllas. ”Sovjetrealismens” stränghet kan mycket väl komma att mjukas upp; i vilket fall som helst kommer realism och romantik att upphöra att vara motsatser, och kanske kan t.o.m. ”formalistiska” och ”abstrakta” element förenas med konform njutning. I sin samhällsliga funktion är konsten offer för samma tilltagande maktlöshet som den individuella självständigheten och kognitionen.

7. Dialektiken och dess skiftningar

Det är nog inget i sovjetmarxismens utveckling som är mer betecknande än dess behandling av dialektiken. Dialektisk logik är en hörnsten i den marxistiska teorin; den styr analysen av både den förrevolutionära och den revolutionära utvecklingen, och denna analys förväntas i sin tur styra strategin i de båda perioderna. Varje fundamental ”revision” av dialektisk logik som går utöver den marxistiska tillämpningen av dialektiken på en ny historisk situation, skulle inte bara tyda på en ”avvikelse” från marxistisk teori (vilket bara är av dogmatiskt intresse), utan också på ett teoretiskt rättfärdigande av en förändring i den grundläggande utvecklingen. Uttolkarna av sovjetisk teori har därför med rätta riktat uppmärksamheten på händelser i denna sfär. De har dragit slutsatsen att den sovjetiska marxismen tonat ner och inskränkt dialektikens betydelse för att därför bättre kunna ideologiskt rättfärdiga och skydda en regim som, enligt dialektisk logik, måste uppträda som subjekt för att kunna vara ett övergående led i den historiska utvecklingen. Det viktigaste stödet för denna slutsats finns att söka i att övergången från kvantitet till kvalitet fått mindre betydelse, i att explosiva förändringar under socialismen avvisas (föreställningen om ”icke-antagonistiska motsättningar”), i att formell logik återintroduceras och i att ”negationens negation” ej längre ingår i det dialektiska vokabuläret.¹⁴⁴ I sin omsorgsfulla vidareutveckling av den dialektiska metoden är sovjetmarxismen faktiskt mer ”ortodox” än annars; vi kommer att bli varse att ingen av de ovan nämnda förändringarna strider mot den marxiska (eller ens mot den hegelska) dialektiska logiken.

Men även om sovjetmarxismen inte reviderat eller förändrat ett enda av de grundläggande dialektiska begreppen, har själva dialektikens funktion genomgått en viktig förändring: den har omvandlats från en metod att tänka kritiskt, till en universell ”världsåskådning” och till en metod med strikt fixerade regler och förordningar, och denna omvandling förstör dialektiken mer än någon annan revision. Förändringen motsvarar marxismens egen förändring från att vara teori till att bli ideologi: dialektiken har tillförts de officiella idéernas och meddelandenas magiska egenskaper. När marxistisk teori upphör att vara ett organ för revolutionärt medvetande och agerande och blir en del av överbyggnaden i ett etablerat härskaresystem, då blir det dialektiska tänkandets rörelse kodifierad till ett filosofiskt system. Ju mer problematisk relationen mellan dialektisk och formell logik blir, desto mer formallogisk blir själva dialektiken. Sovjetmarxismens svårigheter med att producera en adekvat ”lärobok” i dialektik och logik är inte bara av politisk art, utan beror på att dialektikens själva kärna motsätter sig att inordnas i ett system på ett sådant sätt. Detta gäller både den idealiska och den materialiska dialektiken, ty vare sig Hegel eller Marx utvecklade dialektiken till ett generellt metodiskt system. Det första steget i denna riktning togs av Engels i Naturens dialektik (som han inte publicerade), och hans noteringar utgör stommen i det sovjetmarxistiska systembyggandet.

¹⁴⁴ Se A. Philipov, *Logic and Dialectic in the Soviet Union* (New York, Research Program on the USSR, 1952), sid. 37 f.

Marx utarbetade sin dialektik som ett begreppsmässigt verktyg för att förstå ett samhälle med inneboende motsättningar. Upplösningen av filosofins, den politiska ekonomins och sociologins fasta och stabila föreställningar i sina motsättningsfulla beståndsdelar, skulle vara ett sätt att ”återspegla” historiens verkliga struktur och rörelse: dialektiken skulle i teorin reproducera verklighetens väsen. För att kunna reproducera den adekvat, för att kunna utarbeta en adekvat historieteori måste de traditionella kategorierna bli omdefinierade p.g.a. att de snarare dolde än avslöjade vad som skedde. Men den dialektiska relationen mellan tankens och verklighetens strukturer är mer än återspeglning och korrespondens. När Hegel konsekvent överskred den tidigare klart fastställda distinktionen mellan tänkandet och dess objekt, när han talade om ”kontradiktioner” (en term från logiken) i verkligheten, om begreppens ”rörelse”, om kvantitetens ”övergång i ” kvalitet fastställde han inte bara korrespondensen, utan också en specifik identitet mellan tänkandet och dess objekt – han assimilerade den ena med den andra. Men det kan antagas att hans kritikers kunskap, de kritiker som menade att Hegel blandade ihop två väsensskilda områden, inte låg utom räckhåll för hans intelligens och medvetande. Enligt Hegel är den traditionella distinktionen mellan tanken och dess objekt ”abstrakt” och förfalskar den verkliga relationen. Tanken och dess objekt har en gemensam nämnare som själv är ”verklig” och som utgör substansen i både tanken och i dess objekt. Denna gemensamma nämnare är all varas inneboende struktur och *telos*, d.v.s. Förnuftet. Enligt Hegel är det i överensstämmelse med denna struktur som alla former av vara, både subjektiva och objektiva, är former av självförverkligande i en allt mer medveten form – från den blinda processen i den organiska naturen, till människans fria förverkligande i naturen. Förnuftet är både subjekt och objekt – hela varats Logos. Det är dialektiskt i så motto förverkligandet sker genom utveckling och upplösning av de motsättningar som karakteriserar varats olika former och förutsättningar. Varat är till sitt väsen en ”förståelse”-process – en process i vilken ett objekt blir vad det är genom att det konstituerar sig självt (som detta speciella objekt), i och i motsättning till dess existens' olika förutsättningar och relationer. I kraft av denna process blir existensen att förstå, objektet blir ”subjekt”, och att förstå, ”begreppet” (*Begriff*), blir varats essentiella ”verklighet”. Självmedvetet tänkande är bara den högsta formen av en existens som är gemensam för allt vara, och tankens rörelse är bara den högsta och mest universella formen för all varas rörelse. Hegel talar om en föreställning som övergår i en annan och menar att en väl genomtänkt tanke kan visa sig ha ett innehåll som till en början verkar främmande och t.o.m. motsatt denna tanke. Det som sker är inte att en föreställning i tankeprocessen ersätts av en annan, av en som är mer avpassad till verkligheten, utan att samma tanke utvecklar sitt innehåll – en dynamik som är den verklighetens dynamik som tanken omfattar. Verkligheten har (eller snarare är) sitt eget Logos, och logik är ontologi. Bakom denna uppenbara lek med ordens tvetydighet ligger just den idé som varit konstitutiv för västvärldens filosofi alltsedan grekerna – idén om Logos som varats väsen, som i sin tur bestämmer ”definitionens” logiska struktur och gör logiken till ett instrument att finna och förmedla sanningen med. Oavsett hur inadekvat det är att översätta Logos med ”förnuft”, klargör det den avgörande innebörden i denna idé, nämligen att den kosmiska ordningen (både naturen och samhället, fysiken och historien) på en och samma gång är logisk och ontologisk, en förstående och en förstådd (*begreifende* och *begriffene*) ordning. På så sätt konstituerar den kognitiva relationen verkligheten, den är *både* subjektiv *och* objektiv. Enheten mellan den subjektiva och den objektiva världen är emellertid inte ett faktum, inte en given betingelse, utan en förutsättning som måste förvärvas i kamp mot rakt motsatta och förnekande villkor. Så snart denna kamp blir en självmedveten existensform, nämligen i människans vara, blir den dialektiska processen en historisk process – teori och praktik i ett. Detta förverkligas i ett ”världsläge” där konflikten blir löst i en klar harmoni mellan subjekt och objekt, mellan det individuella och det universella. Detta är både filosofins och verklighetens inre logik. Den dialektiska logiken kan därför kallas *frihetens* logik, eller

snarare, för att vara mer exakt, *frigörelsens* logik, ty det är den alienerade världens process, vars "substans" kan bli "subjekt" (såsom dessa hegelska teser finns formulerade i *Andens fenomenologi*) endast genom att splittra och överträffa förhållanden som "motsäger" dess förverkligande. Sedan går, emellertid, Hegels dialektik utöver själva den historiska processen och gör den till en del av ett metafysiskt system i vilket den yttersta friheten bara är Idéns frihet.

Den marxiska "inversionen" av Hegels dialektik håller sig till historien. Drivkrafterna bakom den historiska processen är inte rena konflikter, men motsättningar p.g.a. att de konstituerar historiens Logos som alienationens historia. Enligt Marx motsäger det kapitalistiska samhället (dess logik) sålunda sig självt: dess ekonomi fungerar normalt bara genom periodiska kriser; ökande arbetsproduktivitet upprätthåller knappheten och det hårda arbetet; ökat välstånd vidmakthåller fattigdomen; framsteg får omänskliga konsekvenser. I synnerhet är det, vilket Marx anser sig påvisa i *Kapitalet*, fria lönekontrakt och det rättvisa utbytet av ekvivalenter som leder till exploatering och ojämlikhet; det är det kapitalistiska förverkligandet av frihet, jämlikhet och broderskap som vänder dem till sina motsatser.¹⁴⁵ Systemets rationalitet är självmotsägande: just de lagar som styr det leder till dess destruktions. På samma sätt som i Hegels uppfattning, framträder inte frigörelseprocessen som ett yttre system som klistrats på verkligheten, utan som dess objektiva dynamik, och denna dynamik är det fria "subjektets" förverkligande, som nu finner sin historiska form och uppgift – proletariats. Som politisk-historisk process är den marxiska dialektiken dessutom en *kognitiv* process: proletariats sanna medvetande (klassmedvetande) är en grundfaktor i den objektiva frigörelsedynamiken.

Dessa korta kommentarer angående dialektikens struktur får illustrera det öde dialektiken gick till mötes i sovjetmarxismen. Dialektikens Logos är inte längre frigörelsens Logos – vare sig i Hegels ontologiska eller i Marx' historiska mening. Detta är ofrånkomligt så snart dialektiken inte längre är fokuserad på klass-samhällets motsättningar, utan är inriktad på företeelser bortom dem. När marxistisk teori förvandlas till en allmän vetenskaplig "världsåskådning", blir dialektiken en abstrakt "kunskapsteori". Trots att den skall gälla proletariats och kommunistpartiet,¹⁴⁶ är sambandet inte längre uppenbart. Marxistisk teori kan kanske kallas en "världsåskådning", men dess värld är i så fall "förhistoriens", klasssamhällets, och i synnerhet, det kapitalistiska samhällets värld. Marxistisk teori analyserar och kritiserar denna värld i alla dess uttrycksformer, dess materiella och intellektuella kultur. Ingen marxistisk teori kan i egentlig mening kallas "världsåskådning" för postkapitalistiska samhällen – vare sig de är socialistiska eller ej. Det finns ingen marxistisk teori om socialism p.g.a. att de antagonistisk-dialektiska lagar som styr den försocialistiska historien inte är överförbara på den fria mänsklighetens historia, och teorin kan inte förutbestämma frihetens lagar. Marxistisk teori "profeterar" inte heller bortom påvisbara trender i det kapitalistiska samhället. Den marxistiska teorins essentiellt historiska karaktär utesluter ohistoriska generaliseringar. Trots att Engels definierade dialektiken som "vetenskapen om de allmänna lagarna för naturens, det mänskliga samhällets och tänkandets rörelse och utveckling",¹⁴⁷ noterade han att naturen, såväl som samhället, är "faser av historisk utveckling" och att dialektikens lagar är "abstraherade" från sin historia.¹⁴⁸ I en sådan abstraktion kan de framställas som en serie allmänna antaganden, kategorier och slutsatser – men denna generella, schematiska framställning eliminerar omedelbart sig självt, ty dess kategorier blir verkliga bara i sin historiska konkretion.

¹⁴⁵ *Capital*, I, Kap. 4, conclusion.

¹⁴⁶ Se rapporten om resultaten av diskussionen om logik i *Voprosy Filosofii* (Filosofiska problem), 1951, Nr. 6, sid. 143-149.

¹⁴⁷ "Anti-Dühring", i *A Handbook of Marxism* (New York, International Publishers, 1935), sid. 266.

¹⁴⁸ *Dialectics of Nature* (New York, International Publishers, 1940), sid. 26.

När sovjetmarxisterna försöker presentera dialektiken ”som sådan” kan de därför inte göra någonting annat än att avskilja vissa principer från ”klassikernas” konkreta dialektiska analyser, belysa dem och konfrontera dem med ”odialektiskt” tänkande. Dessa principer finns uppräknade i Stalins ”Den dialektiska och historiska materialismen” som, i sin tur, bara är en parafra av Engels påståenden i *Naturens dialektik*.¹⁴⁹ I termer av Hegels och Marx' dialektik är de vare sig sanna eller falska – de är tomma skal. Hegel kunde utveckla det universellas dialektiska principer till en ”logikens vetenskap”, eftersom varats och tankens struktur och rörelse för honom var identiska företeelser, som blev sanna i den Absoluta Idén; marxistisk teori, som förkastar Hegels tolkning av varat i termer av Idén, kan emellertid inte längre utveckla dialektiken som logik: dess Logos är den historiska verkligheten, och dess universalitet är historiens universalitet.

Huruvida den marxistiska dialektiken är applicerbar på naturen eller inte, är ett problem som åtminstone måste nämnas här, eftersom betoningen av naturens dialektik är ett utmärkande drag i sovjetmarxismen – i motsats till Marx och t.o.m. till Lenin. Om den marxiska dialektiken i sin begreppsstruktur är den historiska verklighetens dialektik, då innefattar den naturen i samma grad som naturen själv är en del av den historiska verkligheten (i interaktion [*Stoffwechsel*] mellan människa och natur, behärskandet och exploateringen av naturen, natur som ideologi etc.). Men naturen verkar ligga utanför dialektikens område i precis samma grad som den är, som i naturvetenskaperna, utforskad som en abstraktion av dessa historiska relationer. Det är ingen tillfällighet att de dialektiska begreppen i Engels *Naturens dialektik* framträder som rena analogier, som påklistrade bilder på innehållet – slående tomma eller banala jämfört med de exakta och konkreta dialektiska begreppen i de ekonomiska och socio-historiska verken. Och det är Naturens dialektik som blivit den ständigt citerade auktoritativa källan för sovjetmarxismens dialektiska redogörelser. Det är ofrånkomligen på det viset, för om ”dialektiken härskar överallt”,¹⁵⁰ om den är vetenskapen om ”den materiella världens och kunskapens allmänna lagar”,¹⁵¹ och därför den enda sanna ”vetenskapliga världsåskådningen”, då måste de dialektiska begreppen först och främst vara giltiga i den mest vetenskapliga av alla vetenskaper – naturvetenskapen. Konsekvensen är en nedtoning av historiens betydelse.

Den sovjetmarxistiska hypostaseringen av dialektiken till universell, vetenskaplig världsåskådning leder till en uppdelning av den marxistiska teorin i dialektisk och historisk materialism. Den senare är en ”utvidgning” och ett ”utnyttjande” av den förra, en ”studie av samhället och dess historia”.¹⁵² Uppdelningen skulle ha varit meningslös för Marx, eftersom dialektisk materialism för honom var det samma som historisk materialism. I sovjetmarxismen blir historisk materialism en särskild gren av det allmänt vetenskapliga och filosofiska marxistiska systemet, som kodifierad till ideologi och tolkad av partifunktionärerna, rättfärdigar politiken och praktiken. Historia, som i marxistisk teori är den bestämmande och bekräftande dimension av dialektiken, är i sovjetmarxismen ett särskilt fält i vilket historiska såväl som supra-historiska lagar gör sig gällande. De supra-historiska lagarna framställs, arrangerade i ett logiskt system, som de yttersta avgörande krafterna i både historien och naturen. Tolkad på detta sätt är den dialektiska processen inte längre i strikt mening en historisk process – det är snarare så att historien reifierats till en andra natur. Den sovjetiska

¹⁴⁹ *Ibid.* För ”utelämnandet” av ”negationens negation” se nedan, sid. 153 f.

¹⁵⁰ K. S. Bakradze, ”K voprosu o sootnosjenii logiki i dialektiki” (Om förhållandet mellan logik och dialektik), *Voprosy Filosofii* (Filosofiska problem), 1950, Nr. 2, sid. 200.

¹⁵¹ V. S. Molodtsov, ”Ob osjibkach v ponimanii predmeta dialektitjeskogo materializma” (Om falska föreställningar om den dialektiska materialismens subjekt), *Voprosy Filosofii* (Filosofiska problem), 1956, Nr. 1, sid. 183.

¹⁵² Stalin, ”Dialectical and Historical Materialism”, i *History of the Communist Party of the Soviet Union* (New York, International Publishers, 1939), sid. 105

utvecklingen uppnår därmed digniteten av de objektiva naturlagar det görs gillande att den styrs av, och som om de uppfattas korrekt och om människor blir medvetna om dem, slutligen kommer att rätta till alla fel och leda till en definitiv seger över de motsatta krafterna.

Men medan de dialektiska lagarnas objektiva och deterministiska karaktär på så sätt förstärks, visar sig sovjetmarxismen i verkligheten trotsa determinismen och utöva voluntarism. Att voluntarismen betonas mer än determinismen tycks ha varit ett drag redan i leninismen, och det tycks kulminera i stalinismen. Det går en rät linje från Lenins ”medvetande utifrån” och hans föreställning om det centraliserade, auktoritära partiet, till Stalins personliga diktatur – en linje där ”vetenskaplig determinism” viker undan (i praktiken, om inte i ideologin) för beslut som tagits på grundval av skiftande politiska respektive personliga mål och intressen. Subjektiva faktorer råder över de objektiva faktorerna och lagarna. Men en närmare analys visar att det är ohållbart att på ett abstrakt plan ställa determinismen och den fria viljan mot varandra; deras interaktion är mer komplex och kräver en såpass grundlig utredning att ljus sprides över de socio-historiska förändringar som återspeglas i sovjetmarxismen. De två elementen finns med redan från början i den marxiska doktrinen; hur stor deras relativa betydelse är beror på de historiska förhållandena under vilken marxismen verkar.¹⁵³ I perioder av intensiv klasskamp, när revolutionen ”står på dagordningen” och när ett moget, klassmedvetet proletariat är politiskt verksamt, tycks marxismen knappt vara mer än det medvetna uttrycket för objektiva faktorer. I den utsträckning som dessa objektiva faktorer går i revolutionär riktning ”av sig själva” och i den utsträckning som den kapitalistiska strukturen skakas av ekonomiska kriser och politisk oro, kan marxismen tolka situationen först och främst utifrån harmonin mellan de subjektiva och objektiva faktorerna. De marxistiska partiernas, dess ledarskaps och dess internationella organisationers uppgift är då att förstå och förklara de politiska krafternas objektiva konstellation, och att styra proletariats handlande i överensstämmelse med den. Denna funktion är en subjektiv faktor: eftersom den själv ligger på ett kunskaps- och viljemässigt plan, appellerar den till kunnande och vilja. Som subjektiv faktor är den emellertid bara ett uttryck för de objektiva faktorerna, och genom att den styr det politiska agerandet blir den en integrerad del av de objektiva faktorerna. När den revolutionära potentialen, å andra sidan, är försvagad, absorberad eller besegrad, utgör inte längre de kognitiva och viljemässiga elementen delar av den objektiva situationen. Proletariats medvetande och handlande är då till stor del bestämt av den kapitalistiska processens ”blinda lagar”, istället för att ha brutit igenom denna determinism. Följaktligen tycks det vara partiet, eller snarare partiledningen, som har den historiska funktionen att ta till vara proletariats ”sanna” intresse, utan proletariats inflytande. När partiets ledning verkar genom diktat och dekret, blir proletariatet objekt för dess beslut. De subjektiva och objektiva faktorerna är åtskilda – i verkligheten, och denna utveckling tar sig i teorin uttryck som spänning och motsättning mellan den fria viljan och determinism.

Det har ofta påpekats att marxistisk teori genomgick en signifikant förändring efter 1848. Dess filosofiska humanism i de tidigare verken, i vilka socialism definieras i termer av människans strävanden och möjligheter, gav vika för en ”vetenskaplig socialism som styrdes av obevekliga, objektiva lagar”.¹⁵⁴ Förvandlingen återspeglar proletariats faktiska situation. De deterministiska elementen i marxistisk teori hänför sig till klassamhällets struktur, särskilt till kapitalismens struktur, där människorna är underordnade okontrollerade krafter som verkar ”bakom ryggen på individerna”, som obevekliga lagar. 1848 års misslyckade revolutioner och den därpå följande konsolidering av det borgerliga samhället, bekräftade återigen dessa lagars ”giltighet”, för vilka också huvuddelen av proletariatet dukade under.

¹⁵³ För det följande se ovan, sid. 17 f. xxx

¹⁵⁴ Se Leonard Krieger, ”Marx and Engels as Historians”, *Journal of the History of Ideas*, XIV, Nr. 3 (Juni, 1953), sid. 396 ff.

Medan den marxistiska teorin återspeglar denna utvidgade determinismen genom att öka betoningen av dialektikens vetenskapliga karaktär i riktning mot socialism, kom det "voluntaristiska" elementet att tillkomma en separat historisk bärare, nämligen ledarskapet. Det "sanna" medvetandet är det som inte har dukat under för den "falska" determinismen. Men oavsett hur stort avstånd det är mellan ledarskapets och proletariats medvetande, måste ledarskapet i teori och praktik behålla eller återupprätta den påvisbara förbindelsen mellan proletariats "omedelbara" och "verkliga" intresse. Detta förhållande mellan ett mycket centraliserat ledarskap och proletariatet, som även fortsättningsvis är den bestämmande basen, illustreras under denna period av den Första Internationalen. Då var ledarskapets idéer, målsättningar och attityder fjärran från proletariatets och delades sannerligen inte av proletariatet, som kanske inte ens förstod dem. Invigningsanförandena, analysen av Paris-kommunen och ledarskapets kommunicéer och uttalanden vittnar ändå om i vilken grad proletariatets attityder påverkade ledarskapets teori och strategi.

Senare, när allt bredare skikt av industriproletariatet var inlemmade i det kapitalistiska systemet och fick del av dess fördelar, tycktes även de "naturlagar" som styrde systemet att uppsluka sin negation. Den revisionistiska marxismen bekräftar denna process. Dialektiken övergavs. Eduard Bernsteins doktrin innebar en determinism som var långt mer rigid än Marx' och Engels'. Den subjektiva faktorn objektifierades på bekostnad av sitt revolutionära innehåll och syfte: proletariatet – och med det, hela samhället – var p.g.a. objektiva lagar på väg mot socialism, och det var samma lagar som styrde ledarskapets verksamhet. Ovan har vi försökt att visa hur leninismen försökte återupprätta det sanna förhållandet mellan de subjektiva och objektiva faktorerna, genom att fastslå det centraliserade revolutionära partiets auktoritet över proletariatet. Förstärkningen av det voluntaristiska elementet följdes av en förstärkning av den marxistiska teorins deterministiska karaktär: i *Materialism och empiriokriticism* ersatte Lenin det dialektiska sanningsbegreppet med en primitiv naturalistisk realism, som har blivit vedertagen i sovjetmarxismen. Men i leninismen förblev de två faktorerna nära relaterade: under revolutionen blev det uppenbart till vilken grad Lenin hade lyckats med att basera sin strategi på arbetarnas och böndernas faktiska klassintressen och aspirationer. Samtidigt blev dialektiken återupplivad och kunde tillhandahålla de begreppsliga verktygen till Lenins vägledande analyser av den historiska situationen. Sedan dess, från 1923 och framåt, har ledarskapets beslut i allt mindre grad utgått från proletariatets klassintresse. Ledarskapet förutsätter inte längre proletariatet som revolutionär agent, utan har snarare tvingat sig på proletariatet och resten av den underordnade befolkningen. Den auktoritära voluntarismen som karaktäriserade det stalinistiska ledarskapet svarar mot den objektiva, bestämmande faktorn: den revolutionära potentialens försvagning i de kapitalistiska länderna. Eftersom ledarskapets vilja påverkar proletariatet uppifrån, antar den teori som omfattas och godkänns av ledarskapet strängt deterministiska former. Dialektiken stelnar till ett universellt system i vilket den historiska processen framstår som en "natur"-process och i vilken objektiva lagar styr, inte bara det kapitalistiska samhället, utan också det socialistiska, över huvudet på individerna. Dialektikens öde avslöjar det sovjetiska samhällets historiska substans: den är inte kapitalismens negation, utan tar, på ett avgörande sätt, del i kapitalismens funktion, nämligen i produktivkrafternas industriella utveckling i ett system där kontrollen över produktionen är skild från de "omedelbara producenterna". Sovjetisk teori uttrycker här vad ideologin förnekar: att bolsjevikrevolutionen "ännu inte" inneburit en revolution i socialistisk mening, att den "första fasen" ännu inte är en socialistisk fas. Men sovjetsamhällets deltagande i kapitalismens funktion sker på en ekonomisk grund – total nationalisering – som innebär en helt annorlunda utveckling, en utveckling som överskrider de nuvarande ramarna, i en riktning som vi senare skall försöka att kartlägga. Nu skall vi i korthet illustrera dialektikens petrifiering och de moment i den framtida utvecklingen som tycks vara för handen.

Framställningen av dialektiken i de representativa läroböckerna är fokuserad på den dialektiska processens deterministiska karaktär. I t.ex. Rozentals *Marksistiskii Dialektichii Metod* (Marxistisk Dialektisk Metod), är den kapitalistiska utvecklingen, övergången till socialism och den därpå följande utvecklingen av sovjetsamhället genom dess olika faser, framställt som utvecklingen av ett system av objektiva krafter som inte kunde ha utvecklats på något annat sätt. Visserligen läggs det genomgående stor vikt vid kommunistpartiets och dess ledarskaps ledande roll, liksom på det sovjetiska folkets patriotiska heroism, men deras handlande och framgång möjliggjordes bara av deras förståelse av och lydnad till dialektikens obevekliga lagar. Den subjektiva faktorn framstår inte längre som ett integrerat element eller stadium av den objektiva dialektiken, utan snarare blott som dess form, som dess mottagare eller utövare. Denna föreställning har varit obligatorisk under och efter den stalinistiska eran. Partiet och partiets ledarskap är den enda auktoriteten för tolkningen av dialektiken – men detta är begränsat: ledarna själva är underordnade de objektiva lagar de tolkar och verkställer.

”Ideologins speciella roll i ett socialistiskt samhälle är bestämd av karaktären av detta samhälle, som väsentligen skiljer sig från utvecklingens karaktär i tidigare (sociala) formationer. Också under socialismen är den sociala utvecklingens lagar objektiva lagar som *verkar oberoende av människans medvetande och vilja*, men under socialismen har partiet, staten och samhället som helhet en möjlighet, som varit fördold i den tidigare historien, att förstå dessa lagar och att medvetet tillämpa dem i sina aktiviteter och, på så sätt, påskynda samhällsutvecklingens förlopp.”¹⁵⁵

Den sovjetmarxistiska tolkningen av relationen mellan den subjektiva faktorn förvandlar den dialektiska processen till en mekanisk process. Detta blir särskilt tydligt i diskussionen om relationen mellan nödvändighet och frihet. Det är ett centralt problem i både den hegelska och den marxiska dialektiken, och som vi sett är det också ett centralt problem i själva socialismens idé. Sovjetmarxismen definierar frihet som ”erkänd nödvändighet”.¹⁵⁶ Formuleringen följer Engels' definition, som han hämtat från Hegel, enligt vilken frihet är ”insikt i nödvändigheten”.¹⁵⁷ Men för Hegel är frihet inte blott ”insikt” i nödvändighet, utan den är begripen (*Begriffene*) nödvändighet, vilket innebär en förändring av de faktiska förhållandena. Endast ”insikt” kan aldrig förändra nödvändighet till frihet; Hegels ”begripna” nödvändighet är ”inte blott den abstrakta negationens frihet, utan snarare konkret och positiv frihet” – endast på det sättet är den nödvändighetens ”sanning”. Övergången från nödvändighet till frihet är en övergång till en fundamentalt annorlunda dimension av ”vara”, och Hegel kallar den, ”den svåraste” av alla dialektiska övergångar.¹⁵⁸

Sovjetmarxismen tonar ner denna övergång och assimilerar frihet och nödvändighet – i ideologin såväl som i verkligheten. Denna assimilation kommer till uttryck i den sovjetmarxistiska tolkningen av dialektisk förändring, d.v.s. i utvecklingen från ett stadium av klassamhället till ett annat. I marxistisk teori är denna utveckling a) *katastrofmässig* (klassamhällets ännu ej utvecklade motsättningar kan lösas endast i ett explosionsartat utbrott), och b) som katastrofmässig utveckling är den *progressiv* (det stadium som inleddes av revolutionen är ett högre stadium av civilisation). Båda dessa element är emellertid i sig

¹⁵⁵ M. T. Iovchuk, ”Rol' sotsialistitjeskoi ideologii v bor' be s perejztkami kapitalizma” (Den socialistiska ideologins roll i kampen mot resterna av kapitalism), *Voprosy Filosofii* (Filosofiska problem), 1955, Nr. 1, sid. 4 (min kurs.) Betoningen av att sovjetstaten är underordnad den historiska processens objektiva lagar, är en essentiell punkt i Stalins sista artikel; se ovan, sid. 121.

¹⁵⁶ T. ex., M. D. Kammari, ”novan vydaiusjtjemsia vklade I. V. Stalina v marksistsko-leninskuiu filosofiiu” (Stalins särskilda nya bidrag till den marxist-leninistiska filosofin), *Voprosy Filosofii* (Filosofiska problem), 1952, Nr. 6, sid. 32.

¹⁵⁷ ”Anti-Dühring, i *A Handbook of Marxism* sid 225 f.

¹⁵⁸ *Encyclopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse* 1, 158 och 159; *Science of Logic*, Book II, sekt. 3, kap. 3, C.

själva såväl subjektiva som objektiva faktorer. ”Explosionen” är inte automatisk, utan förutsätter den revolutionära klassens handlande och medvetande; ”progressiv” syftar bara på produktivkrafternas utveckling, och kommer att fortsätta att innebära exploatering och förslavning, till dess proletariatet har blivit den historiska agenten.¹⁵⁹

Med denna uppfattning introducerar sovjetmarxismen åtskillnaden mellan antagonistiska och icke-antagonistiska motsättningar (”konflikter” och ”motsättningar”):¹⁶⁰ de förra är oförenliga och låter sig bara ”lösas” genom katastrofmässig explosion; de senare är, genom politisk kontroll, möjliga att gradvis lösa; de förra är karaktäristiska för klassamhället, och de senare är typiska för det socialistiska samhället. Sovjetmarxismen gör gällande att förändringen från den explosiva till den gradvisa dialektiska övergången, har gjorts möjlig i SSSR i och med upprättandet av sovjetstaten. I linje med denna uppfattning och i enlighet med Stalins exempel från 1938, försvann ”lagen om negationens negation” från listan över fundamentala dialektiska lagar. Den sovjetmarxistiska uppfattningen är, helt uppenbart, bäst ägnad att tjäna den etablerade statens ideologiska stabilisering: den tilldelar staten den historiska uppgiften att lösa de ”icke-antagonistiska motsättningarna” och undanröjer teoretiskt nödvändigheten av ytterligare en revolution på vägen till kommunism. Det bör emellertid noteras att den sovjetmarxistiska revisionen är teoretiskt konsistent med den marxiska föreställningen. Enligt Marx hör den ”katastrofmässiga” karaktären av övergången från kvantitet till kvalitet till de blint verkande och okontrollerade socio-ekonomiska krafternas domäner; i och med socialismens upprättande kommer dessa krafter under rationell kontroll av samhället som helhet, vilket självmedvetet reglerar sin kamp med naturen och sina egna motsättningar. Förändringen av övergångssättet från ett stadium till ett annat finns dessutom stipulerad redan i Hegels system: så snart en fri och självmedveten rationaliseringsnivå uppnåtts (varat-i-och-för-sig), kommer denna rationalitet att styra andra övergångar på denna nivå. På ett liknande sätt tillämpade Marx begreppet ”negationens negation” speciellt på den kapitalistiska utvecklingen. Det är den ”kapitalistiska produktionen” som, med en ”naturlags nödvändighet”, frambringar sin egen negation: socialismen är denna ”negations negation”.¹⁶¹ Den dialektiska metoden stipulerar inte att detta begrepp upprepas schematiskt, och Hegel varnar uttryckligen för en formalistisk tolkning och tillämpning av ”triaden”.¹⁶² Den sovjetmarxistiska ”revisionen” är ”ortodox”. Eftersom sovjetmarxisterna vidhåller att sovjetsamhället är ett socialistiskt samhälle, ger de ständigt samhället motsvarande dialektiska karaktärsdrag. Vad det gäller är inte så mycket en revision av dialektiken, som att det görs gällande att ett ickesocialistiskt samhälle är socialistiskt. Själva dialektiken utnyttjas för att underbygga denna uppfattning.

Allt detta tycks bekräfta att den sovjetmarxistiska behandlingen av dialektiken helt enkelt tjänar till att skydda och rättfärdiga den etablerade regimen genom att eliminera eller minimera alla de dialektiska element som skulle kunna betyda större framsteg i den socio-historiska utvecklingen av vad denna regim representerar, d.v.s. en utveckling mot ett

¹⁵⁹ Se t.ex., Marx till Ruge, september 1843, i ”Deutsch-Französische Jahrbucher I”, i Marx/Engels, *Historisch-Kritische Gesamtausgabe* (Frankfurt, Marx-Engels Verlagsgesellschaft, 1927), Div. I, I, pkt 1, sid. 575; och Marx/Engels, *The German Ideology* (New York, International Publishers, 1939), sid. 7.

¹⁶⁰ Se t.ex. M. M. Rozental, *Marksistskii dialektitjeskii metod* (Marxistisk dialektisk metod) (Moskva, Gospolitizdat, 1951), passim; S. P. Dudel, ”K voprosy o edinstve i bor' be protivopolonovsti: kak vnutrennem soderzhanii protesessa razvitiia” (Angående frågan om motsatsernas enhet och kamp som innehållet i utvecklingsprocessen) i *Voprosy Dialektitjeskogo Materializma* (Problem i den dialektiska materialismen) (Moskva, Akademia Nauk SSSR, 1951) sid. 73 ff. Den sovjetmarxistiska doktrinen om de dialektiska motsägelserna fick slutgiltig utformning efter Zjdanovs tal mot G. F. Aleksandrov, juni 1947, tryckt i *Bolsjevik*, 1947, Nr. 16, sid. 7-23.

¹⁶¹ *Capital*, I kap. 24.

¹⁶² *Science of Logik*, Bok III, Sekt. 3, kap. 3.

kvalitativt annorlunda och högre stadium av socialism. Sovjetmarxismen skulle med andra ord "förhindra" dialektiken i intresse av att bevara rådande förhållande – ideologin skulle då vara ett resultat av att socialismens förverkligande förhindrades.

Situationen är emellertid mer komplicerad. Inledningsvis noterade vi att den sovjetiska ideologin och verkligheten är föremål för en dynamik som inte regimen kan hindra utan att underminera sin egen grundval. Vi har antytt att den internationella utvecklingen tenderar att tvinga sovjetregimen att inrikta sina strävanden mot att uppnå socialismens "andra fas" – en utveckling som också skulle medverka till att förändra "överbyggnaden". I linje med assimileringen av ideologin och verkligheten, skulle denna utveckling inte bara bli märkbar, utan kanske föregripas, i ideologin. Den senare utvecklingen av sovjetmarxismens behandling av dialektiken tycks bekräfta detta antagande. Även under stalinismens sista period framkom det att ideologiska förberedelser gjordes för att göra regimen mer flexibel, för att "normalisera" den och för att orientera sovjetsamhället mot en lång period av ekonomisk såväl som politisk "samexistens" – en period som var nödvändig för sovjetsystemets fortsatta inre tillväxt. Den sovjetmarxistiska diskussionen om dialektik verkar ha till syfte att anpassa ideologin till denna nya period.

Vi har nämnt hur Stalin ständigt betonade överbyggnadens "aktiva" roll i utvecklingen av dess bas; detta är inte enbart fråga om ett ideologiskt rättfärdigande och en ideologisk stabilisering av staten, utan det är också fråga om ett ideologiskt åtagande av staten att genomföra förändringar i överensstämmelse med produktivkrafternas tillväxt. Stalins uttalande från 1950 föregrep i viss mån "Socialismens ekonomiska problem"¹⁶³ (från 1952), som betonar motsättningarna mellan produktivkrafterna och produktionsförhållandena i SSSR, och att de måste lösas "gradvis" under statens ledning. Diskussionen om logik och dialektik under åren 1950-1951, tycks snarare ha varit en förberedelse för avsedda förändringar, än ett ideologiskt försvar av status quo eller ett skydd mot historiskt framåtskridande. Diskussionen om relation mellan formell och dialektisk logik var hela tiden kopplad till Stalins uttalanden i "Marxismen och språkvetenskapens frågor".¹⁶⁴ Där påpekade Stalin att det är "omarxistiskt" och felaktigt att tala om språkets "klass-bestämmande" betydelse och att föreställa sig ett särskilt "socialistiskt språk". Han framhöll att språket "i princip skiljer sig från en överbyggnad" genom att det inte förändras med basen, utan kan överleva flera baser; det är skapat av och "tjänar", inte vissa klasser, utan samhället som helhet, under seklers lopp. Av samma anledning deklarerade sovjetmarxismen att det är felaktigt att behandla formell logik som "klassbetingad" och att föreställa sig en specifik "sovjet-logik" som svarar mot sovjetsamhällets nya bas.¹⁶⁵ Rapporten om resultaten av diskussionen om logik summerar:

"Tänkandets logiska former och lagar är inte någon överbyggnad för basen ... Formell logik är vetenskapen om det korrekta tänkandets elementära lagar och former ... Det finns inte två sorters logik: en gammal och en ny, dialektisk logik ... Det finns bara en formell logik, och den är universellt giltig."¹⁶⁶

Den dialektiska logiken varken förnekar, ogiltigförklarar eller motsäger den formella logikens giltighet; den förra hör till en annan kunskapsdimension och förhåller sig till den senare på samma sätt som högre matematik förhåller sig till elementär matematik.

¹⁶³ I *Current Soviet Policies* (New York, F. A. Praeger, 1953), sid. 1-20.

¹⁶⁴ Se Stalin, *Marksizm i voprosy iazykoznaniiia* (Marxismen och språkvetenskapens frågor) (Moskva, Gospolitizdat, 1950).

¹⁶⁵ V. I. Tjerkosov, "O logike i marksistskoi dialektike" (Om logik och marxistisk dialektik), *Voprosy Filosofii* (Filosofiska problem), 1950, Nr. 2, sid. 211.

¹⁶⁶ *Voprosy Filosofii* (Filosofiska problem), 1951, Nr. 6, sid. 145,146.

Här har vi medvetet bortsett från diskussionens förlopp och slutsatser.¹⁶⁷ Betecknande nog ger sig kursförändringen själv tillkänna i en återgång i marxistisk ortodoxi efter de ”marristiska vänsteravvikelserna”. I termer av marxistisk teori hör vare sig språket eller logiken i sig till överbyggnaden; de hör snarare till förutsättningarna för själva de grundläggande samhälleliga förhållandena: som instrument för kommunikation och kunskap är de oundgängliga för att upprätta och vidmakthålla dessa förhållanden. Endast vissa av språkets och tänkandets uttrycksformer tillhör överbyggnaden, t.ex. konst, filosofi och religion. Den sovjetiska diskussionen skilde, i enlighet med den marxiska uppfattningen, mellan logik i sig och logikens vetenskaper. Några av dessa måste klassificeras som ideologiska p.g.a. att de byggde på en specifik tolkning av logiken.¹⁶⁸ Varken den hegelska eller den marxiska dialektiken förnekade den formella logikens giltighet: de snarare bevarade och bekräftade dess sanning genom att utveckla dess innehåll i den dialektiska uppfattningen, som visar hur nödvändigt det abstrakta är i både det ”sunda” och det ”vetenskapliga” förnuftet.

Jämfört med denna dialektiska tradition måste verkligen ”marristisk”¹⁶⁹ lingvistik och logik (som i högsta grad betonade bådas klasskaraktär) te sig som en grov ”vänsteristisk avvikelse”, som en av den ännu omogna kommunismens ”barnsjukdomar”. Den tycktes vara en ideologisk biprodukt av den första fasen i den stalinistiska uppbyggnaden av socialismen i ett land. Den våldsamma kampen att övervinna landets te biologiska och industriella efterblivenhet, en terror som drabbade en i stort sett passiv och även fientligt inställd befolkning, fick sin ideologiska kompensation i de olika doktrinerna om den sovjetiska medborgarens unicitet och överlägsenhet, doktriner som baserades på att han hade marxismen som sin enda och progressiva ”världsåskådning”. Men denna marxiska teori är till sitt väsen internationell. Inom dessa ramar är nationalismen progressiv bara som ett stadium i den historiska processen – ett stadium som enligt Marx och Engels redan passerats av den avancerade västvärlden. Sovjetmarxismen har aldrig lyckats lösa motsättningarna mellan sin egen nationalism och marxismens internationalism – varken i strategi eller ideologi, vilket framgår av den pinsamma skillnaden mellan ”borgerlig kosmopolism” och sann internationalism, mellan chauvinism och ”sovjetpatriotism”. Att en särskild sovjet: mentalitet, sovjetlogik, sovjetlingvistik o.s.v. betonas så starkt måste dessutom skada sovjetisk vädjan till internationell solidaritet både vad gäller revolutionens yttersta målsättning och vädjan till fredlig samexistens, vilket doktrinen om socialism eller kommunism i ett land inte helt och hållet kunde uppge. De ”marristiska” teorierna kan kanske ha fyllt en nyttig funktion i den ”magiska” användningen av den marxiska teorin, men med sovjetsamhällets teknologiska och industriella framgång och med sovjetstatens ökande politiska och strategiska makt kom de i konflikt med mer fundamentala mål. Alltsom sovjetpolitiken började bli allt mer orienterad mot övergången till den ”andra fasen” har de marristiska teorierna fått ge vika för mer universella, ”normala” och internationalistiska föreställningar. Fjärran från att betyda att dialektiken ”hindras” för att stabilisera den uppnådda utvecklingsnivån, verkar upprepadet av språkets och logikens gemensamt mänskliga funktion att ha som syfte att anpassa ideologin till utvecklingen mot ”nästa, högre stadium”, d.v.s. socialismens nästa fas och till den ”normaliserings”-politik i förhållandet mellan Öst och Väst denna övergång innebär.

¹⁶⁷ De är summerade i *ibid.*, sid. 143-149, och i Gustav Wetter, *Der Dialektische Materialismus* (Freiburg, Herder, 1952), sid. 544 ff. För den post-stalinistiska utvecklingen se, George L. Kline, ”Recent Soviet Philosophy”, i American Academy of Political Science, *Annals*, CCCIII (Januari, 1956), sid. 126-138.

¹⁶⁸ I. I. Osmakov, ”O zakone myshleniia i o nauke logiki” (Om tänkandets lag och vetenskapens logik), *Voprosy Filosofii* (Filosofiska problem), 1950, Nr. 3, sid. 318 ff.

¹⁶⁹ Det är bara den stalinistiska värderingen av Marxs doktriner som diskuteras här, inte doktrinerna i sig.

8. Övergången från socialism till kommunism

Hela den sovjetmarxistiska tolkningen av dialektiken är, i likhet med alla ideologiska strävanden efter den senaste perioden av stalinism, fokuserad på övergången från socialism till kommunism (eller från den första till den andra fasen av det kommunistiska samhället – de två formuleringarna används växelvis). Föreställningen om denna övergång har som en mycket väsentlig del ingått i sovjetmarxismen alltsedan sovjetstatens konsolidering efter den första femårsplanen. Redan 1935 hyllade Stalin, i sitt tal till stachanoviternas första allunionella konferens, stachanovrörelsen som "lade grunden för övergången från socialism till kommunism", "visserligen bara en ännu så länge svag början, men dock en början" på "höjningen av den kulturella och tekniska nivån hos vårt lands arbetarklass", som är en förutsättning för den "andra fasen".¹⁷⁰ Men medan föreställningen om denna övergång (utan vilken sovjetmarxismen inte ens kan göra anspråk på att vara marxism) åtföljt uppbyggnaden av socialismen i ett land från början, heter det nu att övergångsprocessen är igång, att detta är nästa steg i sovjetisk inrikespolitik. Detta är huvudpunkterna i Stalins sista publikation "Socialismens ekonomiska problem i SSSR", som av sovjetmarxismen ansågs vara den första auktoritativa marxistiska teori om de konkreta formerna för övergången. Artikeln är ännu av stor betydelse, trots den kritik den blev föremål för vid den tjugonde kongressen.

Den förutsatte en "normal" utveckling, d.v.s. inget krig med Väst. Stalin hävdade utifrån denna förutsättning, att konflikten mellan den kapitalistiska och den socialistiska sfären kom i skuggan av de interimperialistiska konflikterna. Han gick mycket detaljerat in på påståendet om att krig mellan de kapitalistiska länderna är "oundvikligt".¹⁷¹ Det är antagligen första gången som Stalin offentligt citerar en sovjetmarxistisk analys (som han uppgav vara utförd av några "kamrater") av den samtida kapitalismen, där det hävdas att kapitalismens interkontinentala integration efter det andra världskriget inte endast är en yttre politisk konstellation, utan grundad på en basis som gör att krig mellan de kapitalistiska länderna inte längre är oundvikligt. Denna föreställning, som innebär att den marxist-leninistiska imperialismeteorin *förnekas*, citeras för att förkastas. Samtidigt framhöll Stalin betydelsen av de ekonomiska konflikterna mellan USA och de "undergivna" kapitalistiska länderna (främst Storbritannien och Frankrike, men också Tyskland och Japan). Å andra sidan är krig mellan det imperialistiska och det sovjetiska lägret *inte* oundvikligt.

Modifikationen av tesen om "krigets oundviklighet" är mycket tvetydig. För det första syftar den, på marxistiskt sätt, i första hand på krig mellan *kapitalistiska* stater. I så motto är tesen en av imperialism-doktrinens kärnpunkter. Men å andra sidan syftar "justeringen" av tesen i första hand på krig mellan det imperialistiska och det sovjetiska lägret: det ännu icke längre oundvikliga kriget är kriget mellan öst-väst. Så snart denna dubbeltydighet är upplärd framträder en märklig samstämmighet mellan den stalinistiska och den post-stalinistiska föreställningen. Uttalanden på den tjugonde kongressen¹⁷² om skärpta intra-kapitalistiska motsättningar är till det väsentliga (ibland t.o.m. bokstavligen) överensstämmande med de stalinistiska formuleringarna! Samstämmigheten blir förklarlig när den ses mot bakgrund av att den post-stalinistiska politiken i några viktiga avseenden fortsätter och förstärker den stalinistiska politiken, nämligen tilltron till en "normal" kapitalistisk utveckling, stabilisering av öst-väst-förhållandet, sovjetsamhällets inre tillväxt samt ekonomisk-politisk konkurrens. Det krig vars oundviklighet nu så starkt betonas är först och främst ett krig mellan

¹⁷⁰ *Leninism* (New York, International Publishers, 1942), sid. 367 och 369.

¹⁷¹ "Economic Problems of Socialism in the USSR", i *Current Soviet Policies* (New York, F. A. Praeger, 1953), sid. 7 f. För den följande diskussionen, se ovan, sid. 66 ff.

¹⁷² Se uttalanden av Mikojan och Chrusjtjov vid Den tjugonde partikongressen, i *XX S"ezd Kommunistitjeskoi Partii Sovetskogo Soiuza; Stenografitjeskii ottjet* (Det sovjetiska kommunistpartiets tjugonde kongress; stenografiskt referat) (2 band, Moskva Gospolizdat, 1956), 1, sid. 14-20, 319-321.

kapitalistiska och socialistiska länder. Med det socialistiska lägrets ökade makt och dess inflytande på de ”fredsölskande” folken i de kapitalistiska länderna kan detta krig förhindras. Men just dessa faktorer bidrar i sin tur allmänt till att motverka krig – och därför verkar inte krig mellan kapitalistiska länder ”oundvikligt”.

Den förändrade sovjetmarxistiska uppfattningen om krigets oundviklighet verkar sålunda helt och hållet konsistent. Jämfört med den period då Lenin förfäktade tanken att krig mellan de imperialistiska staterna var oundvikligt, har den nationella och internationella situationen genomgått en fundamental förändring, och en ”maktbalans” har upprättats (d.v.s. sovjetlägret har blivit starkare) som avskräcker till öst-väst-krig. Men denna avskräckande funktion har också minskat sannolikheten av militära konflikter inom imperialistlägret (vilket skulle vara till fördel för Sovjet) samtidigt som den förvärrar de ekonomiska och politiska svårigheterna i den kapitalistiska världen.

Vi har sett att denna tes om de tilltagande kapitalistiska motsättningarna hör till det mest centrala i sovjetmarxismen. I det sammanhang i vilket Stalin återgav den i sin sista artikel fick den emellertid en särskild betydelse. Den inleder diskussionen om övergången från socialism till kommunism som nästa fas i sovjetsamhällets utveckling. I detta sammanhang framhävs i och med detta antagande återigen inrikespolitikens prioritet över utrikespolitiken. I den första representativa artikeln om Sovjets utrikespolitik efter Stalins död, erinrade *Kommunist* om att ”varje stats utrikespolitik”, enligt marxism-leninismen, ”är en förlängning av dess inrikespolitik och bestäms av den”.¹⁷³ För SSSR avbröts detta ”normala” marxist-leninistiska förhållande av det andra världskriget, av de därpå följande strategiska justeringarna och av återuppbyggnadsperioden. Den nittonde partikongressen tycks förebåda en återgång till det normala, till den inhemska politikens prioritet och att initiera dess nya fas. Vi har betonat att debatten om Stalins artikel i *Voprosy Ekonomiki* (Ekonomiska problem) uttryckligen slår fast att de interimperialistiska motsättningarna ”i verkligheten” överskuggar konflikten mellan det imperialistiska och det sovjetiska lägret.¹⁷⁴ Detta stycke av Stalins artikel har även fortsättningsvis i hög grad påverkat partilinjens: konflikterna mellan imperialistmakterna och inom de imperialistiska länderna medför en inre reduktion av kapitalismens styrka, vilket är bra för ”freden”.

”USA:s aggressiva utrikespolitik skärper motsättningarna inom själva det imperialistiska lägret ... Sovjets utrikespolitik ... kan inte låta bli att ta både existensen av betydande motsättningar mellan enstaka kapitalistiska länder och inom dessa länder, och även inom enstaka partier som har anknytning till kapitalistiska klasser och grupper, med i beräkningen. Det är vår sak att utnyttja dessa motsättningar för att behålla och stärka freden, och för att försvaga aggressiva och anti-demokratiska krafter.”¹⁷⁵

Den imperialistiska styrkepolitiken möter nu inte bara motstånd – som det heter – i folkets breda massor, utan också i delar av de ”välsituerade klasserna”.¹⁷⁶ Man skall inte underskatta faran för att en liten ”handfull grupp exploatörer” kan utlösa krig av ren desperation, men ”det vore ett ännu större misstag att överskatta imperialismens krafter.”¹⁷⁷

Medan en omvärdering av förhållandet mellan de imperialistiska staterna tyder på en ny linje i utrikespolitiken, antyder diskussionen om socialismens ekonomiska problem den inre grunden

¹⁷³ 1953, Nr. 7, översatt i *Current Digest of the Soviet Press*, V, Nr. 20 (27 juni 1953), sid. 3.

¹⁷⁴ Se ovan, sid. 65. xxx

¹⁷⁵ ”Za uprochenie mira mezjdu narodami” (För konsolideringen av fred mellan folken), *Kommunist*, 1955, Nr. 4. (mars), sid. 12.

¹⁷⁶ ”Sud'by mira i tsivilizatsii resjajut narody” (Folken bestämmer fredens och civilisationens öde), *Kommunist*, 1955, Nr. 4 (mars), sid. 12.

¹⁷⁷ *Ibid.*, sid. 18.

för (och kanske också orsak till) den linjen. Nyorienteringen i utrikespolitiken tycks ha nödvändiggjorts av en inhemsk politisk nyorientering. Om man skall kunna uppnå de internationella målen – först och främst att västsamhället försvagas inifrån – beror ytterst på att man når en högre nivå i sovjetsamhället (med marxistisk terminologi, socialismens andra stadium).¹⁷⁸ Leninistiska föreställningar om denna övergång återkommer i Stalins politiska testamente: det fastslog ett behov av en ny, förlängd ”respit” som en förutsättning för sovjetsamhällets vidare utveckling.

I ”Socialismens ekonomiska problem” följs antagande om de interimperialistiska motsättningsarnas oundviklighet av hans definition av ”den mest fundamentala lagen i dagens kapitalism”, d.v.s. ”behovet av att utveckla maximal profit”. Stalin konstaterar denna ”lag” med ”lagen om den genomsnittliga profit-normen” som gällde i den kapitalistiska utvecklingens föregående stadier. Denna passage har, p.g.a. det ortodoxispörsmål som här är aktuellt, förvirrat uttolkare av marxismen: med Marx' terminologi, behovet av maximal profit sammanhänger med själva det kapitalistiska produktionssättet och kan inte kontrasteras med ”lagen om den genomsnittliga profit-normen” därför att det behovet antingen är föremål för denna lag eller också förblir den ett undantag – och berör endast ”privilegierade” grupper av företag. Sovjetiska kommentarer har förbigått denna svårighet och utifrån Stalins formulering funnit skäl att omdefiniera dagens kapitalistiska förhållande.

Föreställningen om den ”andra fasen” av kapitalismens allmänna kris,¹⁷⁹ som den formuleras när den omdefinierats, tjänar som kontrasterande bakgrund för övergången till den ”andra fasen” av socialism. Krisen gör den internationella miljön lämplig för en inriktning av sovjetiska inrikespolitiken på denna övergång. I diskussionen om den läggs det påfallande stor vikt vid behovet av förändringar inom det sovjetiska systemet – förändringar som skall omvandla och föra upp själva systemet till den ”högre” andra fasen. En stor del av Stalins artikel ägnas åt att vederlägga påståendena från dem som hävdar att överensstämmelsen mellan produktivkrafter och produktionsförhållande under socialismen (d.v.s. i det nuvarande sovjetsystemet) är sådan att den utesluter motsättningar. Mot detta synsätt hävdar Stalin att det inte finns någon ”fullständig konformitet” mellan den ekonomiska basens element. Produktivkrafterna ”är före” produktionsförhållandena även under socialismen – det är, enligt Stalin, så som utvecklingen börjar – och produktivförhållandena kommer oundvikligen att bli ett hinder för den samhälleliga utvecklingen. Men medan dessa motsättningar under de privatkapitalistiska förhållandena måste leda till en konflikt som endast kan lösas genom en ”explosion”, kan samhället under socialismen bringa de eftersläpande produktionsförhållandena i överensstämmelse med produktivkrafternas karaktär i god tid och utan att ”spränga” den sociala ordningen. Vid ett visst utvecklingsstadium kommer produktionstillväxten att möjliggöra en ”arbetsfördelning mellan produktionsgrenar ... som inte är reglerad av värdelagen ... utan av samhällets växande behov av varor”.¹⁸⁰ Det är det grundläggande draget i ”socialismens andra fas” (”kommunismen”). Stalin refererar till Engels: ”Samhälleligt planerad reglering av produktionen i enlighet med både hela samhällets behov och varje enskild individs behov”.¹⁸¹ De understrukna orden i Engelscitatet (som inte finns med i Stalins egna formulering ovan) är avgörande: de utesluter det auktoritära likhetstecknet mellan samhällets behov av varor och alla dess *individuella medlemmars* behov. Enligt Marx och Engels råder det kommunism endast om och när samhällets behov verkligen är individens behov och när utvecklingen och

¹⁷⁸ Se ovan, sid. 76 f. xxx

¹⁷⁹ Se ovan, sid. 58 f. xxx

¹⁸⁰ ”Economic Problems of Socialism”, i *Current Soviet Policies*, sid. 5. Det socialistiska samhällets motsättningar betonas återigen av Chrusjtjov i ett tal 6 nov. 1957 (sändt i Moskvas radio, sid. A-23).

¹⁸¹ ”Anti-Dühring”, i *A Handbook of Marxism* (New York, International Publishers, 1935), sid. 294. Min kursivering.

tillfredsställelsen av dem bestämmer den sociala arbetsdelningen. Men det finns ingenting i Stalins karaktärisering av den andra fasen som tyder på att man vill ge upp det administrativa system där man på ett auktoritärt sätt likställer samhällets och dess medlemmars behov. Efter som produktivkrafternas tillväxt inte längre motverkas av antagonistiska privata intressen, menar Stalin att anpassningen av produktionsförhållandena till denna tillväxt kan genomföras av sovjetstatens ”styrande instanser”.¹⁸² Övergången från socialism till kommunism är *deras* sak; ”kommunismen” kommer att introduceras som en administrativ åtgärd.

Vad det gäller tidsplanen utgår sovjetteoretikerna fortfarande från den kalkyl med tre femårsplaner som Stalin presenterade i sitt tal den nionde februari 1946. Med beaktande av de nyligen gjorda justeringarna skulle detta förlägga övergången till den andra fasen, senast till perioden mellan 1960 och 1965.¹⁸³ De objektiva villkor som ligger till grund för tidsangivelsen är av större betydelse. Stalin angav tre ”grundläggande, preliminära villkor”: 1) ”Konstant ökning av hela den samhälleliga produktionen, särskilt vad det gäller produktionsmedel”, 2) ”att det kollektiva ägandet inom jordbruket bringas i nivå med det allmänna ägandet som helhet” och 3) ”en kulturell utveckling av samhället som skulle tillförsäkra alla dess medlemmar en allsidig utveckling av deras fysiska och mentala möjligheter”. Stalin betonade att ett första nödvändiga steg för att uppnå det sistnämnda¹⁸⁴ villkoret var en förkortning av arbetsdagen till ”åtminstone sex och sedan till fem timmar”. Som grundläggande åtgärder i den ekonomiska politiken under denna period, såg han en ökning av reallönerna med åtminstone 100% (genom en ökning av både penninglönen och en systematisk reducering av priserna på masskonsumtionsvaror)¹⁸⁵ och en gradvis utökning av systemet med ”produktbyte”, på ”varuomsättnings”-sfärens bekostnad (särskilt genom att inbegripa överskottet från kollektivjordbruksproduktionen i produktbytestsfären).¹⁸⁶

Denna skissering av övergången till den andra fasen återupptar den traditionella marxistiska uppfattningen, huvudsakligen härledd från Engels' kommentarer i tredje delen av *Anti-Dühring*. Men p.g.a. att dessa standarduttalanden ingick i Stalins framställning, fick de status av politiska direktiv och accepterades som sådana av Stalins anti-stalinistiska efterföljare.

En sak man först måste notera är att den nuvarande poststalinistiska och anti-stalinistiska trenden, beträffande ”övergångs”-problematiken, är en fortsättning på den senare stalinismens huvudlinje. Vi har försökt att visa detta samband med utvärderingen av den kapitalistiska utvecklingen.¹⁸⁷ Samma sak äger giltighet i fråga om sovjetpolitikens centrala målsättning. Den resolution som antogs av den tjugonde kongressen, slår än en gång fast att ”den viktigaste ekonomiska frågan” är ”att komma ikapp och gå om de mest utvecklade kapitalistiska länderna i produktionen per capita”. Resolutionen bekräftar att man för att uppnå denna målsättning måste prioritera, dels den tunga industrin, dels behovet även ”snabb utveckling” av produktionen av konsumtionsvaror. Liksom Stalin avvisade Chrusjtjov ”utopiska föreställningar” om övergången. Resolutionen följer Stalins påståenden om ”de grundläggande preliminära villkoren” för framsteg och föreskriver en reducering av arbetsdagen, under loppet av den sjätte femårs-perioden, till sju timmar för att arbetare och till sex för de som arbetar i kol- och malmgruveindustrin. Samma konsistens gör sig gällande i betoningen av vikten av teknologisk utbildning, skolning av ”specialister” och av att ”landets vetenskapliga

¹⁸² ”Economic Problems of Socialism”, i *Current Soviet Policies*, sid. 15.

¹⁸³ Ts. A. Stepanian, ”Usloviia i puti perechoda ot sotsializma k kommunizmu” (Villkoren för och vägen till övergången från socialism till kommunism), i *O sovetskom sotsialistitjeskom obsjtjesteve* (Sovjet, socialistiskt samhälle), (Moskva, Gospolitdat, 1948), sid. 540-542.

¹⁸⁴ Stalin, ”Economic Problems of Socialism”, i *Current Soviet Policies*, sid. 14 ff.

¹⁸⁵ *Ibid.*, sid. 14.

¹⁸⁶ *Ibid.*, sid. 19.

¹⁸⁷ Se ovan, sid. 65 ff. xxx

etablissemang knyts till produktionen”.¹⁸⁸

Kontinuiteten mellan stalinismen och post-stalinismen skulle kunna ha varit betingat av grundläggande propaganda-behov, om det inte varit för möjligheten att den återspeglar en inneboende dynamik i själva det sovjetiska sociala systemet.

Vi har framställt det som att den sovjetiska uppbyggnaden av socialism under sin framväxt utvecklar en egen dynamik. Å ena sidan förstärker den totalitära administrationen sig själv och just de krafter mot vilka den verkar (och skapar därigenom en starkare konsolidering av väst-samhället); på det sättet vidmakthåller den sovjetsystemets repressiva ekonomiska och politiska drag. Å andra sidan är administrationen, för att uppnå sitt huvudmål (”att komma ikapp och gå om”), beroende av den totala utvecklingen av de produktivkrafter den förfogar över. Denna utveckling – under inverkan av en internationell konkurrens som sovjetmarxismen ser som en kamp för tillvaron – driver den ökande produktiviteten, med den moderna teknologins och vetenskapens mest strömlinjeformade vapen, mot en nivå vid vilken den kommer att börja producera ett ”överflöd” och delvis omvandlas till produktion för individuella behov. Förutsatt att den ökande produktiviteten kan upprätthållas vid full kapacitet, och att denna kapacitet inte i ökande grad används till onyttiga och destruktiva ändamål, kommer produktionen sannolikt att skapa det materiella och kulturella välstånd som skulle möjliggöra den andra fasens stipulerade inslag. (De är blygsamma nog.) Detta tycks vara fallet även om produktivkrafterna i sin utveckling bär upp en stor och i hög grad privilegierad byråkrati. Det kan förväntas att produktiviteten föregår privilegier och att den åstadkommer en gradvis, men kvalitativ förändring i den underprivilegierade befolkningens omständigheter och, på motsvarande sätt, i de politiska institutionerna – vilket skedde vid föregående stadier av expanderande civilisation.

Den totalitära administrationen har naturligtvis tillräcklig makt för att motverka denna utveckling, och det kan förväntas att den gör det om produktivitetstillväxten och dess resultat används för tillfredsställelse av individuella behov och att detta strider mot administrationens intressen, eller om den anser motstånd nödvändigt för sovjetstatens existens. Vi har försökt visa¹⁸⁹ att det första villkoret inte är aktuellt. Byråkratins ”klassintresse” (d.v.s. den gemensamma nämnaren för de olika byråkratiavdelningarnas särintressen) är knuten till produktivkrafternas intensifierade utveckling, och administrativt framsteg till ett ”högre stadium av socialism” skulle mycket effektivt säkra sovjetsamhällets sammanhållning. Å andra sidan har sovjetstaten konsekvent avsatt en mycket stor del av produktivkrafterna (både mänskliga och materiella) till såväl den yttre som den inre militariseringen. Hindrar denna politik övergången till den ”andra fasen”? Om en rustningsekonomi är förenlig med en ökande levnadsstandard är inte bara ett tekniskt-ekonomiskt spörsmål. Upprätthållandet av en enorm militärorganisation (beväpnade styrkor och säkerhetspolitik), med dess kontrollfunktioner på det utbildningsmässiga, politiska och psykologiska planet bevarar de auktoritära institutioner, attityder och beteendemönster som motverkar en kvalitativ förändring i repressiva produktionsförhållanden. Sätillvida byråkratin utgör en egen klass med särskilda privilegier och maktbefogenheter, har den ett självbevarelseintresse och, följaktligen, ett intresse av att bevara repressiva produktions-(och politiska) förhållandena. Frågan är emellertid om inte de repressiva ekonomiska och politiska förhållandena på vilka denna byråkrati är grundad, i ökande grad står i motsättning till mer fundamentala intressen och mål i sovjetstatens utveckling.

Om vår analys av sovjetmarxismen är korrekt måste svaret bli jakande. Det grundläggande sovjetiska målet för den nuvarande perioden är att bryta västvärldens konsolidering som

¹⁸⁸ *XX S”ezd Kommunistitjeskoi Partii Sovjetskogo Soiuza* (Det sovjetiska kommunistpartiets tjugonde kongress), II, sid. 434, 475, 480.

¹⁸⁹ Sid. 116 ff. xxx ovan.

neutraliserar de ”interimperialistiska konflikterna”, och det är ju på dessa konflikter som socialismens slutliga seger beror. Samma krafter som åstadkommer och bevarar denna konsolidering, äventyrar och fördröjer målsättningen att ”komma ikapp och gå om” den avancerade kapitalismens utvecklingsförmåga. Enligt den sovjetmarxistiska analysen är västvärldens konsolidering baserad på en ”permanent krigsekonomi” som, genom att dra fördel av kapitalismens försprång, kan upprätthålla den snabba produktivitetens utvecklingen och integrera majoriteten av den organiserade arbetskraften inom det kapitalistiska systemet. Därmed fortsätter den att fördröja revolutionen i den kapitalistiska världen, som även Stalin betraktade som en nödvändig betingelse för socialismens seger.¹⁹⁰ Den kapitalistiska krigs-ekonomi upprätthålls i sin tur av den ”hårda” sovjetpolitiken, som också är ett hinder för den sovjetiska utvecklingen till den andra fasan, där den effektivt kan konkurrera med kapitalismens förmåga. Det första steget måste således vara avspänning av den ”hårda” politiken. Men då handlar det både om en nyorientering i inrikespolitiken och utrikespolitiken, om en ändring av tyngdpunkten från militär och politisk, till mer effektiv ekonomisk konkurrens och om att liberalisera den stalinistiska byråkratin. Förändringen förutsätter en hög industrialiseringsnivå. Sovjets framgång med att utnyttja atomenergin kan ha varit en av de viktigaste händelserna som övertygat sovjetledningen om att man nu uppnått en tillräckligt konkurrenskraftig industrialiseringsnivå.

Vi tror att dessa faktorer är grundläggande för Sovjets senare utveckling. Om så är fallet, är förändringen del av en varaktig trend som har sitt ursprung i en objektiv historisk situation och som hör till sovjetsamhällets själva struktur. Den objektiva historiska situationen (d.v.s. interrelationen mellan stalinistisk maktpolitik och kapitalistisk konsolidering) drev sovjetstaten till en omprövning av sin grundläggande strategi, till en ”avspänning” som, om den lyckas, kommer att leda till att den växande produktiviteten i ökande grad kommer att användas till konsumenternas behov. Denna grundläggande ekonomiska trend skulle generera en motsvarande politisk trend, d.v.s. en liberalisering av den repressiva totalitära regimen.

I Sovjets politik vis-à-vis västvärlden har, sedan slutet av Korea-kriget och fram till omvälvningarna i Öst-Europa 1956, tecken på den nya trenden hopat sig. En motsvarande utveckling har också skett i de interkommunistiska relationerna: de återupptagna vänskapliga förbindelserna mellan Sovjet och Jugoslavien; de indiska och japanska partiernas utfästelse av ett ”lagligt-demokratiskt” program; de västliga kommunistpartiernas fortsatta (och t.o.m. intensifierade) ”mjuka” strategi, speciellt enhetsfront-politiken – avstaliniseringen. Det var denna avstalinisering som uppmuntrade till händelserna i Polen och Ungern. Det sovjetiska ledarskapet reagerade i överensstämmelse med den underliggande politiska uppfattningen. Sovjetmarxismen har aldrig erkänt ett äkta tredje alternativ till socialism och kapitalism, och under samexistensperioden innebär socialism nära förbindelse med Sovjetunionen. En spricka i det ”skyddande bältet” av öst-europeiska stater är, från sovjetisk synpunkt, därför liktydigt med ett ökat kapitalistiskt inflytande och med en förändring av den internationella maktbalansen – på en mycket viktig punkt – till den kapitalistiska världens fördel. En mycket viktig aspekt är att medan liberaliseringen av Sovjetunionen baserades på en fast grund av industrialisering och kollektivisering, var detta inte fallet i de öst-europeiska länderna. Industrialiseringen var fortfarande på ett mycket efterblivet stadium och jordbruket var ännu inte på ett effektivt sätt koordinerat med den nationaliserade ekonomin och dess politiska institutioner. Rörelsen för en ”nationell kommunism” betraktades därför som förhastad och anti-socialistisk, trots de ärliga och subjektiva intentioner som präglade de nationella ledarna och deras efterföljare

¹⁹⁰ Sovjetmarxismen utgår snarare från de socio-ekonomiska än de militära resurserna och möjligheterna i den internationella konstellationen: Västs inre styrka, som kommer tydligast till uttryck i hög levnadsstandard och ”klass-samarbete”, är, enligt marxistiskt synsätt, på lång sikt ett större hot mot ”socialismens slutliga seger” än Västs militära styrka.

bland arbetarklassen och intelligentian.

Det var sannolikt att de öst-europeiska händelserna skulle fördröja och kanske t.o.m. vrida tillbaka avstaliniseringen på några områden: en betydande ”åtstramning” blev särskilt märkbar i den internationella strategin. Men om vår analys är korrekt, kommer den grundläggande utvecklingen att fortsätta, och den kommer att visa sig i sådana tillbakslag. För den interna sovjetiska utvecklingen betyder detta att det för närvarande inte är aktuellt att låta det ”kollektiva ledarskapet” upphöra, det betyder inskränkt makt för säkerhetspolisen, decentraliseringen, lagreformer, mildare censur och liberalisering av kulturlivet. Förhållandet mellan denna politik och den långsiktiga socio-ekonomiska utvecklingen kan illustreras med det faktum att den tunga industrins utveckling prioriteras framför utvecklingen av konsumtionsvaruindustrin. ”Malenkov-linjen” tolkade Stalins uttalande om den rådande konflikten mellan produktivkrafter och produktionsförhållanden som om Stalin menade att denna konflikt, gjort det nödvändigt att ändra förhållandet mellan produktionens två huvudavdelningar till fördel för den andra avdelningen, nämligen konsumtionsvaruindustrin¹⁹¹ – trots Stalins anbefallning att den tillväxt som sker inom den första avdelningen måste förbli basen i den socialistiska planeringen. Även om teorin att ändra prioriteten till den andra avdelningen inte blev officiellt förkastad förrän januari 1955, fanns det öppet motstånd till den redan 1954, under Malenkov-regimen:

”Det får inte finnas plats i sovjetisk vetenskap för diskussion med sådana som vulgariserar och falsifierar marxismen. Några ekonomer ... försökte att revidera en av de fundamentala principerna i marxismens ekonomiska lära, nämligen tesen att utvidgad reproduktion, speciellt under socialismen, kräver prioritering av utvecklingen av underavdelning I (produktionsmedel) på bekostnad av underavdelning II (produktion av konsumtionsvaror).”¹⁹²

”För att förvränga innehållet i den verksamhet som fördes av partiet och den sovjetiska regimen i syfte att snabbt bygga upp jordbruket och öka produktionen av produkter för folkets konsumtion, började några ekonomer hävda att den utvidgade reproduktionen, under socialismen, inte nödvändigtvis hänger samman med en snabbare utveckling av produktionen av produktionsmedel, än produktionen av konsumtionsvaror.”¹⁹³

Den tunga industrins prioritet anses vara essentiell för övergången till kommunism, inte bara vad det gäller den samhälleliga produktivitetens interna tillväxt, utan också i det internationella sammanhanget – med andra ord måste Sovjets militära såväl som ekonomiska ställning stärkas:

”Genom att fullgöra det industrialiseringsprogram som partiet utarbetat i femårsplanerna före kriget, skapade det sovjetiska folket en solid ekonomisk bas för ett aktivt försvar av landet. En mäktig tung industri visade att den var grunden för Sovjets oslagbara försvarsmakt.”¹⁹⁴ Så länge samexistensen med den kapitalistiska världen varar, är sålunda partiet och regeringen tvingade att hålla fast vid prioriteringen av den tunga industrins utveckling, på samma sätt under det sovjetiska samhällets kommunistiska uppbyggnadsfas som under dess socialistiska.

Man kan anta att det bakom denna doktrin-kontrovers ligger en maktkamp mellan topp-

¹⁹¹ Se t.ex. A. N. Maslin, ”Printsip material'noi zainteresovannosti pri sotsializme” (De materiella intressenas princip under kapitalismen) *Voprosy Filosofii* (Filosofiska problem), 1954, Nr. 4, sid. 3-14; 1955, Nr. 1, sid. 15.

¹⁹² M. T. Iovtjuk, ”Rol' sotsialititjeskoi ideologii v bor'be s perežitkami kapitalizma” (Den socialistiska ideologins roll i kampen mot kapitalismens rester), *Voprosy Filosofii* (Filosofiska problem), 1955, Nr. 1, sid. 15.

¹⁹³ I. Dorosjev och Rumiantsev, ”Protiv izvrasjtjenia marksistskoi teorii vosproizvodstva (Mot förvrängningen av den marxistiska reproduktionsteorin), *Kommunist*, 1955, Nr. 2 (januari), sid. 14.

¹⁹⁴ E. Frolov, ”Tiazjelaia industriiaosnova ekonomitjeskogo mogusjtjestva SSSR” (Tung industri – basen för SSSR:s ekonomiska makt), *Kommunist*, 1955, Nr. 3, (februari), sid. 29 f. Se även den andra ledaren i samma nummer, sid. 22.

byråkraterna. En avgörande förändring av prioriteringen skulle, otvivelaktigt, medföra en motsvarande förändring i politisk vikt: det ledande skiktet i den tunga industrin skulle ofrånkomligen få mindre inflytande. Den politiska kampen har emellertid ett djupare innehåll; sovjetsamhället tycks ha nått ännu en vändpunkt i sin utveckling. De sovjetiska ledarna har själva definierat denna vändpunkt: man har uppnått en tillväxtnivå där framsteg inte längre förutsätter ökad tung industri eller ökning av levnadsstandarden, utan där det senare kan uppnås som ett resultat av det förra. Det som det i grund och botten handlar om är detta: inte konkurrensmässig beredskap för krig eller konkurrensmässig tillfredsställelse av folkets behov, utan båda. Alternativet hörde till den stalinistiska eran; p.g.a. dess framgångar, anses denna era nu vara ett passerat stadium.

Om detta verkar Malenkov och hans motståndare ha varit ense. När Molotov tillkallades i oktober 1955 för att han skulle ta tillbaka sina ”felaktiga” uttalande (från februari 1955) att det endast var ”grunden” till ett socialistiskt land som nu lagts, och istället bekräfta att ett verkligt socialistiskt samhälle byggts upp, blev han samtidigt uppmanad att erkänna att en hel period (med vilken han själv identifierats) hade fullbordats, och att en ny börjat. Men det var Chrusjtjov som klarast och mest koncist klargjorde vilka de socio-ekonomiska anledningarna till att ersätta det stalinistiska alternativet var. I sin rapport om det agrikulturna programmet, som avlämnades i september 1953, sa han:

”Kommunistpartiet har hållit en stadig kurs som gått ut på att framförallt utveckla den tunga industrin. Partiet har ansett detta varit väsentligt för en framgångsrik utveckling av alla grenar av den nationella ekonomin, och det har nått stor framgång på den inslagna vägen. Den huvudsakliga uppmärksamheten riktades mot att lösa detta överhängande nationalekonomiska problem, och betydande krafter och medel avsattes för det. Våra bästa kadrer arbetade med att industrialisera landet. Vi har inte medel för att, på en och samma gång, sätta full fart på utvecklingen av tungt jordbruk och lätt industri. För detta ändamål var det nödvändigt att sörja för vissa basförutsättningar. *Nu finns dessa förutsättningar.* Vi har en mäktig industriell bas, bättre kollektivjordbruk och kadrer som är utbildade i all slags ekonomisk konstruktion.”¹⁹⁵

Detta är den interna orsaken till den nya utvecklingen: Lenins ”civiliserings”-program¹⁹⁶ fullbordades i den första fasen; genom den stalinistiska uppbyggnaden har en industriell bas skapats som är tillräckligt stark för att möta internationella ”kriser” och för att höja konsumtionsnivån i Sovjet. Det som förut inte kunde göras ”samtidigt”, kan nu genomföras: den tunga industrins ”forcerade utveckling” kan fortsätta, samtidigt som detta tillåter att en ökande andel av den samhälleliga produkten kan användas för att tillfredställa enskilda konsumenters behov. Men om beslutet att accelerera och utvidga produktionen av konsumtionsvaror, samtidigt med en fortsatt prioritering av den tunga industrin, tyder på en framgångsgrad som går utöver den stalinistiska periodens, då tyder det också på att framgången kommer att hållas inom ramen för ”icke-antagonistiska” motsättningar och administrativa tillrättalägganden. Med andra ord: varje förväntan på en kvalitativ förändring som kan ses som en explosiv ”negation” av föregående stadium, avvisas bestämt. Förbättringar och liberalisering kommer att förutsätta en obeveklig kamp för högre arbetsproduktivitet, socialistisk konkurrensförmåga och total mobilisering av folket för arbete och utbildning. Återigen, en sådan kontinuitet i socialismens ”anda” kan inte på ett enkelt sätt förklaras av det sovjetiska ledarskapets ”makt-drift” – den har snarare sina rötter i de objektiva förutsättningarna under vilka den sovjetiska staten verkar, i den ”anomala” samexistensen mellan kapitalism och socialism som i korthet nämns i Lenins politiska testamente. Föreställningen om socialism i en ”kapitalistisk

¹⁹⁵ *Current Digest of the Soviet Press*, V, Nr. 39 (7 nov. 1953), 11 f.

¹⁹⁶ Se sid. 46 f. ovan. xxx

omgivning” utesluter att man uppger folkets totala mobilisering; det utesluter också en fundamental förändring av det värdesystem som underordnar socialistisk frihet under hårt arbete och disciplin. Det är den sovjetiska regeringen och partiet som skall höja nivån på folkets konsumtion. Denna ständigt upprepade formulering uttrycker den grundläggande politiska uppfattningen att framsteg och liberalisering, effekten av ”socialismens fundamentala lag”, inte kommer att vara ett resultat av frihet och initiativ ”underifrån”, utan snarare av att en expanderad ekonomi utnyttjas, och att den regleras av staten i överensstämmelse med både nationella och internationella politiska krav. Beslutet att vidmakthålla denna politik kommer klart till uttryck i det sätt på vilket den politiska och kulturella liberaliseringen förknippas med utvecklingen av en repressiv moral, både privat och offentlig, i såväl arbetet som fritiden.

I den andra delen av denna studie skall vi analysera den sovjetiska moralens sociala funktion. Här ställs frågan om den socialistiska uppbyggnadens ”anda” så som den institutionaliserades under den stalinistiska perioden, om den också på ett mer fundamentalt sätt kommer att påverkas av den nya utvecklingen. Även ett mycket preliminärt svar måste ta två huvudfaktorer i beaktande: det uppnådda stadiet av ekonomisk-politisk utveckling och det etablerade beteendemönstrets och värdesystemets inre dynamik, som, trots att det är planerat och kontrollerat, har sina egna fordringar och syften. Det enda vi än så länge kan göra är att ge ett provisoriskt svar vad gäller den ekonomiskpolitiska faktorn.

Vi har sett att avskaffandet av staten som repressiv apparat, enligt den stalinistiska uppfattningen, är avhängigt av att den socialistiska staten stärkes och att den fortsätter in i den andra fasen. Det finns inga tecken som tyder på att denna uppfattning har ändrats sedan Stalins död. Trots att Stalins ”felaktiga formulering” angående den skärpta klasskampen under socialismens utveckling förnekas,¹⁹⁷ och trots att en betydande ”demokratisering” av staten, decentralisering och självstyre är proklamerat, och t.o.m. satt i verket, står en fortsatt förstärkning av staten och partiorganisationerna kvar på dagordningen.¹⁹⁸ Dessutom – och detta är ännu viktigare – finns det inga objektiva faktorer eller tendenser som skulle tillåta en sådan förändring. Förändringen av den internationella strategin och en motsvarande inhemsk nyorientering, speciellt på jordbruksområdet, ställer regimen inför problem av en sådan storleksordning att fast och hård kontroll ovanifrån tycks vara nödvändig för att de nya strävandena skall lyckas. En uppmjukning av systemet kräver, i lika hög grad som en åtstramning, planerad kontroll. Klyftan, i termer av privilegier och makt, mellan byråkratin och befolkningen, är fortfarande tillräckligt stor för att medverka till att byråkratin bevaras. Dessutom är utbildningen och skolningen av folket överlämnad åt en väl fungerande grupp av dugliga människor som står under administrationens kontroll. Enligt doktrinen måste statens själva väsen som en över individens oberoende makt, vidmakthålla avståndet mellan de ”omedelbara producenterna” och kontrollen över produktionsmedlen: social ofrihet reproducerar politisk ofrihet. Den trend vi antytt går mot att den politiska ofriheten mildras; men endast om den har inverkan på den sociala ofriheten, eller, med Stalins ord, om hela strukturen kan förändras först när motsättningarna mellan de växande produktivkrafterna och produktivförhållandena verkligen har lösts. Denna lösning är förbehållen ”socialismens slutliga seger”, och socialismens ”slutliga” seger sätts fortfarande i samband med den internationella revolutionen. På detta sätt tillkommer det inte det sovjetiska ledarskapet att ta initiativ till en vändning mot att ”avlägsna staten” – vändningen är avhängig ett brott i den ”kapitalistiska omgivningen” och dess effekter på det sovjetiska samhället.

Behåller staten sin makt, behålles kontrollen över den ideologiska sfären. Uppmjukningen kan

¹⁹⁷ Resolution i det sovjetiska kommunistpartiets centralkommitté, 30 juni 1956, i *The Anti-Stalin Campaign and International Communism* (New York, Columbia University Press, 1956), sid. 290.

¹⁹⁸ Chrusjtjov vid det sovjetiska partiets tjugonde kongress, *XX S”ezd Kommunistitjeskoi Partii Sovetskogo Soiuza* (Det sovjetiska kommunistpartiets tjugonde kongress), I, sid. 91 ff.

bli betydande; den individuella friheten kommer antagligen att ökas i takt med den ekonomiska utvecklingen – men kvantiteten kommer inte att övergå i kvalitet med mindre än att den ekonomiska utvecklingens positiva sidor blir politiska fördelar, d.v.s. att de leder till de ”omedelbara producenternas” kontroll över produktionen, eller, i överensstämmelse med automationens framsteg, de ”omedelbara konsumenternas” kontroll över konsumtionen. Så länge detta inte är fallet kommer den post-stalinistiska välfärdsstaten att förbli den stalinistiska statens direkta arvtagare. Och lika länge kommer socialismens grundläggande ”anda” att förbli densamma. I detta fall erkänner det sovjetiska samhället dialektiken mellan ideologi och verklighet, mellan medvetande och sociala förhållanden. Enligt denna dialektik återspeglas en äkta socialistisk bas i en ideologi som i striktaste mening är *fri*. Den andliga utvecklingen är i alla sina framträdelseformer befriad från behovens blinda bestämmelse, och detta pekar i riktning mot ett friare spel för människans talanger. Materialismen upphävs i och med att den förverkligas; när kontrollen över ekonomin ligger i händerna på de individer som fått sitt materiella behov tillfredsställt, då är deras andliga utveckling befriad från kontroll. Den rationella regleringen av behoven, av kampen för tillvaron och kampen mot naturen gör det möjligt för samhället att låta bli att reglera sina medlemmars insiktsmässiga och intellektuella liv. Förnuftet framträder som individuell frihet. I sovjetsamhället fortsätter emellertid den ökande kontrollen av basen. Följden blir en ökande kontroll av ideologin och reglering av det frihetens rike som vunnits i striden mot behoven. I just den passage där Stalin efterlyser en reduktion av arbetsdagen ”åtminstone till sex timmar och sedan till fem” (vilket Marx såg som en absolut nödvändig förutsättning för frihet), fastslår han att denna reduktion är nödvändig ”för att samhällets medlemmar skall kunna få den nödvändiga mängd frihet som krävs för en grundlig utbildning”. Den insparade tiden kommer alltså inte att vara *fri* tid – den skall användas till utbildning.

Utbildning är förvisso en förutsättning för frigörelse: frihet att få veta hela sanningen, att kunna föreställa sig människans och naturens hämmade, kränkta och tillintetgjorda möjligheter är en förutsättning för att ett fritt samhälle skall kunna byggas upp. Vilken sorts utbildning hade Stalin i tankarna? Han krävde att det infördes ”en universell, obligatorisk och polyteknisk utbildning, så att en samhällsmedlem kan göra ett fritt yrkesval och inte behöva vara fjättrad för hela livet till ett bestämt yrke”.¹⁹⁹ Den tjugonde kongressen följer upp detta program och betonar återigen ”fostran” – fostran av ”specialister på basis av ett nära samband mellan studier och produktion”, som uppfordrar till ”en förstärkning av banden mellan landets vetenskapliga etablissemang och produktion och nationalekonomins konkreta krav”.²⁰⁰ Funktionernas utbytbarhet, elimineringen av den institutionaliserade arbetsdelningen²⁰¹ är enligt den marxistiska teorin just det som utmärker det socialistiska samhället – som en förutsättning för den allsidiga utvecklingen av de genuint mänskliga möjligheterna *utanför* den materiella produktionsprocessen. Men i Stalins sammanhang framstår den marxistiska idén som en föreställning om ett samhälle i vilket alla människor är tekniker och ingenjörer. För Marx och Engels var kommunismens mål att ”avskaffa lönearbetet”,²⁰² enligt den sovjetmarxistiska uppfattningen skall alla vara arbetare i ett enda kommunistiskt samhälle.²⁰³ Med den fria tiden omvandlad till utbildningstid för polyteknisk fostran och med en arbetsmoral

¹⁹⁹ ”Economic Problems of Socialism”, i *Current Soviet Policies*, sid. 14.

²⁰⁰ Resolution utsänd av Tass 25 feb. 1956; *XX S’ezd Kommunistitjeskoi Partii Sovetskogo Soiuza* (Det sovjetiska kommunistpartiets tjugonde kongress), II, sid. 480.

²⁰¹ *Inte* så mycket arbetsfördelningen som sådan – bara det sätt på vilket den kopplar arbetaren till en speciell uppgift och funktion på livstid.

²⁰² Marx/Engels, *The German Ideology* (New York, International Publishers, 1939), sid. 49, 69.

²⁰³ Stepanian, ”Usloviia i puti perechoda ot sotsializma k kommunizmu” (Villkoren för och vägen till övergången från socialism till kommunism), i *O sovetskom sotsialititjeskom obsjtjestve* (Sovjet, socialistiskt samhälle), sid. 486 f.

som är förankrad i människans instinktmässiga struktur, är den administrativa kontrollen säkrad och det föregående är lyckligt och väl överfört till framtiden. Stalin kunde därför utan fara citera Engels påstående att arbetet kommer att förändras från att vara en börda till att bli ett nöje. Nöjet kommer emellertid inte att vara kvalitativt annorlunda än det som tillåts under förtryck.

Det ideologiska perspektivet är en parallell till det politiska perspektivet. Staten skall fortsätta att finnas i den kommunistiska perioden – på samma sätt som ”den kapitalistiska omgivningen” kommer att göra det. Ty staten är den nationalekonomis ”kollektiva subjekt” som organiserar samhället i sin helhet, och denna organisation har blivit en objektifierad representant för samhället, över huvudet på individerna. Eftersom den samhälleliga produktionen systematiskt styrs av staten och eftersom de viktigaste besluten åläggs samhället av staten, måste själva framåtskridandet, d.v.s. att produktivitetstillväxten används till individernas behov och förväntningar, passera genom statens byråer. Administrationens kontinuitet överbryggas sålunda klyftan mellan nödvändighet och frihet och assimilerar den första och den andra fasen, socialismen och kommunismen. Som vi försökt visa, är administrationen beroende av en allt mer effektiv tillväxt och en högre utnyttjandegrad av arbetsproduktiviteten: dess syfte är att föra samhället till ett högre stadium. En industrialisering och rationalisering som genomförs enligt konkurrensmässiga effektivitetsnormer på den nationella och internationella nivån, som utvecklar människorna till ständigt bättre instrument för manuellt och intellektuellt arbete, kommer sannolikt att bära både ekonomisk och politisk frukt – på bekostnad av särskilda grupper och individers divergerande intressen och intentioner.

Belöningen kommer inte att bli att människan slutar härska över människan. Det är inte sannolikt att en administration av ting ersätter administrationen av människor inom en överskådlig framtid. Marx betonade teknologins essentiellt ”neutrala” karaktär: även om väderkvarnen kan ge upphov till ett feodalt samhälle och ångmaskinen till ett industriellt kapitalistiskt samhälle, är det helt möjligt att det industriellt kapitalistiska samhället kan leda till en annan form av industriellt samhälle. Moderna maskiner passar både kapitalistisk och socialistisk användning. Utvecklad kapitalism och socialism har alltså samma tekniska bas, och det historiska beslutet om hur denna bas skall användas är ett *politiskt* beslut. Under samexistensperioden är de ekonomiska faktorerna politiska faktorer; det är den politiska ekonomins period, inte bara vad det gäller statens roll i ekonomin, utan också vad det gäller de politiska följderna av den ökande medvetenheten. Folkets medvetenhet, som är genomsyrad av den makt en allt mer växande produktivitet ger, av effektiviteten av ett mer och mer mekaniserat och bättre koordinerat system och av de belöningar en allt mer nödvändig foglighet leder till, når inte upp till någon högre politisk nivå än systemets egen. Folket är på så sätt förhindrat att utveckla den politiska medvetenhet som skulle kunna visa vägen till en politisk förändring.

De två antagonistiska samhällssystemen förenas här i det tekniska framåtskridandets allmänna trend. Det har anmärkts (och vi skall försöka påvisa detta med sovjets etiska filosofi som utgångspunkt, i den andra delen av denna studie) hur mycket den aktuella ”kommunistiska andan” liknar den ”kapitalistiska andan” som Max Weber tillskrev den uppåtstigande kapitalistiska civilisationen. Sovjetstaten tycks uppamma de disciplinerade och konkurrensmässiga element som av egen kraft existerar i denna anda, i en strömlinjeformad och politisk kontrollerad form. ”Affärsmässig ledning”, ledarinitiativ, ledaransvar och vetenskaplig rationalisering av de mänskliga och materiella tillgångarna har förblivit de ständigt ålagda kraven genom både den stalinistiska och den post-stalinistiska perioden,²⁰⁴ i både politiskt ”hårda”

²⁰⁴ Se t.ex. Bulganins rapport till kommunistpartiets centralkommitté, juli 1955, i *Current Digest of the Soviet Press*, VII, Nr. 28 (24 aug. 1955), sid. 3-20, och Zverevs tal på Högsta Sovjets möte, feb. 1955, i *ibid.*, VII, Nr. 6 (23 mars 1955), sid. 19-20, IX, och Nr. 7 (30 mars 1955), sid. 8.

och ”mjuka” tider och i epoker med både personligt och kollektivt ledarskap. Även den storpolitiska, internationella strategin och hållningen i utrikespolitiken har varit baserad på ”affärsmässig ledning”. Förändringen av ledartyp, från professionell revolutionär, till förvaltare (en förändring som började redan 1922 i och med utvecklingen av den Nya Ekonomiska Politiken), tycks nu vara fullbordad. 1922 proklamerade Lenin företräde för köpmannen och administratören framför den lojala revolutionära kommunisten som inte var insatt i handel, försäljning och affärer. Han gick ändå längre: ”Vi är inte rädda för att säga att vårt arbete ändrat karaktär. Vår största interna fiende är Kommunisten som sitter i ansvarig (eller icke ansvarig) ställning i Sovjet och åtnjuter allmän respekt som en samvetsgrann person”.²⁰⁵

Den affärsmässiga politikens och den konkurrensmässiga effektivitetens anda på 1900-talet är emellertid inte längre den samma som den Max Weber beskrev. Ett utvecklat industrisamhälle kräver en annan organisation och ett annat beteendemönster. Sovjetsamhället, som befinner sig i en situation som om det kommit på efterkälken och har hela tillväxtfasen att komma ikapp, möter sin antagonist i en gemensam situation. Vid ”atom”-stadiet av herraväldet över människa och natur, går den samhällseliga produktiviteten utöver de traditionella formerna av kontroll och utnyttjande. Samhällets sammanhållande kraft överläts inte längre till de ekonomiska krafternas fria spel eller till individuell bedömning och beräkning av dessa: de måste kompletteras med en mäktigare sorts reglering. Sammansmältningen av den ekonomiska, kulturella och politiska kontrollen är ett internationellt fenomen som raderar bort olikheterna i de ekonomiska, kulturella och politiska institutionerna. I Sovjetunionen är denna sammansmältning ett öppet erkänt såväl ideologiskt som ekonomiskt mål: precis samtidigt som den sovjetiska industrin återigen skall putsas upp i enlighet med affärsmässiga effektivitetsnormer, betonar regeringen att detta program skall vara ett stöd för att stärka kommunistpartiets ”industriella ledarroll”!²⁰⁶

Det finns inget som pekar på att denna sammansmältning av den ekonomiska och politiska kontrollen kommer att upplösas i en självbevarande stat; den har en dubbel förankring – dels i den nationaliserade, men inte socialiserade sovjetekonomin, dels i den storskaliga industrins internationella förhållande. Denna statens stomme ger plats för många förändringar inom administrationen: den yttersta makten kan skiftas från en grupp till en annan, från partiets till arméns övermakt, från ”kommittéstyrning” tillbaka till personlig ledning o.s.v. Dessa förändringar kommer emellertid inte att i grunden förändra sovjetsamhällets bas, ej heller den grundläggande riktningen i vilken detta samhälle rör sig. Om det inte blir ännu ett världskrig eller någon annan katastrof som skulle förändra situationen på ett liknande sätt, går Sovjetunionen mot en stigande välfärd. Höjd levnadsstandard, till en nivå med praktiskt taget fri distribution av basvaror och bastjänster, ökad mekaniseringsgrad av arbetsprocessen, utbytesbara tekniska funktioner, en väsende folkkultur – detta är den kommande utvecklingens sannolika drag. Förmodligen leder den till en assimilering av både det urbana och det agrikulturna arbetet och av det intellektuella och fysiska arbetet – med teknologin som gemensam nämnare. Den tekniska utvecklingen kommer att göra de repressiva restriktionerna från tidigare stadier överflödiga – de kommer att bli tekniskt föråldrade. Detta kommer att leda till flera förändringar i den politiska strukturen: spridning av byråkratien och dess privilegier, minskning av klyftan mellan toppskiktet och folket, omvandling av den politiska kontrollen till en teknologisk kontroll. Personlig ledning kommer i ökad utsträckning att ersättas av kollektiv administration, även om en ny diktatur skulle få den yttersta makten. Den

²⁰⁵ ”Report at the All-Russian Congress of the Metal Workers' Union”, i *Selected Works* (12 band; New York, International Publishers, 1937-1938, IX, sid. 318, se även sid. 326.

²⁰⁶ Se Bulganins rapport till kommunistpartiets centralkommitté, juli 1955, i *Current Digest of the Soviet Press*, VII, Nr. 28 (24 aug. 1955), sid. 18 ff.

sociala rörligheten inom systemet kommer att öka. Men dessa förändringar kommer att ske inom ramen för den allmänna kontrollen, för den allmänna förvaltningen. Huruvida välfärdsstatens framväxt slutligen kommer att bringa förvaltningen under direkt folklig kontroll eller ej, d.v.s. om sovjetnationen kommer att utvecklas till en socialistisk eller kommunistisk demokrati eller ej, är p.g.a. otillräckligt faktamaterial en hypotetisk fråga. Negativt sett, tycks det inte finnas något i sovjetsamhällets struktur som skulle utesluta en sådan utveckling på lång sikt, det tycks heller inte bara hänga vare sig på ett ”beslut” av de sovjetiska ledarna eller på den interna situationen i den sovjetiska sfären. Av vår analys följer att uppkomsten av en sovjetsocialistisk demokrati har två huvudförutsättningar, vilka i sin tur är interrelaterade: (1) en social välfärdsnivå som skulle möjliggöra en organisation av produktionen i enlighet med individuella behov och som sålunda upphäver privilegierade maktgruppers förmåner och (2) en internationell situation i vilken konflikten mellan de två sociala systemen inte längre skulle bestämma deras ekonomi och politik.

Vi har antytt att en sådan kvalitativ förändring inte längre är ett ekonomiskt, utan ett politiskt problem:²⁰⁷ den teknisk-ekonomiska grunden för en sådan förändring finns. Det är inte längre skrämmande nöd och fattigdom som förhindrar ”socialistisk demokrati”, d.v.s. kontroll över produktion och distribution ”nerifrån”. I marxistiska termer hör fördelningen av bristen och den samordnade kampen för att få den avskaffad till den första socialismens innehåll – t.o.m. till den första fasens innehåll.²⁰⁸ Med den nationaliserade ekonomin som bas förblir upprättandet av denna kontroll en politisk handling. Som sådan inbegriper den upphävandet av den repressiva staten och dess repressionsapparat – vilket inte nödvändigtvis innebär att den måste omstörtas med våld i ett inbördeskrig. Själva den politiska handlingen tycks emellertid vara avhängig av den andra förutsättningen. Den uppåtstigande välfärdsstaten må skänka livet mer komfort och frihet, men så länge som öst-väst-konflikten är en avgörande ekonomisk och politisk faktor, utesluter den en avgörande omvandling, ty den tjänar som ett rättfärdigande – både subjektivt och objektivt – av den repressiva konkurrensen och av den konkurrensmässiga mobiliseringen i totalitär skala. Sovjets historia tycks på ett ödesbestämt sätt, vara förknippad med sin motståndares historia. I uppbyggnaden av socialism och kommunism i ett land eller i en sfär, tycks socialismens essentiellt internationella element göra sig gällande.

Men i denna konstellation lyder sovjetstatens framtida utveckling under den dialektiska lag som den stöder sig på. Den kvalitativa förändringen kan aldrig förväntas uppnås automatiskt. Oavsett hur hög nivå av teknisk utveckling, materiell kultur eller arbetsproduktivitet och arbetseffektivitet som uppnåtts, kan ändå övergången från socialistisk nödvändighet till socialistisk frihet endast vara ett resultat av medveten strävan och av medvetna beslut. Upprätthållandet av repressiva produktionsförhållanden gör sovjetstaten kapabel att, med den allmänna kontrollens medverkan, styra folkets medvetande. Vi har antytt att byråkratin inte nödvändigtvis har ett intresse av att föreviga den repressiva statsapparaten.²⁰⁹ Detta löser emellertid inte frågan om huruvida den sovjetsocialistiska ”andan”, systemets speciella ”rationalitet”, tenderar att bevara repressionen av och i själva folket eller inte – med andra ord, om inte repressionen ovanifrån möter en repression nerifrån. I så fall skulle sovjet-systemet upprepa och reproducera den determinism som Marx tillskrev det kapitalistiska samhällets grundläggande process. Marxistisk teori och praktik skulle då bli den hävstång som hävde denna determinism och befriade den subjektiva faktorn, d.v.s. proletarietets klassmedvetande. Vi har försökt visa att marxismen inte längre har denna funktion i sovjetsamhället. I och med att de behärskade människorna lämnades helt ovetande om det

²⁰⁷ Sid. 185 ovan. xxx

²⁰⁸ Sid. 20 ovan. xxx

²⁰⁹ Se sid. 109 ff. ovan. xxx

etablerade systemets ”bestämde negation”, utan att begripa eller kunna föreställa sig dess dolda möjligheter, tenderar de inte bara att underkasta sig härskarna, utan också reproducera sig själva i sin underkastelse. Återigen, denna process är inte specifik för sovjetsamhället. Det högavancerade industrisamhällets medel och förtjänster, de attityder till arbete och fritid som uppkom ur dess organisation av produktionen och distributionen, leder till en mänsklig existensform som tenderar att förändra de grundläggande värderingarna – en omvandling av frihet till trygghet. En sådan omvandling skulle i sin tur motverka utvecklingen av ett ”negativt” politiskt medvetande och sålunda motverka en kvalitativ politisk förändring. Det grundläggande värdesystemet, samhällets rådande ”anda”, skulle då antaga rollen av en faktor som avgör riktningen i den samhällsliga utvecklingen. Som ett bidrag till analysen av denna faktor kommer den andra delen av denna studie att undersöka den sovjetiska etiska filosofins huvudstruktur.

Del 2: Etiska grunddrag

9. Västerländsk och sovjetisk etik: deras historiska relation

xxxI den första delen av denna studie har vi analyserat vissa grundläggande sovjetmarxistiska trender i deras relation till sovjetsamhällets utveckling. Analysen ledde till slutsatsen att industrialiseringens specifika villkor och syften, uppfyllda i antagonistisk konkurrens med västvärlden, bestämde även de mest teoretiska dragen i sovjetmarxismen. Samtidigt framkom det att de två antagonistiska systemen, i några viktiga aspekter, visade en parallell tendens: total industrialisering tycktes kräva ett attityd- och beteendemönster som skar tvärs över viktiga politiska och ideologiska skillnader. Effektivitet och en i hög grad rationaliserad och centraliserad ”affärsmissig förvaltning”, i samverkan med ett mänskligt och tekniskt material som är lika rationaliserat och koordinerat, tenderar att befrämja politisk och kulturell centralisering och samordning. I Väst har denna trend lett till en frätning på den humanistiska liberala moral, som byggde just på idén om den autonoma individen och hans omistliga rättigheter. Men i stort sett har man behållit ett värdesystem från ett tidigare stadium (efter att fascist- och naziststaterna, som upplöste det, likviderats) – om än i allt öppnare motsättning till rådande praxis. I sovjetstaten skedde hela industrialiseringen under villkor som var oförenliga med liberal etik; därför skapade den revolutionära och post-revolutionära staten sitt eget värdesystem och indoktrinerade folket i enlighet med det. Vår tids totala industrialisering ger emellertid, tillsammans med vår tids teknik och arbetsmetoder, de båda systemen en gemensam nämnare som gör att den abstrakta kontrasten mellan västerländsk och sovjetisk etik kan ifrågasättas.

Varken centralisering eller samordning strider i sig mot framsteg i frihet och humanitet (de har vid mer än ett tillfälle varit effektiva vapen i kampen mot förtryck och reaktion). Det finns heller ingenting i industrialiseringens teknik och ekonomi som nödvändigtvis inkräktar på mänsklig frihet. Tvärtom, om det är något som är gemensamt för marxistisk och icke-marxistisk syn på industrisamhället i 1800-talsfilosofin, så är det att bägge håller fast vid uppfattningen att ökad industrialisering är en förutsättning för framsteg både i etisk och materiell mening. Den protest mot människans alienation, som både den materialistiska och den ideologiska filosofin ger uttryck åt, riktas i båda fallen mot det sätt på vilket industrin är *politiskt organiserad*²¹⁰ – inte mot industrin som sådan. I marxistiska termer (men förvisso

²¹⁰ ”Politisk” till skillnad från ”social” syftar på ett sätt att organisera och utnyttja industrin på som inte styrs av de enskilda individernas möjligheter och behov, utan av speciella intressen i motsättning till individuella möjligheter och behov. Produktionen fyller ett ”socialt behov” även under dessa omständigheter, men detta

inte i sovjetmarxistiska) skulle det vara lätt att peka på det gemensamma elementet i industrins politiska organisation som motverkar frihetsframsteg, nämligen fjättrandet av människan vid hennes arbetsmedel, hennes underordnade ställning under sitt eget ”objektifierade” (*vergegenständlichte*) arbete. Historiskt sett har ändå en sådan underkastelse mycket olika funktioner: den kan initiera ett nytt stadium i produktivkrafternas utveckling eller förlänga ett tidigare stadium; den kan befrämja eller hämma utvecklingen. Industrins politiska organisation kan inte i sig själv förklara den sovjetiska etikens specifika innehåll eller dess relation till västerländsk etik.

Vi skall närma oss problemet genom att göra en kort jämförelse mellan idéer som är representativa för västerländsk och sovjetisk etik. En sådan jämförelse bygger på antagandet att det på båda sidor finns en identifierbar mängd etisk teori som är tillräckligt homogen för att behandlas som en helhet. Detta antagande tycks äga giltighet vad det gäller sovjetisk etik: genom alla förändringar som sovjetisk etikteori genomgått sedan bolsjevik-revolutionen, har en förenande princip varit styrande, nämligen att formulera och värdera etiska normer i överensstämmelse med sovjetstatens mål. Eftersom dessa mål själva har blivit bestämda av den långsiktiga socialistiska politiken, under samexistensens villkor,²¹¹ har en slående kontinuitet och konsistens bevarats, trots all anpassning till skiftande situationer. Men kan man säga att samma sak är fallet för den motsvarande västerländska etikens homogenitet? Motsatsen tycks vara fallet. Om vi betraktar de etikens normer och idéer kring vilka den sovjetiska diskussionen om västerländsk etik rör sig – som kritiserats och omtolkas – upptäcker vi vissa allmänna drag som framträder som karaktäristiska för västerländsk etik. Dessa är följande:

1. Föreställningen om frihet är bibehållen; enligt denna är det en grundläggande livsbetingelse för människan att vara tillräckligt *fri från* yttre påverkan för att vara *fri till* ett ansvars-kännande handlande och beteende.
2. Denna grundfrihet gör att punkten om *universellt bindande etiska normer*, som skall observeras oavsett individens tillfälliga situation och mål, blir gällande.
3. Individens etiskt legitima syften är de som innebär den bästa utvecklingen och tillfredsställelsen av hennes förmåga, men det individuella självförverkligandet är underordnat a) den kristna etikens allmängiltiga normer och dess humanistiska sekularisering; b) de mer specifika normerna i den sociala och politiska gemenskap i vilken individerna lever.
4. De två olika normuppsättningarna är sanktionerade a) av Gud och/eller ”människans natur”; och b) av det som krävs för att upprätthålla och förbättra den sociala och nationella gemenskapen.
5. Men bortsett från den i sista hand moraliska sanktionen, antas det att det inte är någon *fundamental* konflikt²¹² mellan individuell moral å ena sidan, och kollektiv (social och politisk) moral å den andra; d.v.s. att de grundläggande sociala och politiska förhållandena i de länder som hör till den västerländska (industriella) civilisationen anses vara organiserade på ett sådant sätt att individens mål (punkt 3 ovan) och hans ”väsen” (punkt 1 – 2 ovan) kan uppnås eller åtminstone eftersträvas inom det etablerade samhällets institutioner. Dessa institutioner kan och måste förbättras, vilket kan betyda omfattande förändringar; sådana förändringar betraktas emellertid, inte som det etablerade samhällets negation, utan som dess expansion och tillväxt.

”sociala behov” har påförts de individuella behoven uppifrån och format dem i överensstämmelse med rådande specifika intressen.

²¹¹ Se kapitel 4 av denna studie.

²¹² Trots att det förvisso finns (och bör finnas) en faktisk spänning och skillnad.

Den sista punkten uttrycker den västerländska etikens dolda *historiska* gemensamma nämnare: den förutsätter att civilisationen slutligen etablerat de institutioner och förhållande inom vars ramar människan kan realisera sin ”natur”, d.v.s. utveckla sina möjligheter och tillfredsställa sina behov. Denna förutsättning är gemensam för både idealistisk och pragmatisk-positivistisk etik, för de teorier som är presenterade av franska rationalister, engelska utilitarister, tyska idealister och av Saint-Simon och hans efterföljare. Men 1800- och 1900-talets politiska och industriella revolutioner är inte dess enda källa. Dess moraliska substans är djupt rotad i den kristna traditionen. Allt sedan kristen etik upphört att vara en ”oppositionell” etik och sedan den anpassades till staten, har de representativa etiska filosofierna fördömt som kättersk, en moral som hävdade att den etablerade civilisationen var i *olös* konflikt med människans möjligheter. Människans frälsning och befrielse är förvisso inte av denna världen; men inte nog med att den här världen inte förhindrar hennes frälsning, hennes frälsning förutsätter dessutom hennes moraliska handlande i den.²¹³ All filosofi som inte accepterar denna förutsättning är, från den representativa västerländska etikens synpunkt, i strikt mening inte bara *kättersk*, utan också *amoralisk*, om inte *immoralisk*. Att vägra acceptera denna förutsättning innebär att man förnekar det grundläggande antagandet på vilket de moraliska principernas universella giltighet vilar, nämligen möjligheten av att de skulle kunna förverkligas.

De ”kätterska” filosofierna har emellertid överlevt i många nya former – från de första kristna århundradenas gnostiska skolor, kartarerna och andra spirituella sekter, till den moderna erans radikala socialfilosofier. Gemensamt för dem alla är att de bekänner sig till en kvalitativt ny historia – en historia som måste splittra de etablerade institutionerna för att människans sanna bestämmelse skall kunna förverkligas. Vad som är gemensamt för dem är deras attraktionskraft bland underprivilegierade och ”marginella” skikt av befolkningen (och att de accepteras av olika politiska och intellektuella ”eliter”). Deras moraliska värden har en annorlunda historisk gemensam nämnare och som därför verkar som en negation av den rådande moralen. Men samtidigt hävdar kättarna att de bevarar och att de t.o.m. fullbordar de principer och löften deras ortodoxa motståndare förfäktar: de medeltida katarerna gjorde anspråk på att vara de sanna kristna; reformationens radikala sekter betecknade sig själva som de verkliga protestanterna. I modern tid fortsätter den allt mer sekulariserade oppositionen att verka inom den humanistiska traditionen. 1500-talets stora materialister och skeptiker, upplysningens yttersta vänster och dess socialist-kommunistiska arvtagare rättfärdigar sin ”subversiva” filosofi med det humanistiska idealet. Marxismen är en integrerad del av samma tradition. Det var mer än ett talesätt när Marx och Engels ansåg sig själva som arvtagare till upplysningen, den franska revolutionen och den tyska idealistiska filosofin. Frihet jämlikhet och broderskap är nyckeltermerna i Marx' *Kapitlet*, och det är i mer än kronologisk mening som dess ekonomiska teori föregås av och kompletterar den humanistiska filosofin i *Den Tyska Ideologin* (1846) och *De ekonomisk-filosofiska manuskripten* (1844).²¹⁴

Denna översikt kan kanske, trots att den är mycket förenklad, bidra till att klargöra den historiska relationen mellan västerländsk och sovjetisk etik. Den sovjetiska etiska filosofins viktigaste inverkan är inte att den som en extern kraft verkar utifrån och emot västerländsk civilisation. Utmaningen kommer inte heller från den sovjetiska etikens specifika innehåll – från den ”kommunistiska moralens” ideal. Sovjetisk etik grundar sitt anspråk på att

²¹³ Den kalvinistiska doktrinen är inget undantag. ”Goda gärningar” och meriter är inte det samma som moraliskt beteende i kristen mening.

²¹⁴ Det finns ingen komplett engelsk översättning av den senare. Den fullständiga texten publicerades först i Avd. 1, band III av *Marx-Engels Gesamtausgabe* (Berlin, Marx-Engels Verlag, 1932). Ej heller tillgänglig på engelska är Marx' *Grundrisse der Kritik der Politischen Ökonomie*, som skrevs 1857- 1858 (Berlin, Dietz, 1953). Detta är det viktigaste av Marx manuskript som visar i vilken hög grad den humanistiska filosofin fullföljs och formuleras i *Kapitalets* ekonomiska teori.

representera en ”högre” moral, på den marxistiska teorins historiska mission, och marxistisk teori har ingen oberoende etik, utan hävdar att den är ett *förverkligande* av humanistisk etik. Enligt Marx mötte detta etiska system sitt öde och sin negation i den kapitalistiska ekonomin, och dess avskaffande är en förutsättning för etikens utveckling. Sovjetfilosofins historiska rötter har samband med den västerländska filosofins rötter (hur nära förenade de än varit med den orientala traditionen och i hur hög grad de än anpassats till Sovjetunionens nationella och internationella intressen). De är inte heller ursprungligen bestämda av makt- och propagandakrav. De härrör från (1) den revolutionära utformningen av det humanistiska idealet i teorin om den ”vetenskapliga socialismen” och (2) från dess användning till att etablera ett nytt samhälle i motsatsställning till och i konkurrens med det kapitalistiska samhället. Hur mycket än det första motsäger den andra (den första delen av denna studie försöker visa i hur hög grad den gör det), så är förbindelsen tillräckligt nära för att göra det möjligt att använda idealet i syfte att försvara verkligheten. De krafter och omständigheter som ledde till missbruket och kränkningen av idealet, framstår som mer objektiva än den rena maktpolitiken – så objektiva att dom lätt kan framställas som det Historiska Förnuftets inre mekanik. Innanför dess ramar är etisk sovjetisk filosofi ett i sig själv konsistent och logiskt system, tillräckligt särskiljbart från politiska hänsynstaganden för att väcka intresse bland stora befolkningsgrupper utanför det sovjetiska väldet.

Denna attraktionskraft tycks, i stor utsträckning, bero på en tankegång som innebär att marxismen har räddat den humanistiska etiken från kapitalistisk förvrängning. Den kan sammanfattas på följande sätt:

Befolkningen i västvärlden har fostrats i den kristet-humanistiska etikens anda. Deras sociala förhållanden förväntas att, i hög grad, stämma överens med denna anda och möjliggöra dess allt mer anpassade och universella förverkligande – speciellt människans frihet och jämlikhet och utvecklingen av hennes mänskliga möjligheter. Västvärldens civilisation har i sitt industriella stadium alla materiella och kulturella resurser för att realisera denna idé. Men de existerande sociala institutionerna förhindrar dess realisation genom att de upprätthåller orättvisa, exploatering och förtryck. De måste följaktligen tillintetgöras för att den västerländska civilisationens löften skall kunna infrias.

Detta synsätt, som publicerats i mycket populärt hållna formuleringar och med olika grad av sofisteri, övertygelse och påtaglighet, har haft ett varaktigt inflytande. Man kan säga att detta inflytande härflyter ur följande källor: Detta synsätt (1) bygger på att det genomgripande missnöjet i civilisationen har sin grund i en påtaglig och lätt identifierbar orsak, nämligen den kapitalistiska samhällsorganisationen; (2) är en kritik av detta samhälle, inte utifrån några yttre och transcendentala normer, utan utifrån de normer som framförs och godtas av västsamhället (d.v.s. ”de humanistiska värdena”); (3) förklarar och rättfärdigar missnöje och protester, inte bara på materiella, utan också på etiska grunder; (4) ger ett alternativ som återigen presenteras, inte som en yttre, abstrakt möjlighet, utan som en uppfyllelse av just det existerande samhällets löften och möjligheter.

Den sista punkten anger det som tycks ha störst tilldragningskraft – kombinationen av etiska maximer med vetenskaplig objektivitet. Sovjet-etiken gör anspråk på att, med marxistisk teori som utgångspunkt, på vetenskaplig grund, förena värderingar och fakta, ideal och verklighet, individens särskilda intressen och samhällets, ja, hela mänsklighetens allmänintresse. Dessutom hävdar den sovjetiska filosofin att det är den som står för den enda attityd, beteende och praxis som kommer att föra med sig frihet och mänsklig existens för alla. Och denna praxis är både individuell och samhällelig, d.v.s. den skall förena individen med en social grupp på basis av en gemensam angelägenhet, och i kraft av denna angelägenhet blir individens särintressen hela gruppens intresse.

Sovjetisk etik hävdar sålunda att den svetsar samman idéer och sfärer av livet som tycks vara sönderslitna i västvärldens etik. Enligt västerländsk etik skulle människan komma till sin rätt i en naturlig och social omgivning som var förenlig med en fri och moralisk existens – åtminstone skulle den inte förhindra att detta mål uppnåddes. I verkligheten visade sig livsbetingelserna emellertid vara ganska begränsade och fiendliga, och miljön erfors snarare stå i motsättning till en utveckling av en etisk personlighet. Erfarenheten måste därför omvärderas och omtolkas: ”människans inre” skildes från hennes yttre existens, och den etiska personligheten definierades på ett sådant sätt att den inbegrep – och även nödvändiggjorde – försakelse, lidande och förtryck. Den spänning som är drivkraften i den västerländska etiken uttrycker – och samtidigt rättfärdigar – den erfarna kontrasten mellan de ständigt växande materiella och intellektuella resurserna och deras tillgänglighet för individuella behov, mellan kravet på självbestämmande och de begränsningar av detta som verkligheten medför, mellan rättvisesidealet och dess orättfärdiga tillämpning. Dessa faktiska begränsningar av det moraliskt godtagna och erkända idealet tycks undergräva den västerländska etikens centrala föreställningar; dessutom tycks de ställa människan inför ett virrvarr av motstridande lojaliteter och värderingar (gudomlig versus mänsklig lagstiftning eller naturliga versus stiftade lagar; individ versus samhälle; privata värderingar versus offentliga; familjenormer versus samhällets normer). Å andra sidan tycks sovjet-etiken representera en effektiv lösning på dessa motsättningar – en integration av moraliska och praktiska värderingar, som den västerländska etiken inte kan eller vill åstadkomma p.g.a. att den betraktar spänningen mellan de två sfärerna som en förutsättning för moraliskt beteende. Skillnaden mellan västerländsk och sovjetisk etik kan nu illustreras av den olika vikt som lägges på frihet och trygghet.

Den västerländska frihetsidén förverkligas genom ekonomiska och politiska institutioner som skall möjliggöra för individen att bli sin egen lyckas ansvarskännande smed. Individens existens skall vara ett resultat av hans egen verksamhet, d.v.s. vad han själv kan göra i fri konkurrens med andra individer som är utrustade på ungefär samma sätt. I överensstämmelse med denna filosofi låter de institutionaliserade frihetsväktarna (lagen; de medborgerliga rättigheterna; egendomsrätten) individen sköta sig själv på många av livets områden. Dessa områden tenderar att bli *otrygga* områden när den ekonomiska processen blir komplex och oberäknelig, utom kontroll för genomsnittsindividen och beroende av en hel räckta överindividuella krafter och processer. Frihet i den ekonomiska sfären blir då upphävd av den faktiska ”stängningen” av hela yrkeskategorier, av rigiditeten av de fastställda beteendemönstren, av standardiseringen av fordrade arbetsprestationer, eller också inbegriper den en risk som inte majoriteten av folket kan tillåta sig att ta (risk för arbetslöshet, att ”komma efter”, att bli en ”outsider” o.s.v.). Inskränkningen av friheten framstår som en rationell och teknisk process – ingens fel eller skuld, en biprodukt av (eller kanske t.o.m. en förutsättning för) arbetsdelningen i det sen-industriella samhället och som sådan bevis på effektivitet och framåtskridande. Själva värdet av frihet tycks bli tveksamt. I verkligheten (fast inte nödvändigtvis i ideologin) har friheten *omdefinierats*. Den innebär inte längre att man är den ansvarskännande smeden till sitt eget liv, till sina egna möjligheter och till förverkligande av dem. Istället blir friheten det som det uppåtstigande individualistiska samhällets representativa politiska ideologi alltid menat det vara, nämligen att individen ger avkall på sin ”naturliga” frihet, till förmån för den civila friheten att kunna göra vad som i lag inte är förbjudet eller inte angår lagen, med andra ord erkänna en legitim ofrihet. Men detta är *trygghet*. Frihetsnormen flyttas över från den självständiga individen till de lagar som styr samhället och som i sin tur styr individen. De smälter samman med lagarna som styr ekonomin, samhällsgemenskapen, nationen, alliansen av nationer. Men medan individen förväntas att bli trygg inom detta överväldigande politiska och ekonomiska kosmos, skall hans sanna frihet fortfarande härledas från, och t.o.m. bestå av, det inre varat (samvets-, tank-, religionsfrihet o.s.v.). Medan kampen om frihet i det faktiska livet påverkar frihetens värde negativt och

eftersom tryggheten önskas även på bekostnad av friheten, kommer sålunda friheten och tryggheten i konflikt med varandra – en konflikt som kan minimeras endast genom att graden av oberoende och självständighet reduceras, d.v.s. offras för tryggheten. Hela den västerländska etikens ideologiska tradition, med dess föreställning om människan som en fri herre och lagstiftare, strider emellertid mot denna trend; och där denna trend gör sig gällande, all tradition till trots, p.g.a. ekonomisk nödvändighet, tecknar den bara skillnaden mellan ideologi och verklighet i än skarpare relief. Ideologin är fortfarande tillräckligt stark för att förhindra att uppgivandet av individens frihet sanktioneras och för att motverka total koordination; konflikten mellan frihet och trygghet fortsätter att vara ett erkänt existensvillkor och konfliktens bemästrande en etisk fråga. Men uppgiften blir allt mer orealistisk.

Sovjet-etiken lovar att lösa konflikten genom att hjälpa sovjetstaten att eliminera frihetens ”negativa” aspekter, nämligen de områden i vilka individen fortfarande får klara sig själv, trots att det stora flertalet av befolkningen hade små möjligheter att hävda sig där. Utbildningsval, utbildning och yrke; frihet att sörja för sig själv och för sin ålderdom; rätten att läsa och skriva och höra olika och motsatta uppfattningar var reducerad eller avskaffad, och den sovjetiska etiken rättfärdigar denna politik. De traditionella friheterna i dessa områden fick ge vika för arbetsreglering, inskränkning i rörelsefriheten, hälsoförsäkring, censur o.s.v. Den legitima ofrihetens område utökades väsentligt och uppgivandet av individens ”naturliga” frihet blev öppet och metodiskt genomdrivet på områden i livet som förblev heliga i väst. Men i samband med sovjetisk ideologi och sovjetiska syften antar undertryckandet av traditionella friheter en ”positiv” funktion som sovjetisk filosofi tolkar som förberedelse för sann frihet. De traditionella friheterna kan tryggt nedvärderas i sovjetisk etik, ty från sovjetisk synpunkt är de blott ideologiska eller rent av illusoriska för den stora majoriteten av befolkningen, tills de omvandlas till ekonomisk trygghet, d.v.s. frihet från brist. Detta oberoende av brist kommer, enligt Marx, endast att kunna förverkligas om och när människan inte längre är förslavad av sitt arbete – med andra ord: politisk och intellektuell frihet förutsätter frihet från dagligt slit för livets nödtröft, vilket i sin tur förutsätter ett klasslöst samhället. Enligt den marxistiska uppfattningen upphör människan att vara ett ekonomiskt subjekt i exakt samma takt som ekonomin upphör att vara hennes ”öde”, d.v.s. inte längre är en bestämmande faktor, utan själv är bestämd, nämligen bringad under en rationell kontroll som utövas av de associerade individerna. I den utsträckning som ekonomisk frihet är fri konkurrens i den oavbrutna kampen för att ”tjäna sitt uppehälle” (d.v.s. skaffa sitt levebröd), är den, för Marx, den sanna frihetens negation därför att det tvingar människan att ägna praktiskt taget all sin tid och all sin energi till att skaffa livets nödtröft – i ”alienerat arbete”. I den utsträckning som föreställningen om den fria individen innefattar det fria ekonomiska subjektet, är den själv en föreställning om ofrihet. Ty, ”ekonomin”, d.v.s. hela nödvändighetens rike, i vilket den konkurrensmässiga kampen om existensen sker, kan inte vara det individuella frihetsriket så länge det är det alienerade arbetets rike. I den utsträckning detta rike kommer under de associerade individernas rationella och kollektiva kontroll, upphör det ”ekonomiska subjektet” att vara essentiellt för den fria individen, liksom den frihet gör som är instrument för och supplement till ekonomisk frihet. En stor och avgörande del av vad som tidigare hörde till den privata individens rättigheter blir då en samhällsangelägenhet. Och om nödvändighetens rike är bringad under rationell kontroll, inte av de associerade individerna, utan av en stat ovanför individerna, blir individens rättigheter i denna sfär statens angelägenhet.

När individen ändrar sin sociala funktion, då gör även själva idén om frihet det. Där ”den fria ekonomin” inte längre existerar är den västerländska individen inte längre en realitet, inte ens i ideologin – han är tillsammans med sin frihet omskapad och omdefinierad. Det åligger sedan samhället att organisera och styra produktionen och distributionen av de nödvändigheter som

är frihetens förutsättningar. Så länge dessa nödvändigheter inte är tillgängliga för alla, och alla är fria, är det sannolikt att staten som oberoende makt själv lägger sig under denna organisation och förvaltning, och därmed lagstiftningen över både individens privata och offentliga liv. Ty det spelar ingen roll hur skyddat det är, det privata förblir ändå det offentliga livets ”negation” och individen del av det allmänna. Staten, som oberoende makt, kontrollerar också individens personliga aspirationer, mål och värderingar. Den systematiska reduktionen av motsättningen mellan inre och yttre, mellan privat och offentligt liv (en motsättning som blivit högst väsentlig i den västerländska etiken) har varit en av både sovjetsamhällets och den sovjetiska etiska filosofins grundläggande funktioner. De inre och yttre värderingarna är externaliserade, d.v.s. människan blir i *alla* sina yttringar en social och politisk varelse.

10. Den sovjetiska etiken – externalisering av värderingar

Externaliseringen av värderingar är ett av den sovjetiska etikens allmänna drag. Det är ett resultat och en följd av nationalisering, och den delar dess funktion och innehåll. Trots att avskaffandet av privat ägande är begränsat till ägande av produktionsmedel, berör det ändå privat ägande som existentiell kategori.²¹⁵ Om privat ägande inte längre betraktas som ett instrument med vilket individen kan hävda sig själv, som ett uttryck för och förkroppsligande av hans jag gentemot andra jag, då blir hela spektrat av individuellt ägande, som traditionellt genomsyrats av det privata ägandets värderingar, externaliserat – det blir samhällets legitima angelägenhet. För västerländsk etik är effekterna av denna externalisering särskilt negativ i de två sfärer som betraktas som individens reservat och fristad *per se*, nämligen tankens och medvetandets enskildhet och privatlivet i familjen. I dessa två sfärer är frihet, enligt den västerländska uppfattningen, kanske mer än i någon annan sfär, en funktion av det privata, och det privata är kopplat samman med egendom – som den institution genom vilken människan med stöd av lagen har ett rike som är hennes eget. Tanke- och religionsfrihet fordrar frihet från inblandning i angelägenheter som angår individen men inte staten och samhället. Individens tankar och känslor och dess uttrycksformer skall vara ”hans egna”;²¹⁶ han skall utnyttja och styra dem i enlighet med ”hans egna” möjligheter och samvete; han skall inte bara rätta sig efter de allmänna normerna, utan hellre ”tillägna” sig dem och göra dem till sin egen (moraliska) legislation. Här kommer, återigen, den historiska minsta gemensamma nämnare i den västerländska uppfattningen i förgrunden. Tankens fria, privata karaktär har fått rangen av en ovillkorlig rätt under en period av det moderna samhället när idéer som togs för sanna för den mänskliga existensen har framträtt som *antagonistiska* till sanningen som framfördes eller representerade av de *offentliga* myndigheterna, särskilt av staten, som *inte* ansåg dessa idéer vara hållbara eller självklara. Det är tillräckligt att erinra om

²¹⁵ Den ideologi som hävdar att privat ägande är av essentiell betydelse för den ”fria människans” förverkligande finns koncentrerat framställt i Hegels *Philosophy of Right*, paragraf 41 ff, särskilt paragraf 46. Det är emellertid påfallande i vilken grad annars fundamentalt olika tänkare är eniga om att det är en *essentiell* förbindelse mellan den mänskliga personen och privat ägande. Vi skall bara påminna om ett par av de mest kända uttalandena i denna fråga: Thomas av Aquinos (*Summa Theologicall.* ii. gu. 66a 1,2): Det är inte bara ”rättmätigt” utan ”nödvändigt” att människan besitter egendom. Vad det gäller att bruka ting ”har människan ett naturligt herravälde över yttre ting eftersom människan med sitt förnuft och med sin vilja kan använda dem för sina egna syften som om de vore gjorda för henne”. John Locke (*Of Civil Governement*, Second Treatise, Kap. III, par. 26): Varje ”människa har ett ’ägande’ i sin egen ’person’ ... kroppens ’slit’ och händernas ’arbete’ tillhör människan själv. Vadhelst människan kan få ut av det tillstånd Naturen skapat för henne har hon bidragit till det med sitt eget arbete och tillfört något av sig själv och därmed gjort det till sin egen egendom”. Hegel (*Philosophy of Right*, par. 41): ”För att en person skall kunna bli en helt utvecklad och oavhängig organism är det nödvändigt att han finner eller skapar en sfär för sin frihet ... Ägandets rationalitet ligger inte i dess behovstillfredställelse, utan i att den upphäver personlighetens rena subjekt-tillstånd. Det är först i ägandet personen existerar som förnuft”.

²¹⁶ En ”naturlig person” är en person ”vars ord och handlingar betraktas som hans egna”. (Hobbes, *Leviathan*, kap. XVI.)

det faktum att "tankefrihet" uppkom som en moralisk och politisk rättighet i kampen mot feodal och klerikal despotism. Även idag, då dessa rättigheter orubbligt institutionaliserats i de västerländska demokratierna, sätts det värde på dem i krissituationer i vilka auktoritära grupper och totalitär politik gör intrång på det privata. Å andra sidan tycks inte tanke- och religionsfrihet erfaras som ett essentiellt värde på vilket individens existens beror, där det inte finns verklig konflikt mellan privat tänkande och allmän ideologi eller mellan privat medvetande och allmän moral. Finns det ingen sådan konflikt tycks tanke- och religionsfrihet inte heller ha något essentiellt innehåll. I det mest extrema fallet "löses" konflikten mellan privata och allmänna värderingar i fullständig koordination: individen tänker, känner och värderar privat det som är tänkt, känt och värderat i "den allmänna opinionen" och som är uttryckt i offentlig politik och i offentliga uttalanden (inte nödvändigtvis av regeringen, utan av den allmänna opinionens ledare, "hjältar" och förebilder, i den allmänna utbildningen och i de vanligaste formerna av underhållning). Sådan koordination kan etableras med terror, och skillnaden kan mycket väl vara en fråga om liv och död. Men, vid slutet av koordinationsprocessen, om och när konformitet uppnåtts, tenderar effekten på värdeskalan att vara densamma: den individuella tanke- och religionsfriheten ter sig som om den förlorat sitt oberoende, villkorslösa värde och som om den höll på att drunkna i sammansmältningen av det privata och det offentliga livet. Om regimens effektivitet upprätthålles, kan repressiviteten, under loppet av några få generationer, reduceras genom att den sprids över hela samhället, utsträcks till alla delar av den materiella och intellektuella kulturen. När det privata och den inre friheten har ett bestämt empiriskt innehåll, har dess upphävande inte längre det förtryckande drag den fortfarande har enligt västerländsk värdeskala.

Med "socialisationen" av det privata är frihetens tyngdpunkt överflyttad, från individen som privatperson, till individen som samhällsmedlem. Samhället som en helhet,²¹⁷ representerat av sovjetstaten, bestämmer inte bara frihetens värde, utan också dess omfång; frihet blir, med andra ord, ett instrument för politiska syften.

Sovjet-etikens instrumentalisering utesluter inte att olika motiv beaktas och den upphäver inte det moraliska "karaktärs"-begreppet. Tvärtom, vi skall se att motiv och karaktär själva blir föremål för objektiv samhällelig värdering: sovjetsamhällets konkreta historiska situation och de mål det skall uppnå "fordrar" och definierar specifika motiv och en specifik karaktär som *moral*. Samma förändring sker med alla andra etiska värden; de hänföres alla till en ny allmän gemensamma nämnare, och det är denna nya gemensamma nämnare som ger sovjet-etiken inre rationell konsistens och koherens. Individen handlar och tänker "moraliskt" i den utsträckning som han, i sina handlingar, befrämjar de mål och värderingar som satts upp av samhället. Etiska värderingar är i denna mening "externa" för varje särskild individuell handling eller tanke; dessa är instrument för att uppnå ett etiskt mål, samhällets etiska mål. Medan sovjet-etiken till sitt väsen är instrumenten, har den emellertid sin grund i en ny historisk situation som bestämmer den kommunistiska moralens specifika funktioner som "övergående instrumentalism".

Den moraliska kommunismens funktion är auktoritativt beskriven i Lenins anförande till den kommunistiska ungdomens allryska kongress 1920²¹⁸ som (1) den traditionella (borgerliga och förborgerliga) moralens negation, d.v.s. att alla etiska värderingar och principer förkastas som baseras på transcendental (religiös) sanktion och/eller på "idealiska" teser (Lenin gör ingen verklig distinktion mellan dessa två sorters etik); och (2) bekräftelse på en ny

²¹⁷ I Del 1 av denna studie har vi betonat att "samhället", i sovjetmarxismen", gjorts till en oberoende, eller åtminstone till en separat kraft, som står över dess individuella medlemmar. När vi här talar om "samhälle" som den nya gemensamma nämnaren för alla etiska värderingar, syftar vi på denna "reififikation" av samhället som gör att det praktiskt taget sammanfaller med "staten".

²¹⁸ *Sotjinenija* (Verk) (30 band; Moskva, Institut Lenina, 1928-1937), XXX, sid. 403-417.

”kommunistisk” moral, som i sin helhet är underordnad proletarietets klasskampsintrasse. Denna moralens principer skall härledas från klasskampens krav och mål. Det måste noteras att denna framställning av kommunistisk moral inte utesluter ett ”övertagande” av ”borgerliga” etiska värderingar om och när dessa sammanfaller med klasskampens olika stadiers behov. Det måste också noteras att den kommunistiska moralens öppet erkända instrumentella karaktär (att tjäna proletarietets intresse i klasskampen), enligt Lenin, är inriktad mot ett mål bortom den pragmatiska nivån: moralens syfte är att ”höja det mänskliga samhället till en högre nivå och att befria det från exploatering”.

Beträffande den kommunistiska moralens säregna innehåll: ”för kommunisten består moralen helt och hållet av klasskampens orubbliga solidaritet och disciplin och av massornas medvetna kamp mot exploatörerna”.²¹⁹ Lenins definition framhäver frånvaron av alla bestämda etiska värderingar vid sidan av och utanför klasskampen (ett nödvändigt resultat av den kommunistiska moralens historiska position), och samtidigt utvisar den riktningen i vilken dessa värderingar senare kommer att konkretiseras. ”Solidaritet och disciplin” fokuserar den kommunistiska etiken på Stalin-periodens rigida arbetsmoral, medan betoningen av den *medvetna* kampen (som går igen genom hela Lenins anförande) avslöjar sovjet-etikens utpräglat ”intellektuella” karaktär – studier, utbildning och systematisk och metodisk tillägnelse av teknisk och kulturell kunskap som ackumulerats i civilisationen, anses vara absoluta förutsättningar för uppbyggnaden av kommunismen. Också i detta hänseende gör den sovjetiska etiska filosofin anspråk på att vara arvtagare till den västerländska rationalistiska traditionen: uppnåendet av friheten, med andra ord, människans förverkligande, skall baseras på kunskap och förnuft.

Lenins primitiva och brutala definition av den kommunistiska moralen förutsätter en komplex historisk dialektik som skall höja upp denna etik från det relativa till den absoluta giltighetens område. ”Det mänskliga samhällets högre stadium” (det totala och den allmänna frigörelsens stadium) kommer att upphäva den kommunistiska moralens specifika karaktär och göra instrumentet till ändamål i sig.

Den sovjetiska etikens instrumentella karaktär har blivit den västerländska kritikens huvudsakliga måltavla, och denna kritik har fokuserats på principen att ”ändamålet helgar medlen” – en princip som betraktas som oetisk i sig. Sovjetisk etik syftar, emellertid, bortom instrumentalism, och kritiken i termer av medel-ändamålsrelationen missar målet. Sovjet-etikens överpragmatiska tendenser härrör från den sovjetiska instrumentalismens specifika drag.

Det samhälle som ger sovjet-etiken den allmänna gemensamma nämnaren karaktäriseras, enligt sovjetisk filosofi, av två essentiella huvuddrag (som diskuteras mer i Del 1): (1) det förväntas vara organiserat på ett sådant sätt att det har etablerat *förhandsvillkoren* för att alla dess medlemmar skall kunna utveckla och fullborda alla sina mänskliga möjligheter (genom att privat kontroll över produktionsmedlen avskaffats och därmed exploatering och klass-samhällets rättskipning). (2) På grund av de särskilda omständigheterna som ”efterblivenhet” och ”kapitalistisk omgivning” innebär, har dessa villkor för frihet ännu inte fullt utnyttjats till individens omedelbara fördel. Repression, knapphet och improduktiv användning av produktivkrafterna (vapenproduktion) råder fortfarande (tecken på socialismens lägre stadium, till skillnad mot kommunismens högre). Villkoren för frihet är sålunda ännu inte uppfyllda; om de skall förverkligas beror på de ännu ofria individernas fortsatta ansträngningar.

Interrelationen mellan dessa två uppfattningar om samhället ger den sovjetiska instrumentalismen dess specifika dynamik. Den första (affirmativa) uppfattningen ger en uppsättning objektiva etiska normer, d.v.s. de som hör till ett fullt utvecklat, klasslöst

²¹⁹ *Ibid.*, XXX, sid. 413.

samhälle (kommunism). Dessa normer återupptar den västerländska civilisationens traditionella ideal – frihet, rättvisa och individens allsidiga utveckling – som koncentrerats i formuleringen: ”från var och en efter förmåga, åt var och en efter behov”. Formuleringen återuppräftar individen som yttersta referenspunkt för etiska normer: det som främjar individens fria utveckling är av godo. Den extrema relativism som ligger i denna norm förväntas vara befriad från skadliga biverkningar i och med de socialistiska institutionerna: den allmänna viljan skall sammanfalla med alla enskilda individers vilja; ojämlikheten i behov och förmåga blir ett absolut värde om och när det inte längre inbegriper individens utveckling på andras bekostnad. Det förväntade slutresultatet av den socialistiska moralen skänker, på så sätt, åt sovjet-etiken dignitet av universellt giltiga och objektiva normer som kulminerar i principen om solidaritet och samarbete. Instrumentalismen mynnar ut i etisk absolutism; partianda och klassmoral förklaras vara blott redskap (om än de *enda* historiska redskapen) för de humanistiska värdenas förverkligande. Dessa framtidsnormer relateras sedan till sovjetsamhällets faktiska situation, men de har kvar sin ”transcendentala” bibetydelse, d.v.s. föreställningen om en framtid som kommer att kompensera individen för de nuvarande kvalen och frustrationerna. Sovjetisk etik innehåller här en ”säkerhetsventil”: föreställningen om framtiden tycks ha samma funktion som den västerländska etikens transcendentala element – denna föreställning tycks vara ett sovjetiskt substitut för religion. Det är emellertid en essentiell skillnad, från vilken den sovjetiska etiken hämtar mycket av sin attraktion. Det transcendentala målet i sovjet etiken är ett historiskt mål, och vägen dit är en historisk process – resultatet av en konkret social och politisk utveckling. Människans yttersta fullbordning och tillfredsställelse ligger inte i det ”inre jaget” eller i ett annat liv, utan i den faktiska samhällsutvecklingens ”nästa stadium”. Och det sanna i denna uppfattning skall inte vara en fråga om tro, utan en fråga om vetenskaplig analys och förnuft – av nödvändighet.²²⁰

Detta officiella argument för sovjetisk etik är utan tvekan väl ägnat att rättfärdiga en repressiv regim som kan använda det som en ideologisk slöja bara för att upprätthålla de nuvarande tingens ordning. Det som är sant för det sovjetiska sättet att använda marxismen i allmänhet,²²¹ kan emellertid även tillämpas på dess etiska filosofi: så snart den har blivit en essentiell del av individens psykiska och beteendemässiga struktur, så snart den blivit en social kohesions- och integrationsfaktor, får den en inneboende kraft och drives fram av sin egen tyngd. Endast som en sådan faktor, och inte som ett mål för det sovjetiska ledarskapet betraktas den sovjetiska etiken i denna studie. Anspråket att vara grundad på en objektiv historisk nödvändighet gör den sovjetiska etiken ytterst rigid, men ökar också dess omfattning och intensitet i hög grad. Just för att den står i relation till ett absolut mål, i denna mening ”utanför” varje specifik individuell handling, ser sovjet-etiken alla handlingar och förhållningssätt som går emot eller hämmar den påstådda historiska nödvändigheten som *omoraliska*. Många av den mänskliga existensens områden, som i den västerländska traditionen är moraliskt ”neutrala”, blir sålunda föremål för moralisk värdering, t.ex. de vetenskapliga och artistiska verksamhetsområdena. En vetenskaplig teori kan, även om den är väl vetenskapligt underbyggd, bli fördömd om den anses vara skadlig för den kommunistiska moralen. Det epistemologiska sanningsbegreppet (teoretiskt förnuft) och den moraliska

²²⁰ Framstegsideologin, som förnuftsmässigt förklarar den nuvarande försakelsen, lidandet och förtrycket som förutsättningar för att de till slut skall försvinna, är förvisso också inneboende i den västerländska, borgerliga traditionen – den är faktiskt hämtad från denna tradition. Men det är två avgörande skillnader: (1) Den teknisk-vetenskapliga framstegsreligionen har aldrig godkänts som den humanistiska utvecklingens öppet erkända mål och uttryck. De tankeskolor som kom närmast denna filosofi (t.ex. Saint-Simons) betraktades alltid som suspekta och ”kätterska”. (2) Den västerländska etiken vägrade av samma anledning att acceptera det direkta sambandet mellan (tekniskt) framsteg och etik. Också här förblev spänningsförhållandet (och t.o.m. konflikten) mellan dessa två moralens viktigaste del.

²²¹ Se Del 1 av denna studie.

föreställningen om det goda (praktiskt förnuft) tenderar att konvergera – precis på samma sätt som den estetiska sanningen tenderar att konvergera med den epistemologiska sanningen i konst- och litteratursfären.²²² De konvergerar i det politiska mediet som koordinerar både den mänskliga existensens traditionellt åtskilda sfärer och de värderingar som återspeglar denna separation. Sovjet-etikens nya historiska bas nödvändiggör dessutom också att moraliska bedömningar tillämpas på ”neutrala” områden i den privata sfären – återigen genom det politiska mediet. En kärleksrelation med en ”klassfiende” är moraliskt förkastlig p.g.a. att det är politiskt ”fel” – i synnerhet om det är en sann kärleksrelation. Ty, då upptar den individens hela existens och inte bara hans/hennes privatliv, och då berör det hans/hennes relation till andra, till arbete och till staten. I den utsträckning som etiska normer överhuvud taget kan tillämpas på individen, tillämpas följaktligen de politiska normerna – det finns ingen dubbelmoral. Sovjetetik är politisk instrumentalism – men på ett sådant sätt att den politiska sfären inte är en bland andra, utan snarare så att den är den enda sfären för det mänskliga förverkligandet.

Både inledningen och avslutningen av den västerländska filosofin präglas av att etiken politiseras. I båda fall, hos Platon och Hegel, faller den självständiga etiken undan för (eller är snarare omvandlad till) statens, *res publica's*, självständighet. Och hos båda är resultatet, inte relativistisk pragmatism, utan absolutism. Om ”det godas idé” kräver *Polis* för att förverkligas eller för att närma sig ett förverkligande, då är det goda endast uppnåeligt i *bios politicos*; och *Polis* förkroppsligar de absoluta etiska normerna. Den förkroppsligar dem – vilket betyder att den själv inte är det yttersta goda. Men om den mänskliga existensen skall kunna förverkligas förutsätter det moraliskt goda det politiskt goda; och det politiskt goda definieras i termer av resurser, institutioner och förhållanden som ger människan de bästa möjligheterna att förverkliga sig (sitt väsen som ”förnuftig varelse”). Enligt denna uppfattning står inte den etiska konflikten mellan (den moraliska) individen och (den amoraliska) *Polis*, inte mellan två antagonistiska sorters moral, utan mellan moraliskt och immoraliskt beteende i *Polis*. Sokrates representerar, inte individens rätt mot *Polis* rätt, utan rätten mot fel *Polis*. Det är inte den privata tanke- och medvetandefriheten det gäller, utan politiskt tänkande medvetande, d.v.s. *Polis* som är accepterad av både Sokrates och hans domare. Etisk och politisk filosofi, etik och filosofi, har gemensam epistemologisk bas: etisk och politisk sanning härrör från kunskap om naturens och samhällets objektivt sanna ordning. Etisk sanning är således politisk sanning, och politisk sanning är *absolut* sanning. I grund och botten finns samma uppfattning kvar i den marxistiska teorin, särskilt i dess behandling av ideologin. Vi har noterat att sovjetiska uttalanden angående intellektuell kultur t.o.m. påminner om formuleringarna i Platons *Republiken* och *Lagarna*.²²³

För att till fullo förstå den sovjetiska uppfattningens alla innebörder, bör man ha klart för sig hur djupt rotad den är i just den civilisation den utmanar. Begreppet ”totalitarism” fungerar som en gemensam beteckning på de platonska, hegeliska, fascistiska och marxistiska filosofierna för att täcka över den historiska länken mellan totalitarism och dess motsats och de historiska orsakerna till att den klassiska humanismen svängde över i sin negation.

Så länge de humanistiska värdena, i synnerhet friheten, inte överföres till verkligheten, är även deras innehåll avhängigt de betingelser under vilka de kan överföras till verkligheten. Denna överföring är politisk därför att den inbegriper samhället som helhet och inte bara den privata individen. Frihetens förverkligande är sålunda en objektiv process i dubbel mening: (1) den innebär omvandling av ett etablerat samhälle, och (2) denna omvandling är beroende av respektive samhälles historiska förutsättningar. På båda grunder förutsätter frihetens

²²² Se ovan, sid. 132 f. xxx

²²³ Se ovan, sid. 132. xxx

förverkligande tanke och handling (teori och praktik) i överensstämmelse med den historiska sanningen, d.v.s. med objektivt förnuft. Då framträder denna teori och praktik, och inte bevarandet av isolerad individuell frihet, som det primära etiska problemet och etiska värdet. Den ”rätta” teorins och praktikens bekräftelse, det objektiva förnuftets giltighet, kan sökas i idealistisk ontologi eller i dialektisk materialism – de två systemen är filosofiska motpoler, men båda innebär *att friheten övergår och upptages i den historiska och politiska nödvändigheten*, d.v.s. i det objektiva förnuftet.

Den gemensamma grunden är lagd i Hegels filosofi. Vi har påpekat att den sovjetmarxistiska föreställningen om frihet upprepar Engels parafra på Hegels uppfattning: frihet är ”erkännande av nödvändighet” och att man handlar i överensstämmelse med den erkända nödvändigheten.²²⁴ Det är mer än tveksamt om denna parafra återger den korrekta innebörden i Hegels föreställning; det är i varje fall sant att i Hegels system är frihetens privata sfär upplöst i Statens och Lagens offentliga sfärer, och subjektiva rättigheter är upplösta i objektiva sanningar. Det har ofta anmärkts att det inte finns någon specifik ”etisk” disciplin i det för övrigt allomfattade hegelska systemet. Den kraft den oberoende etiska filosofins ”försvinnande” och de privata värdenas upplösning kommer an på är *Historien*.

Det är på denna punkt som politiseringen av etiken, som växte fram ur den västerländska traditionen, konsoliderade sig till ett nytt tankesystem som menar sig vara både arvtagare och motståndare till och fullföljande och negation av denna tradition. Den västerländska civilisationens egna framgång satte både överföringen av interna värderingar till externa villkor och överföringen av etik till politik på dagordningen. När Hegel tolkade förnuft i termer av historia, föregrep han, i idealistisk utformning, den marxistiska övergången från teori till praktik. Den historiska processen har skapat förhandsvillkoren, både de materiella och de intellektuella, för Förnuftets förverkligande (Hegel) i samhällsorganisationen (Marx), för frihetens och nödvändighetens konvergens. Frihet som konvergerar med (eller som t.o.m. är absorberad av) nödvändighet är emellertid inte frihetens slutgiltiga form. På denna sista punkten är Hegel och Marx, återigen, överens. Den sanna frihetens rike är bortom nödvändighetens rike. Både frihet och nödvändighet är omdefinierade. För Hegel finns den yttersta friheten i den Absoluta Andens rike. För Marx måste nödvändighetens rike styras av ett samhälle vars reproduktion är under individernas kontroll, och frihet är de individuella möjligheternas fria spel utanför det nödvändiga arbetets rike. Frihet är ”inskränkt” till fri tid – och fri tid är, kvantitativt eller kvalitativt, själva livsinnehållet. Vidare genererar, enligt Marx, den historiska processen, styrd av objektiva lagar, socialism som den traditionella organiseringen av villkoren för frihet genom proletariats politiska aktivitet. Historisk nödvändighet förvandlar, på så sätt, etik till politik, och insikt i historisk nödvändighet förankrar politiken i en ”vetenskaplig” grund och ger den en objektiv karaktär. På sådan grund presenterar den sovjetiska etiska filosofin sig som direkt motsats till den borgerliga opportunisten, pragmatismen och irrationalismen – som Förnuftets beskyddare mot Förnuftets ödeläggare. Angreppet på den borgerliga etiska filosofin föres å den ”förrådda” rationalistiska traditionens vägnar.

Kampen mot borgerlig etik blir desto vitalare för sovjetisk socialfilosofi ju mer de två tycks ha gemensamma drag. Huvudmålet för angreppet blir de progressiva, kritiska trenderna i den borgerliga filosofin, och den viktigaste anklagelsen som riktas mot dem är att de kränker Förnuftet. Nietzsche och Freud, Schopenhauer och Dewey, pragmatism, existentialism och logisk positivism är stämplade som irrationalistiska, anti-intellektualistiska och av samma anledning ”reaktionära” och ”imperialistiska”. Enligt den sovjetiska tolkningen är de nödvändigtvis det – i sin historiska funktion – oavsett vad respektive filosofis intentioner och

²²⁴ Se ovan, sid. 152. xxx

övertygelse än kan ha varit. Ty varje kompromiss med det borgerliga samhällets historiskt föråldrade värderingar, varje försök att förneka den objektiva giltigheten av den historiskt bestämda utvecklingsriktningen och av människans kapacitet att omfatta den, framträder för denna uppfattning som ett rättfärdigande av ett föråldrat socialt system.

Här är det inte nödvändigt att följa förloppet i denna kritik: vi skall endast försöka att visa vilken metod den tillämpar. (Det är i stort sett densamma som i den marxistiska kritiken av kapitalismen och som ger denna kritik dess rationella kraft.) En av denna metodens viktigaste element är att anta motståndarens idéer och syften, att, så att säga, acceptera dem och sedan visa att de inte går att förverkliga inom de teoretiska och samhälleliga ramar inom vilka motståndaren verkar. Följaktligen blir de förrådda, förvrängda eller förfalskade av den borgerliga filosofin och dess samhälle. Angående den etiska filosofin är sovjet-kritikens två huvudmål: (a) den samtida västerländska etikens strävan att ge sig i kast med individens konkreta existentiella situation och att från denna situation härleda de begreppsliga och praktiska verktygen för framgång i frihet och förnuft; och (b) försöket att ge etik en vetenskaplig (logisk eller experimentell) bas. Inte nog med att de borgerliga etiska teoretikerna, enligt sovjetetiken, inte kan nå dessa mål, utan under försöken att nå dem, förvandlas de till sin motsats. I den utsträckning som progressiv borgerlig etik sysselsätter sig med det kapitalistiska samhällets institutioner och ideologier, upprätthåller den just de krafter som förhindrar framåtskridande. Genom att på så sätt förkasta förnuftets och frihetens högre historiska stadium, vilket innebär kapitalismens eliminering, är denna filosofi irrationell och abstrakt när den gör gällande att den är rationell och konkret: den bibehåller en föråldrad definition av förnuft, och den fäster inget avseende vid (bortabstraherar) frihetens konkreta historiska förutsättningar. På grund av denna hållning är den progressiva borgerliga etiken regressiv även när den är kritisk till det etablerade samhället. Ju mer kritisk västerländsk filosofi är, desto kraftfullare avvisar sovjetisk teori den, ty när den borgerliga kritiken av det nutida samhället pekar på dess repressiva drag, avleder den, enligt sovjetisk uppfattning, samtidigt kampen mot orsakerna till repressionen. De vetenskapliga knepen och påfunden i denna filosofi påstås vara förfalskningar med uppgift att fördunkla och undandra uppmärksamheten från de verkliga problemen, d.v.s. det kapitalistiska systemets stagnation och destruktivitet. Vi skall illustrera denna tolkning med den sovjetiska behandling av Deweys pragmatism.

Det tycks vara ett nära släktskap mellan Marx' och Deweys reorientering av teorin mot praktik. Den sovjetiska kritiken betonar emellertid att marxism och pragmatism inte bara är väsensskilda, utan också att de är varandras motsatser. Som Shariia formulerat det: enligt marxistisk teori "är det inte det användbara som är sant, utan det sanna som är användbart".²²⁵ Formuleringen refererar till Lenins *Materialism och empiriokritisism*. Där har Lenin slagit fast att för marxisten är praktiken bara ett kriterium på sanning i den mån den själv är härledd från sanning och kunskap,²²⁶ och i den mån den är den sociala gruppens praktik som ensam är kapabel att erkänna och fullborda sanningen, nämligen det klassmedvetna proletariatet. Den marxistiska enheten av teori och praktik förutsätter förekomsten av en objektiv, ja, t.o.m. "absolut" sanning, som ska kunna påvisas av dialektisk materialism (t.ex.: sanningen om ett samhälles möjligheter och framtidsutsikter, ock sålunda sanningen om frihetens och "tillväxtens" möjligheter och framtidsutsikter). Innehållet i denna sanning är historiskt och det är också dess tillgänglighet och förverkligande, men dessa relativa element är kännetecknen på den objektiva verkligheten och på den objektiva sanningen om denna verklighet. Enligt Lenin "inkluderar" dialektik relativism, men dialektik "inskränker sig till" till relativism: det är bara

²²⁵ P. Shariia, *O nekotorych voprosach kommunistitjeskoi morali* (Om ett flertal problem i den kommunistiska moralen) (Moskva, Gospolitizdat, 1951), sid. 220.

²²⁶ *Sotjinenija* (Verk), XIII, sid. 112-117.

de historiska förutsättningarna för ”närmandet” till och för förverkligandet av den objektiva sanningen som är relativ.²²⁷ Tillämpad på moral gör denna hållning det möjligt, inte bara att förkasta vissa förmodade moralprinciper som ideologiska förvrängningar av den objektiva sanningen, utan också att acceptera vissa ”elementära principer” av mänsklig moral *oberoende av klassinnehållet*.²²⁸ Efter att det tidiga 20-talets moraliska libertinism förkastats, betonar sovjetisk etisk filosofi allt mer det faktum att den marxistiska teorin, enligt vilken människans samhällseliga existens bestämmer hennes medvetande, inte gör allmänt etiska normer ogiltiga. Ty, oavsett hur olika de historiskt samhällseliga levnadssätten är, har alla former av civiliserat samhälle vissa grundläggande förhållanden och beteendemönster gemensamt, och dessa kommer till uttryck i vissa allmänna ”regler för etiskt uppträdande” som är giltiga för alla människor, oavsett klass. Det sovjetmarxistiska insisterandet på etiska principers generella giltighet motsvaras i hög grad av det sovjetmarxistiska förhållningssättet till språk och logik; det var detta argument som användes till försvar av den formella logiken mot försöken att upplösa den i dialektisk logik.²²⁹ Det användes också mot klass-doktrinen angående språk.

Dessa ideologiska trender uttrycker den utvecklingen som leder till att den sovjetiska staten förlorar sin unika revolutionära position och blir del av ett organisations- och beteendemönster som är karaktäristiskt för den samtida industriella civilisationen. På detta stadium blir långsiktig rationalisering, effektivitet och kalkylerbarhet primära ekonomiska och politiska behov. Betoningen av objektiva sanningar i etik hör till de senaste strävandena att bringa ideologin i linje med sovjetsamhällets nya stadium. Men detta kräver också att man håller fast vid anspråket att sovjetsamhället ensamt är på den rätta historiska vägen mot förverkligandet av dessa sanningar. Sovjet-etikens objektiva principer är sålunda av dubbel karaktär: (1) de gör gällande att de refererar till moraliska principer som är giltiga för varje form av civiliserat samhälle och (2) att de hör till det socialistiska samhället som ensamt kan förverkliga äkta frihet och rättvisa. Utifrån den första positionen angriper sovjetisk moralfilosofi all borgerlig etik, vilken stämplas som pre-fascistisk eller fascistisk och som förnekar universella moralprinciper till förmån för sådana amoraliska krafter som Liv, Vilja till makt, Eros o.s.v. Den andra positionen är utgångspunkten för attacken mot Dewey.

Anfallet mot ”borgerlig irrationalism” är särskilt belysande därför att det avslöjar drag som är gemensamma för den sovjetiska och den västerländska rationaliteten, nämligen att teknologiska element prioriteras framför humanistiska. Schopenhauer och Nietzsche, ”vitalismens” olika skolor (*Lebensphilosophie*), existentialismen och djuppsykologi skiljer sig åt och t.o.m. strider mot varandra i de mest väsentliga aspekterna; men de enas om att fördöma den moderna civilisationens teknologiska rationalitet. Det gör de genom att peka på de psykiska och biologiska krafterna som ligger bakom denna rationalitet och på de oupprättbara offer den kräver av människan. Resultatet är en omvärdering av värden som splittrar framåtskridandets ideologi – inte med romantisk och sentimental regression, utan genom att bryta in i tabublagda dimensioner av själva det borgerliga samhället. Denna omvärdering har inverkan på just de värden som sovjetsamhället, till varje pris, måste skydda: på det etiska värdet av konkurrensmissigt beteende, på socialt nödvändigt arbete, på självbevarande arbetsdisciplin och på uppskjuten och förtryckt lycka. Sovjetmarxismen kan sålunda inte i sin kamp mot ”borgerliga värderingar” erkänna och acceptera den mest destruktiva kritiken av dessa värderingar i själva ”det borgerliga lägret”, istället måste den förneka denna kritik genom att isolera och förlöjliga de (uppenbart) repressiva aspekterna av sin filosofi.

²²⁷ *Ibid.*, XII, sid. 107-112.

²²⁸ Shariia, *O nekotorych voprosach kommunistitjeskoi morali*, kap. VIII. Se även sid. 63 f.

²²⁹ Om logik-debatten 1950-1951; se ovan, Del 1 av denna studie, sid. 148 f.

Attacken mot Dewey har en annan riktning. Eftersom hans pragmatism inte erkänner någon som helst objektiv värdering som fördömer det borgerliga samhället som historiskt föråldrat, måste hans strävande att övervinna den borgerliga etikens ideologiska begränsningar nödvändigtvis sluta i konformistisk relativism. Mot de etiska idealisternas ovetenskapliga absolutism ställer Dewey den oändliga mångfalden av livs- situationer, -erfarenheter och -aspirationer, alla med sina egna "tillväxt"-möjligheter och därför med sina egna värderingar. En sådan pluralism är emellertid inte i sig, enligt sovjetmarxismen, en grund för positiv etisk värdering. Den kan tillhandahålla en sådan grund bara när samhället som integrerar pluralismen av situationer och mål har råd med den verkliga möjligheten av fri "tillväxt". Nu hävdar marxismen att just en sådan möjlighet inte kan finnas i det "förfallande" borgerliga samhället – förutom i undantagsfall och på andras bekostnad. Vägran att överskrida detta samhälle och gå in i dess "objektivt" historiska framtid, omintetgör därför Deweys strävanden att övervinna en konformistisk etisk relativism. Deweys pragmatism utesluter förvisso inte social förändring och reformering: detta skall befrämjas genom utbildning till sann och hel kunskap, och denna kunskap skall i sin tur styra den gradvisa reformeringen. Detta program är emellertid självmotsägande enligt de sovjetiska kritikerna; samhället kan inte uppfylla de utbildningsmässiga nödvändigheterna och rättigheterna till en kunskap som skulle leda till samhällets destruktion. Denna situation tvingar Deweys filosofi till att implicit acceptera (kanske t.o.m. mot Deweys egna intentioner) de normer och mål som är förhärskande i det etablerade samhället. Dessutom fördömer de Deweys försök att grunda etiken på vetenskaplig bas. Den referensram inom vilken Deweys satser skall verifieras är det borgerliga samhällets institutionella och ideologiska system, vilket själva är i behov av att "verifieras". P.g.a. bristen på en sådan övergripande verifikation (vilken skulle visa att strukturen är felaktig), innebär Deweys "vetenskap om hur man uppträder" endast en beskrivning (och även ett rättfärdigande) av det gängse sociala beteendet. Vägran att utsträcka den vetenskapliga metoden in i den historiska framtiden, vilken är tillgänglig för vetenskapen genom analysen av de grundläggande trenderna i det nuvarande samhället, begränsar pragmatismen till en ren beskrivning av det som är.²³⁰

11. Den kommunistiska moralens principer

Enligt den sovjetiska tolkningen av dess etiska ställning, skulle vi kunna förvänta oss att finna två moralfilosofiska nivåer: en som definierar "den av klassinnehåll oberoende mänskliga moralens elementära principer", och en annan som visar på dessa principers uttrycksformer och deras specifika förverkligande i "kommunistisk moral". Vi konfronteras emellertid med problemet att det inte tycks finnas någon systematisk framställning av den förra, som på ett adekvat sätt kan ge oss representativt material till en analys. Bristen på en systematisk härledning av "den mänskliga moralens elementära principer" är naturligtvis en väsentlig del i etikens politisering: ju mer de moraliska värderingarna blir politiska värderingar, och ju mer det moraliska beteendet blir riktigt politiskt beteende, desto mindre utrymme finns det för *oberoende* etiska principer, eller snarare för att härleda deras objektiva giltighet. Sovjet-etiken hävdar likväl att den är objektivt giltig i den utsträckning som det är meningen att sovjetsamhällets specifika mål skall stämma överens med mänsklighetens universella intresse, nämligen att för alla människor förverkliga friheten. Men detta är också vad den "borgerliga etiken" hävdar att den står för. *Formellt* kommer alltså "den mänskliga moralens principer", som antagits av den sovjetiska moralfilosofin, sålunda, att stämma överens med de principer som dess motståndare antagit. På samma sätt tenderar de universellt giltiga principerna att flyta samman med den kommunistiska moralens specifika principer. I den sovjetiska etikens

²³⁰ Shariia, *O nekotorych voprosach kommunistitjeskoi morali* (Om ett flertal problem i den kommunistiska moralen), sid. 24,85 f., 223.

sammanhang far de förra sin verkliga betydelse av de senare, vilka i sin tur definieras i enlighet med det sovjetiska samhällets utveckling. Därför skall vi lite längre fram diskutera dessa principer i termer av deras sociala och politiska funktion. Genast konfronteras vi med det faktum att, i en slående hög grad, både den kommunistiska moralens specifika principer och ”den mänskliga moralens principer” liknar den borgerliga moralens principer. Precis på samma sätt som den sovjetiska konstitutionen, i proklamationen om ”Medborgarnas fundamentala rättigheter och skyldigheter”, tycks kopiera den ”borgerligt-demokratiska” ideologin och politiken, gör också de sovjetiska uttalandena om etiska principer det. Det är onödigt att betona skillnaden mellan ideologi och verklighet – imitation eller assimilation kvarstår som ett faktum. De två konkurrerande systemens världshistoriska samexistens, som bestämmer deras politiska dynamik, bestämmer också deras etiks sociala *funktion*.

Vid en genomgång av förteckningarna över de högsta moraliska värden som ges i sovjetisk etisk filosofi, är det svårt att finna en enda moralisk idé, eller system av idéer, som inte har något gemensamt med västerländsk etik. Omsorg, ansvar, kärlek, patriotism, flit, ärlighet, arbetsamhet, förbud mot att inkräkta på sina medmänniskors lycka, beaktande av det gemensamma intresset – det finns inget i denna värdekatalog som inte kan inkluderas i den västerländska traditionens etik. Likheten fortsätter om vi tittar på den kommunistiska moralens specifika principer.²³¹ Den av Lenin 1920 fastslagna värdehierarkin upprepas nästan bokstavligt; de moraliska normerna som lagts till är knappast mer än en omformulering med anledning av situationen i en fullt och fast upprättad sovjetisk stat. Sovjetisk patriotism; stolthet för den sovjetiska staten; internationell, nationell och individuell solidaritet; respekt för socialistisk egendom; kärlek till socialistiskt arbete; kärlek till, lojalitet mot och ansvar för den socialistiska familjen och Partiet – för att kunna värdera den faktiska funktionen av dessa vardagliga föreställningar, måste vi sätta in dem i det konkreta sammanhang i vilket de illustreras i sovjetisk etik. Detta sammanhang tillhandahålls av diskussionen om arbetsförhållanden, äktenskaps- och familjeangelägenheter, fritid och utbildning, och av hur de framställs i litteraturen och i underhållningsindustrin. De moraliska värderingarna konvergerar i underordnandet av nöje under plikt – plikten att ställa allt man har i statens, Partiets eller samhällets tjänst. Omsatt i privat moral betyder detta strikta monogama relationer med inriktning på produktion och uppfostran av barn; disciplinerat och konkurrensmässigt beteende i den etablerade funktionsdelningen; och fritidsaktiviteter som avkoppling från arbetet och för att återhämta energi, snarare än som ett mål i sig. Det är i varje hänseende en *konkurrensmässig arbetsmoral*, påbjuden med en stränghet som övergår den borgerliga moralens – uppmjukad eller avslappnad allt efter den sovjetiska statens specifika intresse (t.ex. uppmjukad vad det gäller illegitima barn, eller om strängheten kommer i konflikt med kraven på politisk lojalitet, men arbetseffektiviteten, med partidisciplinen o.s.v.; åtstramad vad det gäller straffen för stöld av eller ”sabotage” mot statens egendom).

En av de mest representativa förmaningar som utformats för att ”stärka den kommunistiska moralen” ägnas helt och hållet åt arbetsmoral.²³² ”De högsta principer” som styr denna moral säges vara sovjetisk patriotism och kärlek till moderlandet, vilka är förenade med ”proletär internationalism”. De tjänar till att rättfärdiga den officiella synen på arbetet som själva livsinnehållet i individens liv. Arbeta i sig är inte bara ära och lov, och ”socialistisk konkurrens” inte bar en ovillkorlig plikt, *allt* arbete har, under socialismen, en kreativ karaktär, och varje nedvärdering av det manuella arbetet skadar kommunistisk fostran. I

²³¹ Se även N. I. Boldyrev, *V. I. Lenin i I. V. Stalin o vospitanii kommunistitjeskoi morali* (V. L. Lenin och J. V. Stalin om skolning i den kommunistiska moralen) (Moskva, Pravda, 1951).

²³² ”Neustanno vospityvat sovetskich liudei v duche kommunistitjeskoi morali” (Utbilda det sovjetiska folket oavbrutet i den kommunistiska moralens anda), *Kommunist*, 1954, Nr. 13, sid. 3-12.

sovjetsamhället är ”kärlek till sitt arbete” i sig en av den kommunistiska moralens högsta principer, och arbete *per se* är en av de viktigaste faktorerna i bildandet av moraliska kvaliteter. I betraktande av det moraliska arbetsvärdet i ett socialistiskt samhälle, blir skillnaden mellan intellektuellt och manuellt arbete, mellan upphöjt och enklare arbete, irrelevant.

Det moraliska likställandet av de olika arbetsätten och arbetssfärerna är av största betydelse för definitionen av den sovjetiska etikens faktiska funktion. Marxistisk teori har gjort en essentiell åtskillnad mellan arbete som förverkligande av de mänskliga möjligheterna och arbete som ”alienerat arbete”; hela den materiella produktionssfären, med automatiserade och standardiserade arbetsprestationer, betraktas som en alienationssfär. I kraft av denna åtskillnad är frihetens förverkligande hänförd till en social organisering av arbetet som på ett fundamentalt sätt skiljer sig från det rådande, till ett samhälle där arbete som fri utveckling av människans förmåga har blivit en nödvändighet, ett ”vitalt behov” för samhället, medan arbete för att anskaffa livets nödvändigheter inte längre konstituerar arbetsdagen och individens verksamhet. När allt kommer omkring så är det, för Marx, alienationens upphävande som definierar och rättfärdigar socialismen som civilisationens ”högre stadium”. Socialismen definierar i sin tur en ny mänsklig existens: dess innehåll och värde skall bestämmas av den fria tiden snarare än av arbetstiden, d.v.s. människan blir sig själv endast utanför och ”bortom” den materiella produktionssfären där livets nödvändigheter produceras. Socialiseringen av produktionen sker för att reducera den tid och den energi som spenderas i denna sfär till ett minimum, och för att maximera tiden och energin för utveckling och tillfredsställelse av individuella behov i frihetens sfär.

I motsats till denna uppfattning erkänner inte den sovjetiska arbetsmoralen någon skillnad i värdet av alienerat och icke-alienerat arbete: individen förväntas investera all sin energi och alla sina aspirationer i vilken funktion han än uppfattar sig ha, eller av myndigheterna blivit tilldelad. Det är detta utplånande av den avgörande skillnaden mellan alienerat och icke-alienerat arbete som gör det möjligt för sovjetmarxismen att hävda att individen utvecklas allsidigt i sovjetsystemet, i motsats till det västerländska samhällets stympade individ.²³³ Men om man tillämpar Marx' och Engels' föreställning om ett kommunistiskt samhälle på den sovjet-socialistiska konstruktionen, framhävs kontrasten mellan den marxistiska och den sovjetiska föreställningen: i den senare är den fullt utvecklade individen den allsidige arbetaren som investerar hela sin individualitet i sitt arbete. Det påstås att ”själva arbetets karaktär har ändrats under socialismen”, ”varje person” är, följaktligen, ”tvingad att arbeta i enlighet med sin förmåga, för folkets och för sitt eget goda”. Det finns inget socialistiskt eller kommunistiskt i denna formulering – så länge som arbetet i enlighet med hans förmåga fortfarande är arbete i ”nödvändighetens rike”, d.v.s. så länge det ännu inte är de mänskliga möjligheternas fria spel.

Den ansenliga mängd avkoppling som nyligen proklamerats och förverkligats, har inte eliminerat att tekniska och moraliska normer, att arbetsproduktivitet och etik och att effektivitet och lycka blandas samman. Under den gamla parollen om kamp mot resterna av kapitalistiskt inflytande på folkets mentalitet, utkämpas fortfarande en systematisk strid mot alla liberala tendenser som skulle kunna hota regimen syften.

Sovjetmarxismen kopplar samman de kapitalistiska elementens överlevnad med den ”kapitalistiska omgivningens” fortsatta existens. De västerländska makterna anklagas för att försöka reaktivera dessa rester av det förgångna som fortfarande har ett fotfäste i den sovjetiska staten. Men kampen mot kapitalistiska ideologier och attityder har betydelse, i

²³³ Igor Semenovitj Kon, *Razvitie litjnosti pri sotsialisme* (Personlighetens utveckling under socialismen) (Leningrad, 1954), sid. 3 ff.

första hand, för den inhemska politiken: den skall motverka den fara för avkoppling som är förenad med den ökande produktiviteten. Dessutom, och det är kanske t.o.m. ännu viktigare, skall den förbättra och förstärka en vältränad, utbildad och disciplinerad arbetsstyrka. Kampen mot arvet från det förgångna liknar sålunda i hög grad den tidiga kapitalismens egna kamp mot förkapitalistiska värderingar och attityder.²³⁴

Den nya ideologiska fostran handlar fortfarande om ”den socialistiska” attityden till arbete, istället för om den negativa attityden som säges vara karaktäristisk och lämplig för arbetaren i ett exploaterande samhälle. Kravet på att arbetaren skall identifiera sig positivt med sitt arbete, och betoningen av den obarmhärtiga ”socialistiska tävlingens” betydelse fortsätter på alla områden. Enligt sovjetiska uttalanden tycks påtryckningarna vara framgångsrika:

”I utvecklingen av nya attityder till arbete, spelade socialistisk konkurrens en stor roll. Från de första ”kommunistiska lördagarna” (obetalt arbete), som har sitt ursprung i inbördeskriget, till de stormbrigader som fanns under den period då den storskaliga industrialiseringen skedde, och till massrörelsen av pionjärer i den industriella förnyelsen – sådana är huvudstadierna i utvecklingen av den socialistiska konkurrensen. Om deltagare i de kommunistiska lördagarna ”bara var avancerade arbetsgrupper, omfattade den socialistiska konkurrensen och stormbrigadrörelsen i det sena 1920-talet och det tidiga 1930-talet större delen av de arbetare som deltar i socialistisk konkurrens, och antalet förnyelsepionjärer bland dem ökar.”²³⁵

Stachanovismen presenteras som ett system som skapar förutsättningarna för ”den allsidiga utvecklingen av personligheten”.²³⁶ Precis på samma sätt som statens förtvinande skall föregås av att staten förstärks, skall det hårda slitet avskaffas först när det intensifierats.

Definitionsmässigt finns det inget alienerat arbete i sovjetsamhället p.g.a. att produktionen är nationaliserad. Men nationalisering utesluter inte alienation. Alienation förekommer så länge (socialt nödvändigt) arbete är måttstock för socialt välstånd.

”Ty sant välstånd är alla individers utvecklade produktivitet. Då är det inte längre arbetstiden, utan den fria tiden (disponibel tid) som är måttet på välstånd. Genom att använda arbetstiden som mått på välstånd, placerar man själva välståndet på fattigdomens fundament ... och gör individens totala tid till arbetstid. På det sättet degraderas han till blott och bart en arbetare som subsumeras under sitt arbete. Den högst utvecklade maskinella utrustningen tvingar honom nu att arbeta längre än vad det ociviliserade samhället gjorde, eller längre än han själv gjorde med de mest primitiva och enkla verktyg.”²³⁷

Förnekandet av alienationen i sovjet-etiken kan först te sig som en ren subtilitet i det abstrakta teoretiserandet; vid en närmare analys avslöjar det emellertid den sovjetiska etiska filosofins konkreta substans. Genom att förklara att föreställningen om alienation inte är tillämpbar på det sovjetiska samhället, förvandlar sovjetetiken protestens moraliska grund till en repressiv

²³⁴ M. M. Rozenal, *Marksistskii dialektitjeskii metod* (Marxistisk dialektisk metod) (Moskva, Gospolitizdat, 1951) sid. 303.

²³⁵ G. Glezerman, ”Tvorcheskaia rol' narodych mass v razvitii sotsialitjeskogo obsjtjestva” (De nationella massornas skapande roll i det socialistiska samhällets utveckling), *Kommunist*, 1955, Nr. 3, sid. 48. I en artikel med titeln ”Recent Trends in Soviet Labor Policy” (*Monthly Labor Review*, July, 1956) riktat Jerzy G. Glicksam uppmärksamheten på det faktum att ”stachanovismen genomgick förändringar”. Som ett resultat av den snabba teknologiska utvecklingen efter andra världskriget ändrades betoningen från ”fysisk styrka, individuell kapplöpning och rekordsättning till ett sökande efter nya arbetsprocesser som skulle kunna leda till tekniskt framsteg och till att kunna bemästra den, och till en utbredd tillämpning av dessa processer” (sid. 6.). Hur viktig denna modifikation än är, ändrar den stachanovismens funktion som strömlinjeformare av alienerat arbete.

²³⁶ Ts. A. Stepanian, ”Usloviia i puti perechoda ot sotsializma k kommunizmu” (Villkoren för och vägen till övergången från socialism till kommunism) i *O sovetskom sotsialitjeskom obsjtjestve* (Om Sovjet, socialistiskt samhälle) Moskva, Gospolitizdat, 1948), sid. 502.

²³⁷ Marx, *Grundrisse der Kritik der Politischen Oekonomie* (Berlin, Dietz, 1953), sid. 596.

social organisering av arbetet och anpassar den moraliska strukturen och människans karaktär till denna organisation. Arbetet i den sovjetiska statens tjänst är sig etiskt – den sovjetiska medborgarens sanna kall. De individuella behoven och aspirationerna blir disciplinerade; försakelse och slit är vägen till räddning. Den teori och praktik som skall leda till ett nytt liv i frihet, förvandlas till instrument med vars hjälp människan skall fostras till ett mer produktivt, mer intensivt och ett mer rationellt arbets sätt. Det som den kalvinistiska arbetsmoralen uppnådde genom att stärka den irrationella ängslan för de för alltid dolda gudomliga besluten, åstadkommes här med rationellare medel: en mer tillfredsställande mänsklig existens skall bli belöningen för den ökade arbetsproduktiviteten. Och i båda fall skall en mycket mer verkningfull ekonomisk och fysisk styrka garantera dess effektivitet. Likheten är mer än en tillfällighet: de två etiska uppfattningarna möts på en gemensam grund av historisk ”samtidighet” – de återspeglar behovet att inlämna stora grupper av ”efterblivet” folk i ett nytt socialt system, behovet att skapa en välutbildad, disciplinerad arbetsstyrka som är kapabel att förläna arbetsdagens oavbrutna rutin etisk sanktion, att ständigt mer rationellt producera en ständigt ökande mängd varor, medan den rationella användningen av dessa varor för individuella behov hela tiden skjuts upp ”p.g.a. omständigheterna”. I denna mening vittnar den sovjetiska etiken om *likheten* mellan det sovjetiska och det kapitalistiska samhället. Grunden för denna likhet lades under den stalinistiska perioden.

I sovjetsamhällets utveckling var det under den stalinistiska perioden som industrialiseringen skedde, eller snarare, det var då den ”industriella civilisationsprocessen” skedde i den mening som skisserades av Lenin i hans sista verk,²³⁸ med det långsiktiga huvudsyftet att ”komma ikapp” och gå om de avancerade västländernas aktuella produktionsnivå. Med den utgångspunkt denna industrialisering hade i det efterblivna bolsjevik-ryssland, skall denna period motsvara den kapitalistiska industrialiseringens tidiga stadier, stadierna efter ”den ursprungliga ackumulationens” fullbordan.

”Nykomlingens” fördelaktiga läge, nationaliseringen av produktionsmedlen, centralplaneringen och den totalitära kontrollen gör det, emellertid, möjligt för sovjetstaten att förkorta flera av stadierna i industrialiseringsprocessen. Sovjetstaten kan också använda den mest rationella teknologin och den mest rationella maskinella utrustningen, avancerad vetenskap och de mest intensiva arbetsmetoderna utan att bli allvarligt hämmad av stridande privata intressen. Sovjetisk etisk filosofi formulerar den primära industrialiseringens grundläggande värderingar, men den uttrycker samtidigt de senare stadiernas olika (och t.o.m. motstridande) förutsättningar. Sovjet-etiken måste kombinera behovet att ”elementärt” disciplinera de arbetande klasserna med behovet av individuella initiativ och ansvarstaganden – arbetarens standardiserade medgörlighet med teknikerns intelligenta fantasi. Den måste utveckla, en moral som stimulerar både till en lång arbetsdag och en hög arbetsproduktivitet, till både kvantitativa och kvalitativa prestationer. Efterblivenheten, som definierade den sovjetiska industrialiseringen, har mött den avancerade teknologins villkor (1700-talsindustrialism och 1800-talsindustrialism) – både i de politiska institutionerna och i det sovjetiska samhällets etik. Den administrativa absolutismen konfronteras med den effektiva västerländska demokratiska konstitutionalismen, en privilegierad auktoritär byråkrati måste förbättras och förnyas och göras tillgänglig nerifrån. Detta krävs inte bara av behovet att öka produktionsapparatens omfattning och effektivitet, utan också av den uppenbara konkurrensen med västvärldens möjligheter och realiteter. Ökad kulturell och materiel kompensation för den nedtryckta befolkningen är nödvändig – inte bara av politiska skäl, utan också av ekonomiska; det hör samman med ”produktivkrafternas utveckling”, som är ryggraden i den långsiktiga sovjetiska

²³⁸ Se sid. 48 f. i Del 1 av denna studie.

politiken.²³⁹

Sovjet-etiken försöker integrera denna mångfald av ekonomiska och politiska behov och omsätta dem i ett sammanhängande system av moralvärden. Således finner man sida vid sida uppmaning till individuella initiativ och individuell spontanitet, till auktoritär disciplin, till stachanovistisk konkurrens och till socialistisk jämlikhet; glorifiering av arbete och fritid, av möda och frihet, av totalitära och demokratiska värderingar. Sovjetisk socialfilosofi återspeglar genomgående den objektiva historiska motsättning som genererats av att den socialistiska ekonomins principer gjorts till instrument att härska med, för att tillämpas principer gjorts till instrument att härska med, för att tillämpas på ett efterblivet land som konfronterats med en långt mer avancerad, kapitalistisk värld. Behovet av att ”komma ikapp” kapitalismen fordrade förstärkt och accelererad industrialisering som den enda till buds stående vägen mot socialism. Under det att de humanistiska värderingarna, som var förknippade med *ändamålet*, blev ritualiserade till ideologi, blev de värderingar som rör *medlet*, d.v.s. hela industrialiseringens värderingar, de verkligt styrande värderingarna. (I Del 1 av denna studie²⁴⁰ har vi spekulerat kring möjligheterna att i en inte alltför avlägsen framtid, de nuvarande kommunistpartierna utanför den sovjetiska inflytelsesfären – och kanske t.o.m. inom den – kan bli arvtagare till de traditionella socialdemokratiska partierna. Här tycks vi stöta på en slående parallell på det ideologiska området. Målet träder i bakgrunden, medlet blir allt; och summan av medlen är själva ”rörelsen”. Den absorberar och pryder sig med målets värden, vars förverkligande ”rörelsen” själv fördröjer. Var inte detta den tyska socialdemokratins implicita och explicita filosofi efter Eduard Bernstein?) Den socialistiska moralen dukar under för den industrialistiska moralen, medan den senares olika historiska stadier sammanfattas till en enhet som förenar element från den kalvinistiska och från den puritanistiska etiken, från upplyst absolutism och liberalism, från de nationalistiska, chauvinistiska och internationalistiska och från de kapitalistiska och socialistiska värderingar. Detta är det märkliga syndrom som presenteras av den sovjetiska etiken.

Inom detta syndrom är de repressiva elementen förhärskande. Många av de regler som handlar om hur man uppträder i skolan och i hemmet, på arbetet och fritiden, i det privata och i det offentliga, liknar i så hög grad dess västerländska motsvarigheter vid tidigare stadier, att de låter som sekulariserade ceremonier som dokumenterar den ”protestantisk-kapitalistiska etikens anda”. De står inte så särskilt långt från puritanistiska förmaningar till goda gärningar. Lovprisandet av den monogama familjen och den äktenskapliga kärlekens glädje och plikter, påminner om den klassiska ”småborgerliga ideologin”, medan upplösningen av privatsfären återspeglar det tjugonde århundradets verklighet. Kampen mot prostitutionen, äktenskapsbrott och skilsmässor framkallar samma etiska normer som i Väst, medan kraven på födelse takten och den vidmakthållna energiinvesteringen i konkurrensmässiga arbetsprestationer prisas som uttryck för Eros. De offentliga förmaningarna att kombinera erotiska relationer med tjänstfulla yrkesmässiga prestationer bör förvisso inte tas alltför allvarligt: det finns exempel på kritik och ett visst förlöjligande från officiellt och halvofficiellt håll, samtidigt som det förekommit omfattande privata överträdelser. Vad som är avgörande är den allmänna trenden och i vilken utsträckning den enskildes egen värdering av sina personliga relationer stämmer överens med den politiskt önskade värderingen.

Det har på senare tid skett en betydande uppmjukning, men utan att den underliggande moralen ändrats. Utvecklingen tycks gå mot att förhållandena normaliseras, snarare än mot att repressionen avskaffas. I linje med tendenser rådande i den sen-industriella civilisationen, skall repressionen reproduceras ”spontant” av den förtryckta individen: detta tillåter en

²³⁹ Se ovan, sid. 114, 187 f. xxx

²⁴⁰ Se sid. 73 f. xxx

lindring av det externa, tvångsmässiga förtrycket. De fattiga och officiella protesterna mot att kärleken underordnas arbetsmoralen, kan illustrera detta. De är strikt anti-liberala; de betonar att kärlek, familjemoral och t.o.m. lycka är plikter man har till staten:

”Undervärderingen av kärlekstemat har fört många av våra filmmänniskor därefter att de förbiser en rad problem av mycket elementär social betydelse. Det är just i fråga om kärleken, familjen och det allmogets liv som det är lättast att bli efter, för där är människor inte direkt del av en större grupp. Det händer ofta att en man tycks vara framstående i sitt arbete – han kan vara både stachanovit och aktiv person i samhället – men i sin familj kräver han en sträng hushållsordning, han kan vara egoistisk och grov och ha en tanklös och ansvarslös attityd. Vi måste alltid komma ihåg att, förr eller senare, kommer detta att inverka på hela hans arbete och offentliga liv och på mannens moraliska hållning i sin helhet. Privatlivssfären får inte glömmas. Det är väsentligt att mobilisera alla filmens resurser, inklusive sådana genrer som komedi och satir som med svidande humor driver ut de sista resterna av borgerlig mentalitet, inte bara i folkets offentliga, utan också i deras privata liv.”²⁴¹

Protesterna harmonierar sålunda med kraven på sovjetisk disciplin i sovjetstatens tjänst. Sexualmoralens nya principer, som skall bekräfta att de erotiska relationerna är *autonoma* istället för att vara underordnade arbetsrelationerna och ”den större gemenskapens” värderingar, tillkännager nu behovet av en mer harmonisk anpassning av sexualrelationerna till arbetsrelationerna. Kärlek skall vara en nödvändighet snarare än ett återsken av frihet i nödvändighetens rike. Värde lagen som, enligt Marx, reglerar bytesrelationerna mellan varor, har tillåtits styra även relationerna mellan individerna. Detta kommer mycket brutalt till uttryck i en kvinnas tal vid andra kollektiva jordbrukskongressen. Det citeras av Stalin:²⁴²

”För två år sedan fanns det ingen brudgum till mej – ingen hemgift. Nu har jag 500 arbetsdagar, och resultatet är att jag inte kan bli kvitt alla friare som säger att de vill gifta sig med mig. Och nu skall jag se mig om och göra mitt val.”

Sammansmältningen av ekonomiska och moraliska värden är visserligen inte ett typiskt drag för den sovjetiska etiken. Det gör uppenbart liten skillnad om hemgiften räknas i arbetsdagar eller i aktier, värdepapper eller fast egendom, men i enlighet med västerländska normer betraktas en sådan sammansmältning som amoralisk och slätas över av ideologiska utfästelser. I sovjetetiken är den ”ideologiska slöjan” mycket tunnare, den finns knappt ens: kärlek och arbetseffektivitet är som gjorda för att passa varandra väl. Kärlekens samhälleliga villkor förs fram i ljuset av medvetandet och den politiska regleringen. Detta är upprörande för västerländsk etik, och skadan är verkligen stor: det berör den västerländska kulturens mest omhuldade föreställningar om ideal. Som Wolfson uttrycker det:

”Under socialistiska betingelser har [temat om Romeo och Julia] överlevt sig själv. Det socialistiska samhället erbjuder inget utrymme för de tragiska kollisionerna som kapitalismen förorsakar, där de sociala villkoren förhindrar de älskandes förening och förhindrar deras sammanslutning i äktenskap och familj.”²⁴³

Uttalandet avslöjar mer än vad dess enkelhet vittnar om. Historien om Romeo och Julia är visserligen betingad av ”de sociala villkor som förhindrar det förälskade paret förening” – i likhet med historierna om Tristan och Isolde, Don Juan, Madame Bovary, Anna Kareninna. Men dessa sociala villkor bestämmer inte bara kärlekens olycka, utan också deras kärleks

²⁴¹ M. Shmarova, ”On Those Who Do Not Love to Talk About Love”, i *Current Digest of the Soviet Press*, V, Nr. 18, sid. 27. Se även *Current Digest of the Soviet Press*, V, Nr. 25, sid. 17 f.

²⁴² Enligt S. Wolfson i *Changing Attitudes in Soviet Russia: The Family in the U.S.S.R.* (London, Routledge & Kegan Paul, 1949), sid. 292 (citerat från Wolfsons *Socialism and the Family*).

²⁴³ *Ibid.*, sid. 300. xxx

lycka därför att de skapar den dimension i vilken kärlek har blivit vad den är: en relation mellan individer som är antagonistisk till *res publica* och som hämtar all sin glädje och all sin smärta från detta antagonistiska förhållande. Om det är möjligt att föreställa sig Tristan och Isolde, Romeo och Julia och deras gelikar som gifta par sysselsatta i produktivt arbete, är det p.g.a. att deras (socialt betingade) ”icke-produktivitet” är den viktiga egenskapen i det de står för och dör för – värden som bara kan förverkligas i ett liv utanför och i motsättning till den repressiva sociala gruppen och dess regler. Ju mer denna kärlek lyder sin egna lagar, desto mer hotar den att bryta mot den sociala gemenskapens lagar. Den västerländska civilisationen har erkänt denna konflikt och gjort den till ett väsentligt element i sin etik. Lagar står mot lagar, värden mot värden – det finns inget moraliskt beslut om vilken lag som skall gälla. Två värdesystem, två etiska uppfattningar existerar sida vid sida, var och en i sin egen rätt – och var och en måste hävda sin egen rätt. Den dualistiska moraliteten hänför sig inte bara till den erotiska lojaliteten den västerländska etiken prisar, utan också till andra lojaliteter när grupper strider mot grupper, orsak mot orsak, tradition mot tradition. Antigone har lika rätt mot Creon som Creon har mot Antigone; revolutionen har lika rätt mot status quo som status quo har mot revolutionen. Genom att stödja var och en av de stridande parterna med sin egen rätt, har den dualistiska moraliteten rättfärdigat både individuella aspirationer och gruppaspirationer som överskrider den restriktiva sociala ordningen: den dualistiska moralitetens slut skulle betyda slutet på en hel civilisationsperiod.

Erövrar staten den erotiskt farliga zonen, skulle den offentliga kontrollen av individens behov vara fullbordad. Effektiva barriärer i människans själva instinkter skulle ha rests mot hennes egen frigörelse. Om och när den andra fasen uppnås, med fördelningen av den samhälleliga produktionen i enlighet med individuella behov, kommer dessa behov själva att bli sådana att de ”spontant” bevarar sin politiska administration. Så länge inte *res publica* är *res* för sina enskilda medlemmar och medborgare, måste den privata sexualmoralens harmonisering med den politiska moralen, med *res publica*, vara repressiv. Det bästa som kan uppnås är antagligen en högre grad av rationalitet i etiken, t.ex. att konflikter, neuroser och privat och personlig olycklighet reduceras eller undgås. Detta kan vara ett mål värt att sträva efter förutsatt att lycklighet inte innebär mental och fysisk utarmning. Om harmoniseringen genomförs inom den auktoritära administrationens ramar, skulle den bara tillföra ännu en viktig dimension – de erotiska behoven – till de administrerade sociala behoven. De harmoniska kärleksrelationernas utveckling skulle bli till del av ”konsumtionsvetenskapen”, som hotfullt skymtar vid horisonten. Ett mycket rättframt uttalande som går ut på detta gjordes av S. G. Strumlin vid det Ekonomiska Institutets konferens i juni 1950:

”Innan jag börjar tala om fördelning efter behov, måste de behov som hänsyftas klart definieras. De kommunistiska samhällsmedlemmarnas behov är det utbildade och kultiverade folkets behov, som inte missbrukar sina tillfällen att skaffa konsumtionsvaror. En konsumtionsvetenskap har redan nu skapats. Ett nutritionsinstitut som studerar rationella näringsnormer finns i SSSR. Folkets krav under kommunismen kommer att bli extremt skiftande och individuella, men i genomsnitt måste det vara en tendens mot fasta normer som fullständigt tillfredsställer samhälleligt utvecklade människors behov.”²⁴⁴

12. Etik och produktivitet

Det är anmärkningsvärt att några av den sovjetiska etiska filosofins viktigaste drag stammar från tiden före stalin-perioden. Den periodens repressiva och rigida moral ställs vanligtvis i skarp kontrast till det frigjorda 20-talet, då sexualmoralen blev faktiskt och lagligt fri till en

²⁴⁴ *Voprosy Ekonomiki* (Ekonomiska problem), 1950, Nr. 10, efter översättning i *Current Digest of the Soviet Press*, III, Nr. 2(24 feb. 1951), sid. 7.

grad som saknar motstycke i den tidigare historien. Kontrasten är delvis berättigad: den ryska periodens "heroiska period" hade helt andra både etiska och politiska värderingar. Men, eftersom de två perioderna delar vissa långsiktiga syften med föreställningen om socialism i ett land och i en sfär, delar de också vissa politiska moralelement. Kollontay, som betraktas som den mest representativa talesmannen för den revolutionära sexualmoralen, ser i havandeskap och barnuppfostran en form av "produktivt arbete" och stämplar den prostituerade som en "avfälling från den produktiva arbetarklassen".²⁴⁵ Antagonismen mellan privat och offentlig moral, som Kollontay ser som karaktäristisk för den borgerliga etiken, skulle enligt hennes etiska filosofi återförenas med "sociala känslor", som inte kan genereras av det borgerliga samhällets individualistiska moral. I det socialistiska samhället har det "kollektiva" blivit en realitet som "utesluter varje möjlighet av en förekomst av isolerade och självständiga familjeceller".²⁴⁶ Men redan vid den tiden var den nya moralen ett arbetarkollektivs moral, snarare än moralen i ett samhälle bestående av fria individer. Produktivitet, "produktivkrafternas utveckling", är alltid det etiska värde som skall styra både de personliga och de samhälleliga relationerna.

Den etiska bibetydelsen av begreppet "produktivitet", eller "produktiv", refererar, sedan den "kapitalistiska andan" danats, till produktionen av både materiella och kulturella varor med marknadsvärde – varor som tillfredställer sociala behov. Marx, som vidhöll att det var en ofrånkomlig korrelation mellan ökande produktivitet och utarmning under kapitalismen, gav uttryck för detta produktivetsbegrepps repressiva karaktär genom att reservera termen "produktiv" för arbete som skapar mervärde och genom att beteckna alla andra arbetsformer, inklusive fritt, kreativt, intellektuellt arbete, som "improduktiva". Denna diskrepans mellan sociala och individuella behov, mellan social och individuell produktivitet, måste, enligt marxistisk teori, råda så länge den sociala produktionen inte är kollektivt kontrollerad av de individer som med sitt arbete producerar det sociala välståndet. Utan en sådan genomgripande förändring av produktionssättet kommer diskrepansen att bestå: det som är bra för samhället och för staten är inte nödvändigtvis bra för individen. Likaså kan inte personliga förhållanden upplösas i och uppgå i en *res publica* så länge staten upprätthålles som en oberoende makt, utan att de personliga förhållandena omformas efter *res publica's* repressiva behov. Under sådana förhållanden är faktiskt framställningen av barn produktiv i samma mening som maskintillverkning, och en kärleksfull man och far är "god" i samma mening som en effektiv fabriksarbetare är det.

Underordnandet av individuell moral under produktivkrafternas utveckling förstärktes i hög grad av förändringarna i sovjetisk etik under stalinperioden, d.v.s. av återinförandet av en sträng, disciplinär och auktoritär moral i början av 30-talet. Omständigheterna är välkända och behöver bara erinras om: skärpning av äktenskaps- och skilsmässolagarna; familjen och dess ansvar fick återigen stor betydelse; "produktiva" sexuella relationer lovprisades; auktoritär utbildning återinfördes o.s.v. Det är emellertid inte den sovjetiska etikens filosofiska innehåll som ändrats: utan snarare dess samhälleliga innehåll, nämligen industrialiseringen och dess internationella strukturs nivå och omfattning. Med den första femårsplanen började Sovjetunionen den långsiktiga ekonomiska, politiska och strategiska konkurrensen med de avancerade västländerna, samtidigt som "syftet med den kapitalistiska stabiliseringen" inte ledde till "en revolutionär strömning": framtidsutsikterna hade snarare drag av isolering och konflikt än av en internationell spridning av socialismen.²⁴⁷ Etikens förnyade auktoritära prägel var helt klart ett led i en allmän skärpning av kontrollen – ett led i den mentala och

²⁴⁵ *Prostitutsia i mery bor 'by s nei* (Prostitution och åtgärderna i kampen mot den) (Moskva, Gosudarstvennoe Izd., 1921), sid. 22-23.

²⁴⁶ *Ibid.*, sid. 22.

²⁴⁷ Se Del 1, sid. 50 ff.xxx

fysiska förberedelsen för krig, slit och disciplin.

Men om elimineringen av den liberala etiken hör till den ursprungliga industrialiseringens förutsättningar, varför fortsätter då kampen mot denna etik efter att den industriella basen, med ökad produktivitet och socialt välstånd, lagts? Det är inget tvivel om att den stalinistiska totalitära politiken har lönat sig: användandet av tidigare skarpt kritiserade ”kapitalistiska industrialiseringsmetoder” (strikt upprätthållen arbetsdisciplin, lång arbetsdag, ”scientific management”, auktoritär ledning, ackordslön och bonussystem, konkurrensmässig lönsamhet) har möjliggjort för sovjetekonomin att pressa samman flera industriella utvecklingsstadier till två årtionden. Sovjetsystemet är emellertid, i likhet med sin motparts, självdrivande i den meningen att fortsatt ökning av arbetsproduktiviteten och fortsatt rationalisering blir de inneboende mekanismerna som håller systemet igång. Samtidigt gör ”den kapitalistiska omgivningens” fortsatta existens och att beredskapsekonomin upprätthålles, den centraliserade kontrollen av individuella behov självdrivande – även om framstegstakten tillåter en uppmjukning. Sovjetisk etik vittnar om konflikten mellan ökande produktivitet och välstånd å ena sidan, och det samhälleliga behovet av hårt arbete och försakelse å den andra. Ju större möjlighet det finns till att använda produktivitet och välstånd för tillfredsställelse av individuella önskningar och för att stärka den individuella friheten, desto större är behovet att minimera motsättningen utan att försvaga drivkraften som håller systemet igång. Alltsom industrialiseringen framskrider och ekonomisk konkurrens med Väst blir mer betungande, blir terrorn olönsam och improduktiv. Den är inget hållbart substitut för den produktiva och rationella koordination ett högutvecklat industrisamhälle kräver; dessa krav måste vara injicerade i individen och bli till deras egna moraliska värden. Det som kunde lämnas fritt från institutionaliserad kontroll och till de yttre krafternas och omständigheternas tryck under revolutionens ”heroiska period”, det som förverkligades med terror under den stalinistiska perioden, måste nu normaliseras och göras till en kalkylerbar resurs i individernas moraliska och emotionella vardagsliv. Som effektiv organisation av värden, som styr det individuella beteendet inom eller utom fabriken, gården eller kontoret, får moralen en avgörande betydelse som en väsentlig del av den framåtskridande rationaliseringen. Därför är det en uppenbar paradox att den sovjetiska etiska filosofin fortsätter att tabubelägga – ehuru i en mycket annorlunda form – de liberala idéerna från den revolutionära perioden, på ett stadium då deras förverkligande verkar mera logiskt än vid det stadium som karaktäriserades av extrem knapphet och svaghet.

Med ökad produktivitet och utbredd industrialisering, intensifieras den internationella konkurrensen. Inom sovjetstaten fortsätter bristsituationen, den kräver även fortsättningsvis ökad mobilisering. Medan sexualmoralen måste vidmakthållas och kvinnans sexuella frigörelse begränsas, måste den kvinnliga *arbetskraften* frigöras utöver de traditionella restriktionerna. Enligt sovjetisk etik är upphävandet av den patriarkala dominansen och införandet av jämlikhet mellan könen bland de värden som höjer den kommunistiska moralen högt över den borgerliga. Sovjetiska talesmän döljer inte att det ligger ekonomiska hänsynstagande till grund för den nya jämlikhetsetiken. I en representativ stridsskrift för sovjetisk politik i samband med antiabortlagstiftningen 1936, diskuterade Wolfsson kvinnans emancipation i Sovjetunionen i huvudsak med avseende på emancipationen av kvinnlig arbetsproduktivitet. ”Det socialistiska samhället har skapat ett tillstånd i vilket arbetet med att föda och fostra barn ger kvinnan en chans att kombinera hennes moderliga funktioner och plikter med aktivt, produktivt och socialt arbete”.²⁴⁸ Han påpekade att den ”yrkeskunniga arbetskraftens sammansättning i SSSR klart modifierats i riktning mot en jämlikare ställning för kvinnan i förhållande till mannen”, och ”mest intressant” ser han det faktum att ”de

²⁴⁸ Citerat från *Socialism and the Family*, i *Changing Attitudes in Soviet Russia: The Family in the U.S.S.R.* (London, Routledge & Kegan Paul, 1949), sid. 283.

sovjetiska kvinnorna vunnit framsteg, och fortsätter att vinna framsteg, i industribranscher som är stängda för kvinnor i kapitalistiska samhällen”. Som ett exempel nämner han den stora andelen kvinnliga arbetare i gruv- och metallindustrin.²⁴⁹ Kvinnans jämlikhet är inte begränsad till det manuella arbetsområdet. ”Många kvinnor innehar en hedervärd plats i leden av förnyare inom industri, transport och jordbruk, och bland vetenskapens och kulturens förgrundsgestalter”; de ”deltar aktivt i sovjetstatens förvaltning”.²⁵⁰ Här har antagligen sovjetsamhället gått förbi äldre industriländer – så länge inte den växande produktiviteten är kontrollerad av individerna själva, ger kvinnans ekonomiska och kulturella emancipation dem bara en lika stor del i systemet av alienerat arbete.

Det verkar därför som om den metodiska ökningen av den mänskliga produktiviteten huvudsakligen är en ökning av den ”abstrakta” arbetskraften, vars värde mäts i termer av det beräknade sociala behovet. Skillnaderna, som hör till individernas konkreta arbete, är reducerade till denna gemensamma nämnare (denna ger utrymme för ett helt system av kvantifierbara skillnader, som uttrycks i stora löneskillnader). För den enskilde betyder detta fostran till *teknisk* produktivitet: det sociala behovet är huvudsakligen uttryckt i vetenskapligt organiserad och rationaliserad arbetstid. I Del 1 av denna studie har vi betonat den politik som går ut på att använda all arbetstid som kan insparas, till allmän yrkesutbildning.²⁵¹ Sådan utbildning tenderar att utveckla individen till ett allsidigt tekniskt instrument (med en högt utvecklad teknisk intelligens). Yrkesutbildning ska förvisso kompletteras med en ständigt förbättrad bildning till ”högre kultur” – den teknologiska och politiska individen skall bli en kultiverad individ. Men samma historiska utveckling som skapar ett övervägande teknologiskt förnuftsgrundlag inom ett repressivt politiskt system, ödelägger också ansträngningarna att rädda den högre kulturens etik. Denna var en produkt av en civilisation i vilken de styrande grupperna kom från den ekonomiskt oberoende överklassen; deras ”improduktiva” existens (i termer av socialt nödvändigt arbete) skapade det kulturella klimatet. ”Den högre kulturen” var, med andra ord, avhängig den institutionaliserade och etiskt sanktionerade åtskillnaden mellan intellektuellt och manuellt arbete. ”Personlighetens” värde förväntades inte vara – och kunde heller inte vara – en biegenskap: det var meningen att den skulle forma hela individens existens. Den industriella civilisationen har däremot progressivt reducerat skillnaden mellan manuellt och intellektuellt arbete genom att underkasta det senare varuutbytets värdeskala, och genom att progressivt förneka det etiska värdet av en ”improduktiv” överklass. Kulturen har mist sin samhällseliga motståndsbas och har därmed blivit en kugge i maskineriet – en del av det styrda privata och offentliga livet.

Produktivitetsetiken är ett uttryck för den sammansmältning av teknologisk och politisk rationalitet som är karaktäristisk för sovjetsamhället på dess nuvarande stadium. Vid detta förstadium är sammansmältningen klart repressiv av dess egna möjligheter vad det gäller individuell frihet och lycka. Lösgjord från ett politiskt styrelseskick, som av nödvändighet förhindrar att det inom kollektivet är individuell kontroll över tekniken och dess användning till individuella behov, kan teknologisk rationalitet bli ett mäktigt medel för frigörelse. Men då uppstår frågan om inte produktivitetsetiken innehåller tendenser som går utöver de restriktiva politiska ramarna. Spörsmålet är en klar parallell till den fråga som ställdes i Del 1 av denna studie: där²⁵² antydde vi att produktivkrafternas utveckling i sovjetsystemet, förutsatt en internationell ”normalisering”, kan komma att ”flöda över” den repressiva regleringen och förhindra möjliga politiska motåtgärder som är avsedda att bevara

²⁴⁹ *Ibid.*, sid. 287.

²⁵⁰ I. S. Kon, *Razvitie litjnosti pri sotsializma* (Personlighetens utveckling under socialismen) (Leningrad, 1954), sid. 16.

²⁵¹ Se särskilt sid. 181 ff. ovan. xxx

²⁵² Se särskilt sid. 185 ff. xxx

regleringen. Nu uppstår frågan om det inte finns en motsvarande trend i den individuella produktivitetens utvecklingen. Denna är naturligtvis del av den förra, men är som sådan en subjektiv faktor med egna rörelselagar, om än ”givna” av yttre omständigheter (av staten eller samhället). Tenderar kanske utvecklingen av individuell produktivitet i form av teknisk produktivitet att ”flöda över” sin politiska riktning – och begränsning? Varje försök till ett – även preliminärt – svar, skulle behöva inbegripa en sociologisk och psykologisk diskussion långt utöver denna studies ramar. Men eftersom frågan är av så stor vikt för bedömningen av den framtida sovjetiska utvecklingen, dristar vi oss ändå till ett par antaganden.

En sak tycks vara av största betydelse: det sovjetiska samhället verkar inte ha några *inneboende* krafter som motverkar en accelererad och utvidgad automatisering – vare sig på förvaltningssidan eller arbetsidan. Överföringen av socialt nödvändigt och tråkigt arbete från den mänskliga organismen till maskinen kommer därför att ske tämligen snabbt – att det är ett av de mest effektiva vapnen i konkurrensen med västvärlden kommer bara att påskynda denna utveckling. Den frigörande effekten av insparad mänsklig energi som erhållits på detta sättet upphävs naturligtvis i stor utsträckning av det repressiva användandet av teknologin: förlängd arbetsdag, tidssparande metoder, överflödesproduktion o.s.v. Det är denna användning av teknologin som ger den dess avhumaniserade och destruktiva drag: ett restriktivt socialt behov bestämmer det teknologiska framåtskridandet. Varje omorganisering av den tekniska apparaten för att få den bästa möjliga tillfredsställelsen av individuella behov, förutsätter att det sociala behovet som bestämmer teknologin omdefinieras. Med andra ord, teknologins verkligt frigörande effekter ligger inte i det teknologiska framåtskridandet *per se*: det förutsätter en social förändring som berör de grundläggande ekonomiska institutionerna och förhållandena.

Kommer nationaliseringen av ekonomin kanske att göra det möjligt för sovjetsamhället att hoppa över detta stadium med *social* förändring och bara nödvändiggöra en *politisk* förändring, d.v.s. en överföring av kontrollen ovanifrån till kontroll nerifrån, på samma samhälleliga bas (nationalisering)?²⁵³ Framtidsutsikterna för en sådan utveckling är kopplade till den internationella maktbalansen. Det är just den internationella situationen (”samexistenssituationen”) som tvingar fram accelererad och utvidgad automatisering i sovjetsamhället. Så länge denna internationella situation är rådande, tenderar teknologisk rationalitet att strida mot den restriktiva politiska rationaliteten och att driva den mot en liberalisering på basis av det bestående. Den teknologiska rationaliteten innehåller också ett element av lekfullhet som hindras och förvrängs av te biologins repressiva användning: lek med ting (och deras möjligheter), med deras kombinationer, ordning, form o.s.v. Om detta inte längre skedde under nödvändighetens tryck, skulle det inte ha något annat syfte än ökning av medvetenheten och glädje för friheten. Teknisk produktivitet skulle sedan, verkligen, kunna vara just motsatsen till specialisering, och höra till utvecklingen av den ”allsidiga individ” som reser sig så överväldigande i den marxistiska teorin – en teori som, i sin inre logik, är grundad på idén om en fullt genomförd rationalisering av det nödvändiga arbetet, på en verkligt teknisk administration av tingen. Det framgår av sig självt att dagens verklighet är så fjärran från denna möjlighet att denna ter sig som en tom spekulation. De krafter som är inneboende i en systematiskt framskridande industrialisering är emellertid av en sådan art att de förtjänar att uppmärksammas, även om de starkaste politiska krafterna tycks förhindra eller undertrycka dem.

²⁵³ Distinktionen mellan social och politisk förändring är naturligtvis mycket vag, men den kan här tjäna till att understryka skillnaden mellan en utveckling som inbegriper en förändring av samhällets ekonomiska struktur (t.ex. från privat företagsamhet till nationaliserad eller socialiserad) och förändringar inom en etablerad ekonomisk struktur.

13. Tendenser i den kommunistiska moralen

Vi har framhållit att samstämmigheten mellan den "borgerliga" och den sovjetiska etikens värderingar i hög grad beror på de gemensamma krav industrialiseringsprocessen ställer; denna likhet kommer till uttryck i både arbetsmoralen och sexualmoralen. Sovjetisk etisk filosofi erkänner denna förbindelse mellan de två antagonistiska systemen genom att hävda att de etiska värden som undergrävdes i det borgerliga samhället är förverkligade i sovjetsamhället – det som inte kunde bli annat än ideologi i det borgerliga samhället, kunde bli verklighet i Sovjet. Den sovjetiska etikens påstående, att i Sovjetunionen styr de etiska principerna verkligheten snarare än ideologin, kan precis lika lätt bestridas som liknande påståenden från Väst. Men trots all likhet är det fortfarande en öppen fråga om den sovjetiska etikens sociala funktion kommer att leda till att utvecklingen tar en annan riktning. Den sovjetiska etikens teknologisk-ekonomiska bas "föreskriver" i sig inte något sådant framtidsperspektiv: både släktskapet och den fundamentala skillnaden mellan systemen kan härledas till den. Industrialiseringens gemensamma förutsättningar kan förklara släktskapet; den västerländska industrialiseringsmetoden kan vara orsaken till den fundamentala skillnaden bakom de till synes identiska värderingarna.

När vi nu skall försöka se vilken riktning sovjetetiken tänker ta, tar vi återigen det belysande uttalandet om Romeo och Julia som utgångspunkt. Detta uttalande hävdar att den borgerliga individen upphör att existera i och med sin fullbordan i *res publica*, och att därmed också det autonoma "subjektet", i egenskap av *ego cogitans* och *agens*, som skulle vara den västerländska kulturens inledning och avslutning, upphör att existera. I det sammanpressade sovjetiska schemat skulle upplösningen av den autonoma "borgerliga" individen motsvara den rådande industrivilisationens sista stadium, där massproduktion och massmanipulation leder till en inskränkning av "ego" och till en administrativ reglering av dess materiella och intellektuella behov. Koordinationen mellan den privata och den offentliga existensen, som i det västerländska samhällets postliberala stadium i hög grad sker omedvetet och bakom ryggen på individerna, sker i Sovjetunionen i ljus av en väldresserad medvetenhet och som ett offentliggjort program. Det är en del av den totala mobiliseringen av individerna som den konkurrensmässiga, totala industrialiseringen kräver. Här, och bara här, är den förindustriella kulturens lämningar och rester övervunna: individens romantiska element – speciellt i erotiska relationer, som i stort sett var det samma som "improduktiva", samhälligt onyttiga relationer -gjordes överensstämmande med och befrämjande av politiskt och samhällsmässigt nyttiga arbetsrelationer. Lyckas denna indoktrinering skulle det innebära att individen förlorar hela den sfär av sin existens som ännu är fri från *res publicas* behov; för staten skulle det innebära kontroll över en av de farliga zoner i vilken explosiva krav och aspirationer kan hållas vid liv. I och med att individen upphör att existera, förlorar de etiska värdena sin autonoma karaktär, och denna förlust kompenseras inte av transcendentala sanktioner och löften. Etik som egen filosofisk och existentiell disciplin försvinner.

Men etikens giltighet är inte nödvändigtvis avhängig autonomi eller transcendental sanktion. Om den var det, skulle det civiliserade samhället ha exploderat för länge sedan, ty den autonoma personligheten och den transcendentala kraften har i ökad grad anfräts av den framväxande teknologiska kontrollen. Sanktion kan visserligen komma från *res publica* istället för att härröra från en transcendental makt eller från det individuella medvetandets moraliska autonomi. En sådan sanktion skulle, emellertid, vara etiskt bindande för den enskilde (d.v.s. den skulle vara mer än ett yttre eller internaliserat tvång) endast om *res publica*, genom dess institutioner, skulle skydda och befrämja en sann mänsklig existens för alla individer. Etik kan i högsta grad bli politisk till sitt innehåll. Det är inte heller självklart att ett effektivt system, med öppet politisk etik, nödvändigtvis måste resultera i en totalitär stat av robotar. Det beteendemönster som den sovjetiska etiken har som inriktning, förutsätter att

både den mänskliga existensen och samhället omdanas: den ”borgerliga individen”, vars substans i hög grad är fristående från *res publica* och som har andra behov än vad samhället har, skulle behöva lämna plats åt en individ som är en integrerad del av *res publica*, därför att hans behov också är samhällets behov. En sådan utveckling är varken teoretiskt eller historiskt omöjlig: politisk filosofi har beskrivit den som ”gemenskap” (*Gemeinschaft*) i motsats till ”samhälle” (*Gesellschaft*), som den ideala ”Polis”, eller i hegelska termer, som harmonin mellan det universella och det särskilda; i den sovjet-etiska tolkningen används den marxistiska idén om det klasslösa samhället som en association av ”allsidiga individer”. Alla dessa teorier har som förutsättning för att en sådan harmoni mellan de etiska och politiska värdena skall kunna förverkligas, en fri och rationell organisation av samhällsarbetet, d.v.s. att staten som oberoende makt över och i motsättning till individerna försvinner; sovjetisk etik däremot blandar samman etiska och politiska värden i och för en stat, som fritt utövar makt över individerna. Så länge denna situation råder, kommer den nya etiken att fortsätta att fungera som ett gagneligt instrument för statens primära samhälleliga syften, d.v.s., i den nuvarande perioden, total industrialisering. Men även vid detta stadium, där sovjetisk etik blott tycks återerövra och ”hinna ikapp” den ”borgerliga etikens” initialfunktioner, förebygger inte den sovjetiska etikens annorlunda bas en annorlunda utvecklingstrend. När de väl etablerats, upprätthåller och bevarar de grundläggande samhälleliga institutionerna den moral som fordras för att de skall kunna fungera effektivt. Hos det sovjetiska folket är denna process inte lämnad till institutionernas saktfärdiga men nästan automatiska inverkan på individens beteende och värderingar – den är snarare styrd av politiska krafter. Men detta hindrar inte att dynamiken gör att folket, vars situation är betingad av denna dynamik, i sin tur påverkar det betingade systemets utveckling. Oavsett hur fullständigt kontrollerade och djupt betingade de är, utför de det nödvändiga arbetet som reproducerar det kontrollerande samhället. De förblir sålunda, oavsett hur ”abstrakt” och ”allmänt” detta arbete är, den yttersta ”produktivkraften. Vi har antytt att den nya betoningen av de ”borgerliga värdena” i samband med uppbyggnaden av socialismen faller tillbaka på det etiska stadiet där staten förlitar sig på ”introjektionen” av de samhälleligt nödvändiga värdena, snarare än på att påtvinga dem utifrån, på ”spontan” reproduktion av etiskt beteende, snarare än på terroristiskt tvång. Men här strider det ”mänskliga materialet” sovjetetiken arbetar med, mot en ren upprepning av den ”borgerliga etikens” process.

I den västerländska traditionen skedde introjektionen av etiska värden i och med ”individens” uppkomst: den enskildes emancipation från gamla traditionella ekonomiska, politiska och ideologiska band var en förutsättning för att processen skulle bli effektiv. Människans *separation* från staten, från gemenskapen, från sedvänjor och traditioner, och hennes *antagonistiska* relation både till dem och de nya makterna och institutionerna skulle bli en förutsättning för hennes moraliska självständighet, för en spontan och inre utveckling och reproduktion av etiska värden. Endast på en sådan grund kunde introjektionen bli äkta internalisering, d.v.s. bli krav från individens eget medvetande och egen övertygelse. Deras giltighet är därmed kraftigt stärkt. De framträder inte som om de var påtvingade individen utifrån, utan snarare som om de växt fram ur individens egen ideala natur, inte av makt, utan av universellt giltiga etiska lagar, och lydnaden mot dem tenderar att bli instinktivt och nästan automatisk. Plikt, arbete och disciplin blir då mål i sig, som inte längre behöver rättfärdigast rationellt, i termer av sin egen faktiska nödvändighet. Försakelse blir en nödvändig del av individens mentala vardagsliv (en del av dess konstitution, så att säga) överförd från generation till generation genom utbildning och det sociala klimatet; den behöver inte hållas i ständig hård av specifika politiska och ekonomiska åtgärder. I sovjetsamhället motverkas emellertid denna process från början av att etiken politiseras, av att individen absorberas av *res publica*. Externaliseringen av etiska värden tillåter bara en mycket låg grad av internalisering. Med upplösningen av individens traditionella substans, undermineras

internaliseringens bas. Alla etiska värden hänföres systematiskt till sovjetsamhällets krav: sovjetsamhällets specifika situation och sovjetstatens syften och behov skall bestämma giltigheten av de moraliska normerna. Denna referensram och detta sätt att göra dessa normer gällande på, framhävs ständigt och hålls på så sätt i folks medvetande.

Vi har försökt påvisa att den politiska form etiken ges, ytterst styrs av en absolut form d.v.s. kommunismen, och att denna därmed är skild från pragmatisk relativism. Men den absoluta normen hör, i sista hand, till det mål mot vilket samhället skulle gå – inte till de moraliska (och teknologiska) medlen för att uppnå detta mål. Det har ingen betydelse hur mycket medlen identifieras med målet, de moraliska normerna är ändå inte mål i sig; de syftar till framtiden och de får sin sanktion endast av de samhälleliga normerna som utformats för framtiden av staten och dess organ. Hårt arbete, som sådant, har sålunda inget värde, utan endast hårt arbete för *socialism och kommunism*; inte allt konkurrensmässigt beteende, utan endast *socialistisk* konkurrens; inte egendom, utan endast *socialistisk* egendom; inte patriotism, utan endast *sovjetisk* patriotism o.s.v. För den enskilde gör detta ingen skillnad så länge han inte har något val och så länge staten bestämmer vad socialism och kommunism är och dessutom hävdar denna definition i praktiken. Internaliseringens svaghet reducerar emellertid den sociala sammanhållningen och moralens djup.

Sovjetetiken är så rationalistisk att det kan få som följd att dess stabilisering vid den önskade nivån kan hotas. I den första delen av denna studie²⁵⁴ betonade vi sovjetmarxismens magiska och rituella element. I det sammanhanget antydde vi att t.o.m. dess uppenbart irrationella element har en positiv inverkan på systemets allt överskuggande rationalitet. Dess rationalitet är inneboende i den metodiska orienteringen av moraliska normer mot det "absoluta" kommunistiska målet, som i sin tur är rationellt definierat i verifierbara termer. Om arbetsdagen är reducerad till fem timmar och mindre eller inte, om den enskildes fritid verkligen är hans egen eller inte, om han måste "tjäna sitt uppehälle" genom att anskaffa livets nödvändigheter eller inte, om han fritt kan välja sin sysselsättning eller inte – allt detta är sådant som individen själv kan förvissa sig om. Oavsett hur reglerade eller manipulerade de är, kommer de ändå att kunna veta om kommunismen, är ett faktum eller inte. Här ligger den avgörande skillnaden mellan sovjetisk socialfilosofi å ena sidan och fascistisk eller nazistisk å den andra. Den senare utgår från essentiellt a-rationella, pseudonaturliga enheter såsom ras, blodsband, karismatiskt ledarskap. Oavsett hur rationell den faktiska organiseringen av de fascistiska eller nazistiska staterna kan ha varit (den totala mobiliseringen och den totala krigsekonomi i Tyskland hör till den moderna industricivilisationens mest effektiva bedrifter), dessa stater var i sig ändå irrationella i sin historiska funktion; d.v.s. de hindrade utvecklingen av de materiella och kulturella resurserna till mänskliga behov och organiserade dem i det destruktiva härskandets intresse. Deras inneboende mål utgjorde fasciststatens historiska begränsning. Den sovjetiska rationalismen gör däremot inte halt vid medlen, utan omfattar också den sociala organisationens riktning och mål. Den marxistiska doktrinen tillhandahåller den begreppsliga förbindelsen. Definitionen av kommunism i termer av produktion och distribution av det sociala välståndet i enlighet med fritt utvecklade individuella behov, i termer av kvantitativ och kvalitativ reduktion av det nödvändiga arbetet, som fritt val av funktioner – dessa tankar framstår, förvisso, som orealistiska i ljuset av de faktiska tingens ordning. Men de är i sig själva rationella; dessutom gör teknologiska framsteg och växande produktivitet en utveckling mot en sådan framtid till en rationell möjlighet.

Frågan om sovjetregimens struktur förebygger ett framtida förverkligande av denna möjlighet eller inte har diskuterats i den första delen av denna studie.²⁵⁵ Där har vi antytt att den

²⁵⁴ Se kap. 3, särskilt sid. 87 ff. xxx

²⁵⁵ Se Del 1, kap. 6.

fortsatta spridningen av och indoktrineringen i marxism fortfarande kan bli ett farligt vapen för de sovjetiska ledarna. Hittills har regimen försökt att förena ideologi och verklighet genom att rättfärdiga sin grundläggande politik i marxistiska termer. Den repressiva moral som påbjöds under den stalinistiska perioden påstås uttrycka den första fasens objektiva krav, d.v.s. uppbyggnaden av en adekvat socialistisk bas. Arbets- och fritidsdisciplinens etik, den etik som hör till den konkurrensmässiga patriotismen i kärlek och hårt arbete – hela den politiska puritanismens moral – förväntas att stämma överens med det stadium av socialismen som av knapphet var tvingat att värdera individuellt beteende efter samhällsmässiga nyttokriterier. Den etiska rationaliteten identifieras med den sociologiska rationaliteten.

Om denna identifikation, som är essentiell för den sovjetiska ideologin, skall vidmakthållas, måste långsiktiga förändringar i samhällets utveckling åtföljas av förändringar i ideologin: den repressiva moralen måste reduceras i takt med den progressiva reduceringen av knappheten. I första delen av denna studie har vi hävdat att fortsatt produktivitetstillväxt, under förutsättning av en för lång tid framåt bestående ”fredlig samexistens”, skulle bidra till en sådan reduktion. Om den sovjetiska regimen inte kan eller vill mjuka upp den repressiva moralen i motsvarande grad, skulle den i ökad grad bli irrationell, enligt dess egna normer. Denna irrationalitet skulle i sin tur bidra till att försvaga sovjetsamhällets moraliska struktur. Hela indoktrineringen fokuserades på rationaliteten i både den enskildes och det allmänna intressets mål. Tilltron till denna rationalitet tycks ha varit ett avgörande element i regimen stöd hos folket. Här kan internaliseringens begränsning, som tycktes vara inneboende i sovjetetikens rådande struktur, visa sig vara av avgörande betydelse. Dess värden är inte autonoma eftersom de i sista instans värderas utifrån ett ”yttre” politiskt mål. Endast fullständigt internaliserad etik kan i det långa loppet verka med *autonoma* värden, och endast en hög grad av etisk autonomi kan i det långa loppet upprätthålla ett kalkylerbart och varaktigt etiskt beteende, rimligt oberoende av den individuella existensens förändringar. Bara på en sådan grund kan den enskilde skyddas moraliskt mot de offer samhället kräver, mot orättvisor och skillnader som framstår som irrationella. Sovjetetikens politiska rationalitet strider mot en sådan moral som skyddar individen och som vidmakthåller idén om att människans utvecklingsmöjligheter skall växa i takt med det sovjetiska samhällets ökande sociala produktivitet. Ideologisk press tycks sålunda röra sig i samma riktning som den teknologisk-ekonomiska pressen, nämligen mot en uppmjukning av repressionen. Det är förvisso inte så att den ideologiska pressen, och ej heller den etablerade moralens försvagning, i sig är ett allvarligt hot mot en regim som till sin disposition har alla medel för att hävda sina syften. Men eftersom dessa krafter i allt väsentligt är kopplade till den internationella ekonomiska och politiska dynamiken kan de, trots att de är oformade och oorganiserade, i avsevärd grad bestämma den sovjetiska utvecklingens kurs.